

VILÁG TÖRTÉNET

27

TÁJÉKOZTATÓ A KÜLFÖLDI
TÖRTÉNETI IRODALOMRÓL

Digitized by the Library and Information
Centre of the Hungarian Academy of
Sciences

VILÁGTÖRTÉNET

TÁJÉKOZTATÓ A KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI IRODALOMRÓL

Kézirat gyanánt kiadja
a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete
Felelős szerkesztő: Makkai László
Szerkesztő: Mayer Mária

1977.

27. szám

TARTALOM

A VILÁGKAPITALIZMUS FELEMELKEDÉSE ÉS JÖVŐBENI ÖSSZEOMLÁSA. AZ ÖSSZEHA- SONLÍTÓ VIZSGÁLAT SZEMPONTJAI. (I. Wallerstein)	5
A FEUDALIZMUSBÓL A KAPITALIZMUSBA. ÁTMENET VAGY ÁTMENETEK? (I. Wallerstein)	18
A 14-16. SZÁZADI ÉLELMISZERFOGYASZTÁS TÖRTÉNETÉHEZ. (B. Barrassar - J. Goy)	33
TÁPLÁLKOZÁSTÖRTÉNET ÉS GAZDASÁG- TÖRTÉNET. (M. Aymard)	65
ÖSSZEHAISONLÍTÓ MÓDSZER A MARXISTA TÖR- TÉNETÍRÁSBAN, A MÓDSZER ALKALMAZÁSA- NAK LEHETŐSÉGEI ÉS KORLÁTAI. (M. Hroch)	78
AZ UJKOR KOMPLEX FORRADALMA. (J. Purš)	103
AZ 1879-ES NÉMET-OSZTRÁK KETTŐS SZÖVET- SÉG ES A CSEHEK. (J. Kořalka)	149

A SZLAVISZTIKAI ÉS BALKANISZTIKAI INTÉZET TEVÉKENYSÉGE A SZOVJET TUDOMÁNYOS AKADÉ- MIA KERETEIN BELÜL. (A Szovjet Tudományos Akadémia 250. év- fordulójára) (D.F. Markov)	190
A SZUTA SZLAVISZTIKAI ÉS BALKANISZTIKAI INTÉZETÉNEK EGYÜTTMŰKÖDÉSE A SZOCIALIS- TA ORSZÁGOK TUDOMÁNYOS INTÉZMÉNYEIVEL. (A SZUTA 250. évfordulójára) (Sz. V. Vasziljev - G.P. Klepikova - B. F. Sztahеjev)	197
TÖRTÉNETI TÉMÁJU KIADVÁNYOK A KINAI NÉP- KÖZTÁRSASÁGBAN. (Sz.L. Tyihvinszkij)	216
FOLYÓIRATREPERTÓRIUM 1974/II.	227
MAGYAR SZERZŐK MŰVEINEK KÜLFÖLDI VISSZHANGJA	249
KÜLFÖLDÖN MEGJELENT MAGYAR VONATKOZÁSÚ MŰVEK KÜLFÖLDI VISSZHANGJA	255

A VILÁGKAPITALIZMUS FELEMELKEDÉSE ÉS JÖVŐ-
BENI ÖSSZEOMLÁSA. AZ ÖSSZEHASONLÍTÓ VIZS-
GÁLAT SZEMPONTJAI

Ha a kapitalizmus termelési mód, profit céljából történő piacratermelés, akkor szerintem meg kellene vizsgálnunk, hogy volt-e vagy sem ilyen jellegű termelés (a fent említett kereskedőtőkés korszakban, Szerk.). Kiderül, hogy igen, és nem is jelentéktelen. Azonban ennek a termelésnek nagy része nem ipari termelés volt. Európában a 16. századtól a 18. századig az történt, hogy egy földrajzilag nagy kiterjedésű területen, Lengyelországtól dél és nyugat felé végig a kontinensen és a nyugati félteke nagy részén is egy olyan világgazdaság alakult ki, mely egytipusu munkamegosztáson és főleg mezőgazdasági termékek profítszerzés céljából piacra való termelésén alapult. Azt hiszem, a legegyszerűbb az lenne, ha ezt agrár-kapitalizmusnak neveznénk.

Ez megoldaná azt a problémát, melyet a bérmunka elterjedésének, mint a kapitalizmus döntő ismérvének hangoztatása jelent. Egy ember ugyanugy kapitalista akkor is, ha az állam segíti őt abban, hogy alacsony béreket fizessen (akár terményben is) és így zsákmányolja ki a munkaerőt, a munkást pedig megakadályozza abban, hogy más munkahelyet keressen. A rabszolgaságot és az ugynevezett második jobbágyságot nem kell rendellenességnek tekinteni a kapitalista rendszeren belül. Ellenkezőleg, az ugynevezett jobbágy Lengyelországban és az indián egy spanyol encomiendán Új Spanyolországban földesuraknak dolgozott ebben a 16. századi világgazdaságban, akik "fizették" őket a piacra való termelés fejében. Ebben a viszonyban a munkaerő árucikk (csak a rabszolgaság korszakában lehetett ennél is inkább az), és teljesen különbözik a feudális jobbágy munkaerejétől, pl. a 11. századi Burgundiában, ahol a gazdaság még nem orientálódott a világpiac felé, és ahol (ezért?) a munkaerőt nem adták-vették semmilyen értelemben.

A kapitalizmus annyit jelent tehát, hogy a munkaerő árucikké válik. A mezőgazdasági kapitalizmusban azonban a bérmunka csak az egyik formája a munkaerő beszerzésének és kifizetésének a munkaerőpiacon. Rabszolgaság, (coerced cash-crop production) kényszerű piacratermelés (az én terminusom a második jobbágyságra), részesaratás és bérlet, mind-mind megtalálható. Tul. hosszú lenne itt kifejteni, milyen körülmények játszottak közre abban, hogy a világgazdaság egyes eltérő adottságokkal rendelkező területei más-más termékek előállí-

tására specializálódtak. Erről már beszéltem másutt. [35]

Amire most itt fel kell figyelniünk, az az, hogy ez a specializáció a világgazdaság meghatározott és különböző területi egységeiben megy végbe. Ez a területi specializáció abból ered, hogy a piac irányítói megkísérik a piacot normális funkcionálásából kizökkenteni, ha az nem eredményezi számukra a maximális profitot. Annak érdekében, hogy a piacon kívüli szabályozókat igénybe véve biztosíthassanak maguknak rövid-kifutású profitot, azokhoz a politikai hatalmakhoz fordulnak, melyeknek hatalmában áll befolyásolni a piacot - a nemzetállamokhoz. (Az, hogy a fejlődésnek ebben a szakaszában miért nem fordulhattak a városállamokhoz, hosszú fejtegetést igényelne. Közé volt ehhez a katonai és hajózási technika helyzetének, Európa tengerentuli terjeszkedési igényének a 15. században, ha a különböző arisztokrata családok fenn akarták tartani életszínvonalukat, bevételeik nagyságát, és ezen felül közrejátszott az az általános politikai szétziláltság, mely a középkori Európát jellemezte.)

Tehát a helyi kapitalista osztályok - az árutermelő földbirtokosok (rendszerint a nemesség), és kereskedők - az államhoz fordultak. Nemcsak azért, hogy az megszabadítsa őket a nem piaccal kapcsolatos kényszerítő tényezőktől, ahogy a liberális történetírás ezt hagyományosan hangsúlyozza, hanem azért is, hogy az állam szabályozza az új piacot, az európai világgazdaság piacát.

Véletlenek sorozata folytán, történeti, ökológiai és földrajzi tényezők következtében, észak-nyugat-Európa jobb helyzetben volt, mint a kontinens többi része abból a szempontból, hogy mezőgazdasága jobban tudott specializálódni és néhány ipari ágazat is kapcsolódott hozzá, pl. textilipar, hajóépítés, fémfeldolgozás. Így észak-nyugat-Európa lett ennek a világgazdaságnak a központja, mely magasabbszintű művelést igénylő mezőgazdasági kultúrákra specializálódott, melyeknek jobban megfelelt a bérleti rendszer és a bér munka. (Ennek okait megint csak hosszú lenne itt boncolgatni.) Kelet-Európa és a nyugati félteke periférikus területté vált és gabona, nemesfém, fa, gyapju és cukor kivitelre specializálódott, melyek termelése viszont a rabszolgaság és a robot kihasználásán alapult. Európa Földközi-tengeri része fél-periférikus állapotra tett szert a világgazdaságon belül, mivel nagy befektetéseket igénylő ipari termékekre specializálódott, pl. a selyemre, hitel- és pénzügyletekre, a mezőgazdaság terén pedig ennek eredményeképpen részesművelésre és más területekre való kismértékű exportra.

A világgazdaságban elfoglalható háromféle helyzet - a központi, periférikus és félig periférikus - körülbelül 1640 körül stabilizálódott. Hogy bizonyos területek miért tartoztak az egyikhez és nem a másikhoz, megint csak hosszadalmas magyarázatot igényelne. [36] Az alapvető az, hogy észak-nyugat-Európában a kiindulópontok csak csekély mértékben tértek el egymástól, a különböző helyi csoportok érdekei

pedig egybeestek, így erős államalakulatok jöttek létre, míg ezek az érdekek a periférikus területeken élesen eltértek és nagyon gyenge államokat eredményeztek. Ha egyszer meg tudjuk fogni az államgépezetekben meglévő erőkülönbséget, megértjük az "egyenlőtlen csere" [37] működését is, melyet az erős államok erőszakolnak a gyengékre, a központi államok a periférikusakra. Így a kapitalizmus nemcsak a többletermékeknek a tulajdonos által a munkástól való eltulajdonítását jelenti, hanem az egész világgazdaság többletének elsajátítását is a központi területek által. És ez egyaránt fennállt a mezőgazdasági és az ipari kapitalizmusban is.

A korai középkorban nyilvánvalóan volt kereskedelem. Ez azonban vagy helyi jellegű volt és az ugynevezett kiterjedt majorgazdaságot ölelte fel, vagy távolsági, luxuscikkekét közvetítő. Tömegcikkeket, főterményeket nem közvetítettek közép-távon, így ilyen piacra nem is termeltek. Később, a középkorban világgazdaság alakult ki több szinten és területen; az egyiknek a központja Velence volt, a másíknak a flandriai és Hansa városok. Különböző okokból sujtották ezeket a képződményeket az 1300-1450 közötti gazdasági, demográfiai és ökológiai visszahuzó tényezők és csak az európai munkamegosztás kialakulásával gyökerezett meg végleg itt a kapitalizmus 1450 után.

A kapitalizmus kezdettől a világgazdaságok és nem a nemzetállamok szintjén jelentkezett. Téves azzal érvelni, hogy a kapitalizmus csak a 20. században terjedt el világszerte, bár ezt az érvet gyakran hallani főleg a marxisták részéről. Tipikusan ilyen érvelés Charles Bettelheimé, aki Arghiri Emmanuelnek az egyenlőtlen cseréről alkotott véleményére a következőket válaszolja:

A kapitalista termelési mód világjelenséggé válása nemcsak abban nyilvánul meg, hogy kialakul a nemzetgazdaságok csoportja és komplex hierarchikus szerkezetet alkot, melynek van egy imperialista és egy alávetett pólusa, és nem is csak abban, hogy a különböző nemzetgazdaságok között antagonisztikus viszonyok alakultak ki, hanem abban is, hogy a nemzeti korlátokat a nagytőke állandóan túllépi, kialakul a nemzetközi nagytőke, világcégek, stb. [38]

Az ilyen hangvételű megjegyzések figyelmen kívül hagyják azt a tényt, hogy a tőke soha sem engedte inspirációi útjába a nemzeti határokat a kapitalista világgazdaságon belül, és hogy a nemzeti határok létrehozása ilyen értelemben - pl. a merkantilizmus - történetileg defenzív jellegű volt, olyan országok tőkéseinek a védekező mechanizmusa, melyek egy szinttel a rendszeren belüli legerősebb ország mögött állnak. Ilyen helyzetben volt Anglia Hollandiával szemben 1660 és 1715 között, Franciaország Angliával szemben 1715-1815 között, Németország Nagy-Britanniával szemben a 19. században és a Szovjetunió az USA-val szemben a huszadikban. Sok ország hozott létre gazdasági országhatárokat, melyek

kihatásai gyakran tulmutatnak az eredeti elképzelésen. Így a folyamatnak ezen a szintjén ugyanazok a kapitalisták, akik nemzeti kormányaikat arra ösztökélték, hogy megszorításokat alkalmazzanak, most nyügösnek érzik ezeket a megszorításokat. Ez nem a "nemzeti" tőke "nemzetközivé" tétele, hanem egyszerűen egy új politikai szükségyszerűség, melyet a kapitalista körök bizonyos szektorai éreznek, amelyek mindig is maximális haszonra törekedtek a piacon, a világgazdaság piacán.

Ha ez így van, mi értelme van egyes országoknak a strukturában elfoglalt helyzetéről beszélni? Miért kell akkor három lehetséges helyzetről beszélni, és beiktatni a félig periférikus helyzetet a központi és periférikus jólismert fogalmak közé? A központi államok gépezete felerősödött annyira, hogy a tőkés földbirtokosok és kereskedő szövetségeseik igényeinek megfelelően. De ez nem jelenti azt, hogy ezek az államgépezetek manipulálható bábok voltak. Nyilvánvaló, hogy minden szervezet rendelkezik bizonyos önállósággal, függetlenséggel azoktól, akik létrehozták. Ennek két oka van. A létrehozott alakulat megteremti a maga hivatalnokait, akiknek a karrierje és érdekeik megvalósulása az alakulat további erősítésétől függ, függetlenül kapitalista támogatóinak változó érdekeitől. A királyok és a bürokraták mindig is a hatalmonmaradásra és személyes hasznuk növelésére törekedtek. Másrészt, az erős állam megteremtése folyamán bizonyos "alkotmányos kompromisszumokat" kellett kötni az államhatárokon belül létező más erőkkel és ezek - feladatuknak megfelelően - határokat szabnak az államgépezet-fenntartók manőverezési lehetőségeinek. Az a formula, miszerint az állam "az uralkodó osztály végrehajtó szerve", csak akkor érvényes tehát, ha figyelembe vesszük, hogy a végrehajtó szervek, bizottságok soha sem pusztán az őket alkotó egyének akaratát tükrözik, amint azt mindenki tudja, aki valaha is részt vett valamilyen szervezetben.

Az államgépezet megerősödése a központi területeken párhuzamosan zajlott a periférikus területek államgépezeteinek a hanyatlásával. A lengyel monarchia hanyatlása a 16-17. században jó példa erre a jelenségre. [39] Ennek két oka van. A periférikus országokban a kapitalista földbirtokosok érdekei ellentétesek a helyi kereskedő burzsoázia érdekeivel. Az ő érdekek azt diktálják, hogy nyílt gazdaságot tartsanak fenn a világpiaci kereskedelemből származó maximális hasznuk érdekében. Ez az export korlátlanágát és olcsó ipari termékeket jelent a központi országokból. Érdekek még ezen felül a kereskedő burzsoázia megsemmisítése és a külföldi kereskedők előnyben részesítése, akik nem jelentenek belső politikai fenyegető erőt. Így az állam szempontjából hiányzik az a koalíció, ami a központi országokat éppen erősítette.

A másik ok, amely a modern világrendszer kialakulása során egyre inkább előtérbe került, az, hogy a központi államok gépezetének erős volta olyan funkciókat termel ki, melyek éppen a periférikus államok gyenge voltából erednek, azt kompenzálják. Így az utóbbiak sorsa a háboru utján való beavat-

kozás, szubvenciók és fejlődésükbe a diplomácián keresztül történő beleszólás lesz.

Mindez eléggé nyilvánvaló, csak azért ismétlem el én is, hogy két szempontra rávilágítsak. Nem nagyon lehet ugyanis megmagyarázni a különböző államgépezetek erős voltát az ujkori világrendszer történetének egy adott pillanatában a genetikus-kulturális fejlődés érveivel, hanem sokkal inkább az adott országnak a világgazdaságban éppen akkor elfoglalt helye alapján. Azt, hogy egy szerep, funkció első pillantásra kívánatos-e, gyakran egy véletlen dönti el, mely kétségkívül részben a multban gyökerezik, részben pedig az akkori földrajzi helyzetben. De ha már egyszer ez a véletlen adott, a világpiac működése az, ami elmélyíti a különbségeket, intézményesíti őket és lehetetlenné teszi rajtuk fölülemelkedni rövid időn belül.

A másik szempont, amit a központi és periférikus államok szerkezeti különbségeivel kapcsolatban meg szeretnék világítani az, hogy ezeket a különbségeket nem lehet megérteni akkor, ha nem vesszük tudomást a harmadik típusról, a fél-periférikus helyzetű országokról. Ez nemcsak annak az eredménye, hogy önkényesen elválasztjuk a jellegzetességek egy-egy csoportját, létrehozván így egy harmadikat. Logikánk nemcsak induktív, mely a mutatógörbék összehasonlítása alapján érzékeli egy harmadik kategória létét, hanem deduktív is. A fél-perifériára szükség van a kapitalista világgazdaság zökkenőmentes működéséhez. Mindkét fajta világrendszer - a világbirodalmi a maga újraelosztó gazdaságával és a kapitalista piacgazdaság - egyenlőtlen elosztáson alapul. Így logikusan felmerül a kérdés, hogyan lehetséges politikailag egy ilyen rendszer fennmaradása. Miért nem kerekedik egyszerűen a kizsákmányolt többség a jogtalan előnyökkel rendelkező kisebbség fölé? A történelem azt mutatja, hogy ezeket a világrendszereket a legritkábban rázta meg az egész rendszerre kiterjedő, azt alapjaiban érintő felkelés. Míg a belső elégedetlenség örökös volt, meglehetősen sok idő eltelt, amíg a hatalom folyamatos csökkenése során egy világrendszer lehanyatlott, és legalább olyan gyakran külső tényező volt a döntő ebben a lehanyatlásban.

Három fő mechanizmus tette lehetővé a világrendszerek viszonylagos politikai stabilitásának fenntartását, ami magát a rendszert és nem az azt vezető egyes csoportokat illeti. Az egyik nyilvánvalóan a katonai erő összpontosítása a vezető rétegek kezében. Ennek a módzatai a technikai fejlettség szerint természetesen változóak és nyilván megvannak a politikai előfeltételei, de a nyers erő kétségtelenül alapvető.

A másik hatásmechanizmus a rendszer egészéhez való ideológiai elkötelezettség átható ereje. Ezen nem a rendszer ugynevezett "törvényesítését" értem, mert a legitimizálás fogalmába beletartozik, hogy a rendszer alsóbb rétegei bizonyos affinitást vagy lojalitást mutatnak az uralkodók iránt, és én

kétlem, hogy ez valaha is jelentékeny tényező volt a világsziszterek fenmaradásában. Inkább azt értem ezen, hogy a rendszer törzskara, káderei (szándékosan fogalmazok ilyen tágan) úgy érzik, hogy saját jólétük összefonódik a rendszer fenmaradásával és vezetőinek rátermettségével. Ez olyan vezetőség, mely nemcsak terjeszti a mítoszt, hanem hisz is benne.

De sem az erő, sem a vezetők ideológiai elkötelezettsége nem lenne elég önmagában, ha nem oszlana ez a többség egy nagyobb alsó és egy kisebb középső rétegre. Mind a polarizálódásra való forradalmár felhívás, mely ezt tekinti a változás stratégiájának, mind pedig a liberálisok politikájának alapját képező együttműködésre való felszólítás ezt a problémát tükrözi. Az import sokkal szélesebb körű, mint amit a korabeli politikai problémák vizsgálata feltüntetni próbál. Mindegyik világsziszternek természetes állapota a háromrétegű struktúra megléte. Amikor ez a helyzet megváltozik, szétesik a világsziszter.

Egy világbirodalomban a középső réteg kapja meg a marginálisan kívánatos hosszutávú luxusikk-kereskedelem fenntartójának szerepét, míg a felső réteg a katonai gépezet kézbentartására koncentrálna erőforrásait, mely segítségével be tudja gyűjteni az adót; ami a felesleg újraelosztásának alapvető módja. Azáltal, hogy a többlét egy kis korlátozott részét a felső réteg a városi elemeknek juttatja, akik a prae-kapitalista társadalmakban az elsődleges termelők izolált csoportjai mellett a maguk politikai kohézióját egyedül meg tudták teremteni, gyakorlatilag megvásárolja a szervezett felkelés potenciális vezető rétegét. Azáltal pedig, hogy ettől a kereskedő-városi középrétegtől megtagadja a politikai jogokat, anyagi létében sebezhetővé teszi abban a pillanatban, mikor pénzügyileg megerősödik annyira, hogy katonai erőt teremtsen magának.

Egy világgazdaságban a kultura illetően rétegződése nem egyszerű, mert az egységes politikai rendszer hiánya miatt a gazdasági szerepkörök inkább vertikálisan, mint horizontálisan koncentrálnak a rendszeren belül. A megoldás ekkor háromfajta állam létrejötte - és bennük a kultura homogenizálása irányába ható nyomás: a központi államok felső rétege és a perifériális államok alsó rétege mellett jelen kell legyenek a középben elhelyezkedő fél-perifériális államok.

Ezeknek aztán speciális gazdasági szerep jut, melynek az oka kevésbé gazdasági, mint politikai. Ugyanis fel lehet vetni és joggal, hogy a világgazdaság, mint gazdasági rendszer, fél-perifériális államok nélkül is ugyanolyan jól funkcionálna. Ez igaz, de politikailag közel sem lenne annyira stabil, mert polarizált lenne. A harmadik réteg léte pontosan azt jelenti, hogy a felső rétegnek nem kell a többiek egységes ellenállásával szembenéznie, mivel a középső réteg egyaránt kizsákmányolt és kizsákmányoló. Ebből az következik, hogy a specifikus gazdasági szerep nem a legfontosabb és így az ujkori világsziszter fejlődésének történeti

szakaszai során változott is. Hamarosan tárgyaljuk ezeket a változásokat is.

Hogyan illik hát bele ebbe a képbe az osztályok vizsgálata? És ebben a megfogalmazásban mit jelent a nemzet, nemzetiség, nép és etnikai csoport fogalma? Először is - anélkül, hogy most belebocsátkoznék a kérdésbe [40] - meglegészen annyival, hogy ezek az utóbbi fogalmak ugyanazon jelenség különböző variációit takarják, amit én etno-nemzetnek nevezek.

Mind az osztályok, mind az etnikai csoportok, státusz-csoportok vagy etno-nemzetek világgazdasági jelenségek és az az elméleti zürzavar, mely működésük vizsgálatát jellemezte, egyszerűen annak tudható be, hogy a világgazdaság nemzetállamain belül létezőnek fogták fel őket és nem a világgazdaságban mint egységben helyezték el. Így tényleg Prokruosztész ágyává vált a probléma.

Mivel a gazdasági tevékenység sokkal szélesebb körű a központi államokban, mint a periférián, az érdekcsoportok is sokkal sokrétűbbek. [41] Így tapasztalati tény pl., hogy a világ más tájain nem létezik olyan jellegű proletariátus, mint Európában vagy Észak-Amerikában. Így ezt kijelenteni azonban zavartkeltő. Miután az ipari tevékenység aránytalanul koncentrálódik a világ bizonyos részein, az ipari bérmunkásokat meghatározott földrajzi elhelyezkedésben lehet leginkább megtalálni. Érdekeiket mint csoportérdekeket a világgazdasághoz való kollektív viszonyuk szabja meg. Azt, hogy mennyire képesek ennek a világgazdaságnak a politikai funkcionálását befolyásolni, az határozza meg, hogy a lakosságnak mekkora részére gyakorolnak hatást az egyes országokban. Szervezeti formáikat is nagyrészt ezek a politikai határok határozzák meg. Ugyanezt elmondhatjuk akár az ipari tőkésekről is. Az osztályok vizsgálata tökéletesen meg tudja magyarázni pl. a francia szakmunkások politikai helyzetét, ha figyelembe vesszük a világgazdaságban elfoglalt helyzetüket és érdekeiket. Hasonló a helyzet az etno-nemzetek esetében. Az etnikai tudat a központi területeken lényegesen más, mint a perifériákon, mivel ezek az etnikai csoportok a világgazdaságban más osztály-helyzetet foglalnak el. [42]

Az etno-nemzeteknek és osztályok töredékeinek politikai harca a nemzeti határokon belül a helyi politika napi problémája. De jelentőségüket és következményeiket csak akkor érthetjük meg, ha szervezeti tevékenységüket és politikai kívánságaikat a világgazdaság működésére vetítjük ki. Ez elősegit ugyanakkor ennek a politikának bizonyos értékrendbe, pl. olyan fogalmak közé való elhelyezését, mint "jobboldali" és "baloldali".

A kapitalista világgazdaság működéséhez tehát arra van szükség, hogy a csoportok gazdasági érdekeiket egy egységes világpiacon belül valósítsák meg ugyanakkor arra törekedve, hogy ezt a piacot a maguk javára átalakítsák az egyes ál-

lamokra gyakorolt nyomás segítségével, mely államok némelyike sokkal erősebb, mint a többi, de egyike sem tartja teljesen kezében a világpiacot. Természetesen, közelebbről nézve a dolgokat, fogunk találni olyan korszakokat, amikor egy-egy állam viszonylag nagyon erős, és olyanokat, amikor a hatalom jobban eloszlik és a gyengébb államok is tágabb teret kapnak. Ilyenkor beszélünk a világrendszer relatív szorosságáról vagy lazaságáról, mint egy fontos változóról, és vizsgáljuk, hogy miért ciklikus ez a dimenzió, amint több évszázad története bizonyítja.

Nézzük most meg ennek a kapitalista világgazdasági rendszernek a történeti fejlődését és elemezzük, mennyiben beszélhetünk ennek a folyamatnak elkülöníthető szakaszairól. Az európai világgazdaság kialakulása a "hosszu" 16. század folyamán (1450-1640) egy bizonyos történeti konstelláció eredménye volt. Azokra a hosszú-távu tendenciákra, melyek a "feudalizmus válságának" csúcspontját jelentették egy gyorsabb lefolyású ciklikus válság következett és ezen felül klimatikus változás is. Mindez egy olyan dilemmát eredményezett, melyet csak a munkamegosztás területi, földrajzi értelemben való kiterjesztése utjan lehetett megoldani. Ezen kívül a rendszeren belüli erőegyensúly is lehetővé tette ezt. Így megtörtént a földrajzi terjeszkedés, mely demográfiai terjeszkedéssel, növekedéssel párosult, és az árak felfutásával.

Nem az volt elsősorban figyelemreméltó ebben, hogy létrejött egy európai világgazdasági rendszer, hanem az, hogy ez túlélte a Habsburgok, főleg V. Károly törekvését, hogy általakítsák világ-birodalommá. A spanyolok törekvése, hogy mindent bekebelezzék, azért mondott csődöt, mert az előző század rendkívül gyors gazdasági, demográfiai és technikai robbanása tulságosan megdrágította ezt a törekvést, főleg miután a castiliai gazdasági fejlődés sok kivánnivalót hagyott maga után szerkezeti szempontból. Spanyolország nem tudta volna fenntartani sem az adminisztratív apparátust, sem a hadsereget, ami egy ilyen vállalkozáshoz szükséges, csakugy, mint a franciák, akiknek a törekvése még kevésbé volt reális.

Amikor a Habsburgok világbirodalmi álmainak befellegzett - és 1557-ben végleg -, a kapitalista világgazdaság már kialakult rendszer volt, melyet már csaknem lehetetlen volt kibillenteni egyensúlyából. Hamar egyensúlyi helyzetet ért el más világrendszerekkel is, az ottomán és orosz világbirodalommal és az Indiai-óceáni kialakulóban lévő világgazdasági rendszerrel. Az európai világgazdaságon belüli államok vagy potenciális államok mindegyike hamarosan belebojnyolódott a versenybe, amely az adminisztráció kiépítéséből, az állandó hadsereg felállításából, a kultura homogenizálásából és a gazdasági tevékenység sokoldalubbá tételéből állott. 1640-re észak-nyugat-Európa országai biztosították maguknak a központi területi státuszt, Spanyolország és az észak-olasz városállamok visszafejlődtek fél-periférikussá, észak-kelet-Európa és Latin-Amerika pedig periférikussá vált. Ezen a ponton a fél-periférikus státuszt egy fejlettebb, kiemelkedő helyzetből való visszafejlődés utján érték el az országok.

Az 1650 és 1730 közötti megtorpanás volt az, ami rendszerszerte konszolidálta az európai világgazdaságot és megnyitotta a modern világgazdaság második szakaszát. Ugyanis a megtorpanás korlátozta a gazdasági fejlődést, és a kevesebb felesleg csak egyetlen központi állam fejlődését tette lehetővé. A gazdasági harcot a merkantilizmus eszközeivel vívták, mely a világgiactól való részleges visszavonulás és elszigetelődés eszköze volt olyan nagy területeken, melyek maguk is hierarchikus rendbe szerveződtek, azaz a világgazdaságon belüli birodalmakban (ami nem azonos a világbirodalmakkal). Ebben a harcban Anglia először megszüntette Németalföld kereskedelmi primátusát, azután sikeresen kivédte Franciaország törekvéseit arra, hogy lépést tartson és utolérje Angliát. Amikor Anglia kezdte felgyorsítani az iparosítás ütemét 1760 után, a franciaországi kapitalista körök még egy utolsó kísérletet tettek, hogy megtörjék a kialakulóban lévő brit hegemoniát. Ez a törekvés először abban nyilvánult meg, hogy a francia forradalom lecserélte kádereit, azután pedig Napoleon kontinentális blokádjában. Mindkét esetben azonban kudarcot vallott.

Ekkor kezdődik a kapitalista világgazdaság harmadik szakasza, mely már inkább ipari, mint mezőgazdasági szakasz. Ettől kezdve az ipari termelés nem elhanagolható oldala a világgiactnak, és a világ össztermékéből egyre nagyobb arányban részesedik, sőt ami fontosabb, a többlettermékből is. Ez a világgrendszerre nézve egész sor következménnyel jár.

Először is az európai világgazdaság további földrajzi terjeszkedéséhez vezetett, és most már felölelte az egész földgolyót. Ez részben technikailag vált kivihetővé a hadászat, és a kereskedelmi hajózás fejlődése révén, ami kelőképpen olcsóvá tette a rendszeres kereskedelmet. De ezen felül az ipari termelés is megkövetelte olyan fajta és olyan mennyiségű nyersanyag beszerzését, ami a korábbi határokon belül már nem volt lehetséges. Először mégsem az új piacok utáni kutatás volt az elsődleges szempont a terjeszkedésben, mivel kezdetben a régi határokon belül is adódtak még új piacok, amint azt látni fogjuk.

Az európai világgazdasági rendszer földrajzi terjeszkedése más világ-rendszerek megszüntetését és a fennmaradó mini-rendszerek bekebelezését vonta maga után. Az addig második legfontosabb világgrendszer, Oroszország, fél-periférikus státuszba kényszerült vissza államgépezetének (és hadseregének) ereje, valamint a 18. században elért iparosítási szintje következtében. A latin-amerikai országok tőkései semmit sem tettek, hogy változtassanak periférikus helyzetükön. Pusztán Spanyolország fél-periférikus szerepének maradványait küszöbölték ki. Ázsia és Afrika a periférikus területek sorába olvadt bele a 19. században, bár Japán - államgépezetének ereje, tartalékalapjának kis volta (mely miatt a világ kapitalista erői nem is nagyon érdeklődtek iránta) és földrajzi elszigeteltsége, a központi területekről való távolsága miatt - gyorsan el tudott jutni a fél-periférikus területek sorába.

Afrikának a periférikus területek közé való tartozása két okból is a rabszolgaság megszűnéséhez vezetett világszerte. Először is a rabszolgának használt emberanyag, azaz munkaerő most magában Afrikában kellett a piacrátermelés céljaira, míg a 18. században az európaiak éppen az ilyen jellegű piacratermelést próbálták megszüntetni. [43] Másrészt mihelyt Afrika perifériává vált és nem a gazdasági világrendszeren kívül eső terület volt többé, a rabszolgamunka nem volt már gazdaságos. Ehhez meg kell értenünk a rabszolgaság gazdaságtanát. A rabszolgák, akik a lehető legkevesebb ellenszolgáltatást kapják a munkájukért, a legkevésbé produktív munkát szolgáltatják és rövidebb is az életük egyrészt az alultápláltság és kegyetlen bánásmód, másrészt a kisebb ellenállóképesség következtében. Ezen kívül, ha az otthonuktól nem túl távol dolgoztatják és tartják fogva őket, viszonylag magas a szökési arány. Így magas szállítási költségeket kell befektetni alacsony termelékenységű munka fejében. Ennek akkor van gazdaságilag értelme, ha a vételár gyakorlatilag nulla. A kapitalista piacon a vásárlás mindig a valós értéken történik. Csak a hosszutávú kereskedelemben és nagy értékek cseréjénél fordul elő, hogy a vételár a vevő társadalmi rendszerében gyakorlatilag nulla legyen. Ilyen volt a rabszolgakereskedelelem. A rabszolgákat alacsony áron vették (az egyedelőállítású ára cserélt tulajdonképpen gazdát) és nem a szokásos "láthatatlan" áron. Ez annyit jelent: az a tény, hogy az emberek eltávolítása Nyugat-Afrikából csökkentette a terület termelő potenciáját, nem került semmibe az európai világ gazdaságnak, mivel ezek a területek nem voltak a munkamegosztás részei. Természetesen ha a rabszolgakereskedelelem teljesen kifosztotta volna Afrikát a további rabszolgamunkaerőből, elkezdődött volna Európa számára a valós érték korszaka. De ezt a pontot nem érték el a történelem során az európaiak. Miután viszont Afrika már része volt a perifériális területeknek, a rabszolgák valós értéke oly mértékben megnőtt, hogy sokkal gazdaságosabbá vált bér munkát alkalmazni még a cukor- és gyapotültetvényeken is, ahogy a 19. századi Karib-szigeteken és más rabszolgamunkát alkalmazó területeken történt.

Az óriási új területek beolvasztása a periférikus területek közé a kiterjedt világgazdaságon belül azt eredményezte, hogy más részek szerepében viszont eltolódás következett be. Az Egyesült Államok is, Németország is (kialakulása után) korábbi periférikus és fél-periférikus területeket egyesített. Mindkét országban az ipar szerzett politikai tekintélyt, amint a perifériális részek gazdaságilag vesztek fontosságukból a világgazdaság szempontjából. A fél-periférikus országok a merkantilizmus útján próbálták központi országokká válni, és így hasonló szerepet töltöttek be, mint a késői 17. és 18. századi Anglia és Franciaország merkantil törekvései. A fél-periférikus országok iparosítási vágyai eltérő mértékben realizálódtak az első világháborút megelőző időszakra: teljes mértékben sikerült az USA-nak, részlegesen Németországnak és egyáltalán nem Oroszországnak.

A központi államok belső harcainak a jellege is alapvetően megváltozott az ipari kapitalizmus korszakában. A központi területeken az iparosítás együttjárt azzal, hogy lényegileg minden mezőgazdasági tevékenység visszafejlődött (kivéve a 20. századi további gépesítést, ami a földművelés új formáját honosította meg, mely olyan mértékben gépesített volt, hogy az "iparosított" vagy "ipari" jelzőt érdemli). Így míg 1700 és 1740 között Anglia nemcsak Európa vezető ipari exportőre volt, hanem vezető mezőgazdasági exportőre is - a gazdaságot átfogó megtorpanás korszakában volt ez a csúcspontján -, 1900-ra Anglia lakosságának kevesebb mint 10 százaléka foglalkozott mezőgazdasággal.

Az ipari kapitalizmus kezdetén a központi területek ipari termékeiket a perifériák mezőgazdasági termékeire cserélték, így lett Anglia 1815 és 1875 között "a világ műhelye". Még azokba a fél-perifériális országokba is, melyeknek volt némi hazai ipara (pl. Franciaország, Németország, Belgium, az USA), Anglia szállította iparcikk-szükségletük felét. Mivel azonban az utóbbi országok merkantil törekvései elvágták Angliát elhelyező piacaitól, sőt versenytársaivá váltak a periférikus területek ellátásában - mely verseny a 19. század végére "Afrikáért való tülekedéssé" vált - a világméretű munkamegosztás újrendeződött és új, speciális szerepet biztosított a központi országoknak: az ipari termékekkel való ellátás helyett a termeléshez szükséges gépekkel való ellátást és az infrastruktúra kiépítését (ebben a korszakban főként a vasutak kiépítését).

A gyárparipar fejlődése a kapitalizmus során először teremtett nagy létszámú városi proletariátust, és ekkor jött létre először ennek következtében az, amit Michels "anti-kapitalista tömegszellemnek" nevezett [44], mely aztán konkrét szervezeti formákat öltött (szakszervezetek, szocialista pártok). Ez a fejlődési folyamat egy új, fenyegető tényezőt jelentett az államok számára és a kapitalista erők számára, mely olyan biztos hatást gyakorolt az előbbire, mint amilyen a 17. századi antikapitalista földbirtokosok bomlasztó ereje volt az egyes területeken.

Ugyanakkor, amikor a központi államok burzsoáziájának szembe kellett néznie a belső stabilitás illetően fenyegetettségével, szembe kellett néznie a 19. század utolsó harmadának gazdasági válságával is, mely abból eredt, hogy a mezőgazdasági termelés gyorsabban növekedett, mint a felvevőpiac (ugyanaz elmondható a könnyűipari termékekről is). Ennek a feleslegnek egy részét el kellett volna adni valahol, hogy a gazdasági gépezet újra simán működhesse. Azzal, hogy fel-emelték a központi országok ipari proletariátusának a vásárlóerejét, a világgazdaság egyszerre két problémától szabadult meg: a kereslet szűk keresztmetszetétől és a nyugtalanító

osztályellentétéktől a központi országokban, így a társadalmi liberalizmustól és a jóléti állam ideológiájától, ami éppen akkor keletkezett.

Immanuel Wallerstein

(Részlet a Comparative Studies in Society and History 1974.4. számban megjelent tanulmányból.)

Jegyzetek

[35] Ld. a szerző "The Modern World-System" (Az ujkori világrendszer) c. munkáját. (Teljes címén: The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. New York, Academic Pr. 1974.)

[36] Röviden beszámolok arról a "Three Paths of National Development in the Sixteenth Century" c. cikkemben (A nemzeti fejlődés három útja a 16. században.) Studies in comparative international development. Vol. 7. no. 2. 1972 nyár. 95-101. old.

[37] Ld. Arghiri Emmanuel: "Unequal Exchange." (Egyenlőtlen csere.) New York, Monthly Review Pr. 1972.

[38] Charles Bettelheim: "Theoretical Comments". (Elméleti eszme-futtatások) in: Emmanuel id. mű. 295.

[39] Ld. J. Siemenski: "Constitutional Conditions in the Fifteenth and Sixteenth Centuries". (Alkotmányos viszonyok a 15. és 16. században.) In: Cambridge History of Poland I. Szerk. W.F. Reddaway, etc. "From the Origins to Sobieski (to 1696). (A kezdetektől Sobieski-ig, 1696.) Cambridge, The Univ. Pr. 1950. 416-440 old.; Janusz Tazbir: "The Commonwealth of the Gentry" (A nemesi köztársaság) in: Aleksander Gięysztor, etc.: "History of Poland" (Lengyelország története). Warszawa, PWN, 1968. 169-271 old.

[40] Bővebben tárgyalom: "Social Conflict in Post-Independence Black Africa: the Concepts of Race and Status-Group Reconsidered". (Társadalmi ellentétek fekete Afrikában

a függetlenség elnyerése után. Ujra a faj és a státusz-csoport fogalmáról.) In: Ernest W. Campbell szerk.: *Racial Tensions and National Identity*. (Faji feszültségek és nemzeti hovatartozás.) Nashville, Nashville, Vanderbilt Univ. Pr. 1972. 207-226 old.

[41] A gazdasági tevékenység sokrétűségén itt a lakosság nagy részét foglalkoztató foglalkozási ágak sokféleségét értem. A periférikus társadalom így tulnyomórészt mezőgazdasági jellegű, a központi területek társadalma pedig megoszlik Colin Clark három szektorának megfelelően. Ha a sokféleséget átvinnék az életstílusra, a fogyasztás strukturájára vagy éppen a jövedelem megoszlására, lehet, hogy a viszonylatok megváltoznának. Egy tipikusan periférikus társadalomban egy önellátó mezőgazdasági termelő és egy városi értelmiségi között valószínűleg sokkal nagyobb különbség van, mint egy tipikusan központi országban.

[42] Id. a szerző: "The Two Modes of Ethnic Consciousness: Soviet Central Asia in Transition?" (Az etnikai tudat két válfaja. Változások szovjet Közép-Ázsiában?) In: Edward Allworth szerk.: "The Nationality Question in Soviet Central Asia" (A nemzetiségi kérdés szovjet Közép-Ázsiában) New York, Praeger, 1973. 168-175 old.

[43] A. Adu Boahen idézi a British Board of Trade utasításait Cape Castle, a mai Ghana kis brit erőditénye, kereskedelmi települése kormányzójának arra vonatkozólag, hogy akadályozza meg, hogy a helyi lakosság, a fantik gyapotot termesszenek. Az indoklás a következő: "A kultúra és ipar megismertetése a négerekkel ellenkezik országunk politikájával. Nem lehet előre látni, hogy ez hol állna meg, kiterjedhet a dohányra, cukorra és bármely más termékre, melyet ma a gyarmatainkról hozunk be. Ezáltal az afrikaiak, akik most háborukból tartják fenn magukat, ültetvényesekké válnának és rabszolgáikat azoknak a cikkeknek az Afrikában való előállítására alkalmaznák, amelyek szempontjából Amerikában van rájuk szükség." Idézet A. Adu Boahen: "Topics in West Africa History". (A nyugat-afrikai történelem lapjai.) London, Longmans, Green and Co. 1966. 113 old.

[44] Robert Michels: "The Origins of the Anti-Capitalist Mass Spirit" (Az anti-kapitalista szellem kialakulása) in: *Man in Contemporary Society* (Az ember a mai társadalomban) New York, Columbia Univ. Pr. 1955. vol. 1. 740-765 old.

A FEUDALIZMUSBÓL A KAPITALIZMUSBA. ÁTMENET VAGY ÁTMENETEK?

Az ujkori világról folytatott vitákban mindenütt jelen van a feudalizmus és kapitalizmus fogalmának problémája, mint vitapont. Ezt a vitát szeretném végigkísérni most és bemutatni, hogyan befolyásolja az "átmenet" cseppfolyós fogalmának megítélését.

Hadd kezdjem a kapitalizmussal. Ugy vélem, három nézőpont határozza meg ennek a fogalomnak a használatát, melyek Adam Smith, Werner Sombart és Karl Marx nevéhez köthetők.

Adam Smith a *The Wealth of Nations* második fejezetének egy sokat idézett mondatában kijelenti, hogy a munkamegosztás szükségszerű következménye "az emberi természet bizonyos hajlandóságának arra, hogy elcseréljen egy megtermelt vagy megszerzett dolgot egy másikért." [1]

Ebből az álláspontból logikusan következik, hogy a kapitalizmus nem egyike a számos, történetileg egymást követő társadalmi és gazdasági formációnak, hanem olyasvalami, ami "természetszerűleg előfordul". ("What comes naturally".) Igaz, hogy léteztek a történelemben politikai "rendszerek", melyek kapcsolódtak az ember ilyen hajlamaihoz, de ez a kapcsolódás csak az emberi tudatlanságnak köszönhető:

Igy fordul elő az, hogy bármely rendszer, mely megkísérli - akár rendkívüli támogatás útján is, - hogy a társadalmi tőkének nagyobb részét csábitsa egy bizonyos iparág felé, mint ami magától is oda áramlott volna, vagy rendkívüli megszorításokkal távol tartja egy bizonyos iparágtól a különben ott alkalmazandó tőkét, valójában aláássa azt a nagy célt, amit támogatni szándékozik. Ahelyett, hogy gyorsítaná, visszatartja a társadalom haladását a valódi gazdagság és nagyság felé, és növelés helyett csökkenti az ország és a befektetett munka által termelt javak évi valóságos értékét. [2]

Werner Sombart megközelítése a *The Quintessence of Capitalism* c. művében meglepően eltérő ettől. Távol áll attól, hogy a kapitalizmust az emberi természet tükröződésének tartsa, az ő pszichológiája [3] az ellenkező feltevésből

indul ki. A kapitalizmus természetellenes:

A kapitalizmus előtti ember természeti ember volt, olyan, amilyenné Isten alkotta; nem állt a fejére és nem járt négykézláb (ahogy ez manapság a gazdasági tevékenység során előfordul). A kapitalizmus előtti ember szilárdan állt a két lábán, és egyedül ezek segítségével haladt előre. Ezért gazdasági nézőpontját is könnyű meghatározni: az emberi természetből fakad. [4]

Bár a kapitalizmus természetellenes, ebből nem következik egyenesen az, hogy jó vagy rossz. Megvannak a maga értékei és hibái, bár egyszer talán idejétmúlt lesz.

És mi lesz akkor, ha a kapitalista szellem elveszti erejét a tovább-terjeszkedésre? Ezzel itt ne foglalkozzunk. Lehet, hogy a vak óriás arra ítéltetik, hogy egy demokratikus civilizáció szekerét huzza, talán ez lesz az istenek alkonya és az aranyat viszsza kell majd vinni a Rajna barlangjaiba. Ki mondhatja ezt meg előre? [5]

Sombart alapvető megállapítása az, hogy a kapitalizmust a "kapitalista szellem" megjelenése tette lehetővé, és eme szellem mindenféle megnyilvánulása "az egyénben rejlő személyes tulajdonságoknak volt köszönhető". Ezen az alapon Sombart két következtetést vont le az empirikus valóságból: 1. Minden népben megvannak a kapitalizmushoz szükséges tulajdonságok ... 2. Ezek a tulajdonságok minden népben eltérő mértékben találhatóak. [6]

Marx álláspontja ettől is különbözik. Számára az a kérdésfeltevés, hogy a vállalkozói orientáltság "természetes" vagy sem, metafizikus misztifikálás volt. [7] Szerinte az egyes ember gazdasági viselkedése a másik ember irányában az általa "termelési viszonyok"-nak nevezett együttes tükröződése volt, mely viszonyok a történelem során fejlődtek ki. Ilyen értelemben az emberi "természet" - amire az ember gazdasági tevékenységéből következtetünk - az idők során változott. Természetesen ez a változás nem volt hirtelen vagy ötletszerű, mivel:

Nincs olyan társadalmi rendszer, mely az előtt pusztulna el, hogy minden adekvát termelőereje kialakulna, és nem váltják fel a régi termelési viszonyokat új, magasabb rendű termelési viszonyok, míg létüknek anyagi alapjai nem fejlődnek ki a régi társadalmi rend keretein belül. Az emberiség így elkerülhetetlenül csak olyan feladatokat állít maga elé, amiket képes is megoldani, hiszen alaposabb vizsgálat minden esetben kimutatja, hogy a probléma maga is csak akkor merül fel, ha a megoldás anyagi feltételei már jelen vannak, vagy legalábbis kialakulóban. [8]

Marx számára így az volt a feladat, hogy megmagyarázza a kapitalista termelési mód anyagi alapjainak kialakulását, azt, hogy mi különbözteti meg ezt a többi termelési módtól, valamint hogy mik voltak a történelmi körülményei és módozatai az egyes társadalmi rendszerek egyik termelési módból a másikba való átmenetének.

Mit rejtenek magukban a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet kérdésének ezek az interpretációi? Smith megközelítési módja logikusan és elkerülhetetlenül a probléma iránti teljes érdektelenséghez vezetett. A kapitalizmus számára pusztán pénzgazdálkodást jelentett, az átmenet pedig valamilyen a történelem előtti időkben játszódott le. Így a vizsgált kérdés csak intellektuális mű-probléma maradt vagy legfeljebb egy kis lábjegyzet a történelem Whig interpretálásában. A gazdasági szakembereket az egyetemes törvényszerűségek érdekelték, és mihelyt a merkantilista gondolkodás maradványai eltűntek a kapitalista világgazdaságból, a probléma megszűnt politikai vitakérdés lenni. Ezek után Smith követői, a "neo-klasszikus" közgazdászok megvetéssel fordultak el a történelmi és "intézményes" adatoktól.

A klasszikus közgazdászok és liberálisok marxi kritikája körül az érvelés körül csoportosul, hogy "univerzálisak" - akár politikai jellegűek (pl. az egyén jogai), akár gazdasági (a piac önszabályozása), etikai (a kategorikus imperatívusz), vagy tudományos (az empirizmus) - mind osztályhoz kötöttek, a társadalmilag domináns csoport, a burzsoázia perspektíváinak tükröződései. Marx több elemzésüket elfogadta az elemzés szintjén, de állította, hogy ezek történelmileg időhöz kötöttek és tévedés őket természeti törvénynek vagy örök igazságnak feltüntetni.

Igy a kapitalizmus követi a feudalizmust, mivel mindkettő "természetes", ha ez alatt azt értjük, hogy történelmi egymásutániségben következtek vagy egy történelmi sorba illenek bele. Az "átmenet" maga is természetes volt abban az értelemben, hogy az egyik termelési mód ellentmondásainak kulminációját jelenti, mely egy bizonyos ponton a társadalmi rend minőségi átalakulásához vezetett.

Marxhoz hasonlóan Sombart számára is történelmi valóság volt az átmenet. Nem értett azonban egyet Marxnak az osztályellentétet a középpontba állító véleményével. Megpróbálta megmagyarázni (és kikerülni) az "elmaradottság" fogalmát úgy, hogy magyarázatának ne legyenek olyan szörnyű politikai implikációi. A marxi kritika hatása azonban túl nagy volt ahhoz, hogy figyelmen kívül lehessen hagyni. Inkább más irányba kellett terelni. El kellett ismerni a kapitalizmus hibáit anélkül, hogy ténylegesen elutasította volna a hibák okozóját. A megoldás az lett, hogy a kapitalizmust természetellenesnek tüntette fel, míg a kapitalistát hősiessé.

Mit tartott Sombart természetellenesnek a kapitalizmusban? Azt, hogy az emberek valószínűleg feláldozták az

értékek (akár anyagi, fogyasztási cikkek, akár szellemiek) azonnali élvezetét a hosszutávú gazdasági előnyökért. Bár ez a nézőpont tényleg a kapitalizmus erős kritikájához vezet, (ld. Carlyle ellenkezését a "cash nexus", az anyagi, pénzügyi viszonyok elsőbbségével szemben) ugyanakkor előidézhetheti azt is, hogy csodáljuk az egyént, aki a tehetetlen tömegeből kiemelkedik, a Prometheust, aki tüzet lop az istenektől, egy szóval Schumpeter vállalkozóját.

Mivel valószínűleg mindig is voltak prometheusi emberek és mivel történeti sikereik mindig rövidéletűek voltak, hogyan tudjuk megmagyarázni a végső sikert, a kapitalizmus felemelkedését a nyugati világban? Ezt világítja meg Max Weber. Vázlatosan körvonalazva, Weber a kapitalista rendszer megteremtését a következő tényezők történetileg egyedi találkozásának tulajdonítja: a technika bizonyos szintje, egy különleges politikai keret (az "európai feudalizmus"), és egy szokatlan vallási tradíció (a "prófétai") felelevenedése a protestantizmus formájában, különösképpen a kálvinizmus. Ez a konstelláció tette lehetővé a vállalkozói csoportok számára, hogy védelmi intézményeket hozzanak létre a velük ellenséges erőkkel szemben. Így nyer testet Sombart "természetellenes" helyzete Weber különleges konstellációjában.

Ebben az összefüggésben térjünk vissza ismét az átmenet kérdéséhez. Ki idézi elő ezt az átmenetet, mivel és mikor? Azzal kell kezdenünk, hogy elkülönítjük az "átmenet" fogalmának háromféle felfogását, melyeket gyakran összekevernek. Nem is annyira Marx és Weber, ezt meg kell mondani, hanem inkább azok, akik tanítványaiknak vallják magukat. Óriási kavardás van ugyanis e fogalom használata terén, mert három igen különböző jelenségre is alkalmazták és így eltorzították a társadalmi változás történeti interpretációját.

Elsőként használják az "átmenet" szót a feudális Európa kapitalista világgazdasággá való kezdeti átalakulására. A másik értelmezés szerint a kívülálló nem-kapitalista rendszerek bekebelezését jelenti egymás után a fejlődő és természetszerűleg terjeszkedő kapitalista világgazdaságba. Harmadrészt pedig jelenti a munka proletarizálódását és a föld kommercializációját olyan belső területeken is, amelyeket ezidáig a munka másfajta honorálásának és a föld másfajta kézbentartásának a módszere jellemzett.

Nézzük először az "átmenet" "klasszikus" értelmezését, a feudális Európa világgazdasággá való "átalakulását". Egyetlen olyan pillanat volt a történelemben, amikor egy új-rarendező világrendszer [9] (ebben az esetben a feudális termelési mód alapján) átalakult kapitalista világgazdasággá. Ez Európában történt (ideértve az Ibériai félsziget hódításait Amerikában [?]) 1450 és 1640 között. Kétségtelenül voltak más korszakok is a történelemben, amikor úgy tűnt, hogy ilyen átalakulások vannak készülöben, például a Földközi tenger medencéjében 1150 és 1300 között. Voltak ezen kívül hasonló tendenciák más időkben és más területeken is,

de különböző okok miatt minden ilyen korábbi "átalakulás" elvetélődött.

Egy ilyen jellegű "átalakulás" nem zajlik le egy nap, egy hónap, egy év, vagy akár egy évtized alatt, ehhez "átmenet" szükséges. Mikor Weber meg akarta támadni Marx materialista történetmagyarázatának alapvető feltevéseit, pontosan ennek az egyedi "átmenet"-nek az okait választotta csatátérül. A vita ismert, nem óhajtom itt felidézni. Ami a harmadik iskolát illeti, míg az ujklasszikus közgazdászok fátyolt borítottak az egész kérdésre, a fejlődő világ realitásai arra vezettek néhány mai Smith-követőt, hogy újra megvizsgálja a problémát. Ennek eredményeképpen született North és Thomas, *The Rise of the Western World* c. könyve, mely ujonan értelmezi Smith nyomdokain a feudális Európa egyedi "átalakulását" kapitalista világgazdasággá. [10]

Marx az "átalakulást" azzal magyarázta, hogy az előző (feudális) termelési mód ellentmondásai megtalálták megoldásukat az új (kapitalista) termelési módban. Weber magyarázata szerint létrejött a történeti körülmények olyan egyedi egybeesése, melyek lehetővé tették a kapitalista értékek felülkerekedését. De hogyan tudja egy Smith-követő, aki természetesnek tartja a kapitalizmust [11], összeegyeztetni ezt a nézetét azzal a felismeréssel, hogy a modern kapitalista világgazdaság "új és egyedi jelenség"? [12] Csak úgy teheti ezt meg, ha elfogadja Weber magyarázatának egy módosított változatát. Bár a kapitalizmus "természetes", az ember természete mindaddig nem tudott kiteljesedni, amíg egy egyedi konstelláció lehetővé nem tette "olyan intézményrendszer és vagyonjog létrehozását, mely a gazdasági erőfeszítéseket olyan irányba terelte, ahol az egyéni megtérülési ráta közel került a társadalmi megtérülési rátához". [13] De milyen konstelláció tette ezt lehetővé? A szerzők itt egy olyan változóhoz ragaszkodnak, melyről elismerik, hogy kívül esik a gazdasági élet körén: a népességhez.

Mindent összevetve, a növekvő lakosság megteremtette a kereskedelem alapját, a piac-gazdálkodás ebből eredő kiterjedése pedig pontosan olyan reakciót váltott ki a középkori gazdaságból, - még ha lassan is - amelyet Adam Smith megjósolt volna. [14]

Nincs viszont szerintem kellőképpen megmagyarázva az, hogy a világ miért csak egyszer huzhat hasznot a történelem során ilyen hatékony népesség-robbanásból. [15]

Az "átalakulás"-ról alkotott háromféle vélemény így meglehetősen világosan elkülönül. Miért volt akkor oly sok zürzavar az "átmenet" fogalma körül? Azért, mert Marx és Weber tanítványai mesterük egy bizonyos átalakulásra kidolgozott válaszát elméletté emelték, mely szerint az egyes "társadalmak" - azaz az általuk így nevezett tulajdonképpen nemzetiállamok - külön-külön, egy-egy történelmi szakaszon belül átalakulnak. Míg mind Marx, mind Weber látta, hogy

a feudális Európa átalakulása kapitalista világgazdasággá egyedi esemény (bár tény, hogy mindkettőjük néhány megfogalmazása helyenként nem egészen egyértelmű e tekintetben), nézeteiket sokan már arra használták fel, hogy inkább egy "fokozatos fejlődés-párti", mint "világrendszer-párti" véleményét támasszanak alá. [16] A weberi funkionalisták elfelejtették, hogy Weber soha nem Angliát hasonlította össze Kínával, hanem Európát. [17] A marxai fejlődéstan hirdetői viszont elfelejtették, hogy Marx egyszerre beszélt "egyenlőtlen" és "együttes" fejlődésről. (Bár a szakaszosság elmélete közelebb áll a marxai és sombarti nézetekhez a kapitalizmusról, ami annak történeti jelenség jellegét illeti, de van egy óvatos Smith-féle változata is. [18] North és Thomas azonban nyíltan elutasítja a szakaszosság elméletét. [19] ...

A szakaszosság elmélete körüli zavarok miatt kénytelenek vagyunk vizsgálat alá vetni a másik két olyan folyamatot is, amelyekkel együtt járni látszik az "átmenet" fogalma. E két folyamat egyrészt a "bekebelezés", másrészt "a munka proletarizálódása" és "a föld kommercializálódása". E két folyamat tulajdonképpen nem vonja maga után a feudalizmusnak kapitalizmussá való "átalakulását", de része a kapitalista világgazdaság kifejlődési folyamatának, mely világgazdaság a történelem során jelentős mértékben kiterjedt extenzíve ("bekebelezés") és intenzíve egyaránt ("a munka folyamatos proletarizálódása" és "a föld kommercializálódása").

A "bekebelezés" fogalmán azt értjük, hogy új területeket csatoltak földrajzi értelemben a kapitalista világgazdasághoz a 16. századi "kezdeti" terjeszkedés után, melynek integráns része volt a feudális Európa kapitalista világgazdasággá való "átalakulásában". Emlékeznünk kell arra is, hogy a terjeszkedés nem volt folyamatos, hanem időnként robbanásszerű. Továbbá, 1900 körül ez a terjeszkedés többé-kevésbé véget ért, mivel akkorra a kapitalista világgazdaságról elmondhatjuk, hogy elterjedt az egész világon.

A "bekebelezett" területek területi egységként, esetenként független, esetenként gyarmatosított területként kerültek a kapitalista világgazdaságba. A bekebelezés legtöbbször történetileg drámai volt, mivel rendszerint korábbi uralkodói házak, független történeti egységek legalább is részbeni megalázásával járt. Valójában a történészek által észrevett drámai változásokat gyakran megelőzte egy kevésbé drámai jellegű bekebelezés: az "informal empire", a "nemhivatalos birodalom" létrehozása. Néhány ujonnan bekebelezett terület korábban gazdaságilag autonóm világbirodalom volt, mint például Oroszország, Törökország és Kína. Mások egymástól elkülönülő, kezdeti állapotban lévő világgazdaságok voltak, mint pl. az Indiai Óceán és Nyugat-Szudán. És voltak természetesen izolált aprócska rendszerek a világ minden pontján, főleg Afrikában és Óceániában. A bekebelezett területeken létrehozott területi egységek némelykor többé-kevésbé egybeestek a

korábbi politikai határokkal, máskor radikálisan eltértek ezektől. Gazdasági nézőpontból az ilyen területeket rendszerint mint a világgazdaság periférikus területeit kebelezték be. Előfordult azonban, hogy ha az illető terület erősebb államalakulattal rendelkezett, fél-periférikus elemmé vált (pl. Oroszország) vagy hamarosan azzá fejlődött (pl. Japán).

A bekebelezés - a mi szóhasználatunk szerint - a kapitalista világgazdaság kifelé való terjeszkedését vonta maga után, és így elkerülhetetlenül eljátszotta történelmi szerepét, amikor a terjeszkedés földrajzi határai nem voltak tovább tolhatók. A "munka proletarizálódása" és a "föld kommercializálódása" viszont belső folyamatokra utal a kapitalista világgazdaságon belül, és ezért történelmileg kevésbé volt drámai vagy szakaszos és még most sem érte el önfejlődése csúcspontját. És ebben az összefüggésben gyakorolta a legkárosabb hatást a feudalizmus fogalma körüli zürzavar a kapitalista világgazdaság működésének megértésére, mégpedig főleg a marxisták részéről. Smith és Weber követői ugyanis inkább a "hagyományos" jelzőt használták a "feudállal" szemben mindenre, ami nem modern, azaz nem kapitalista. [20] A marxi fejlődéstudomány követői azonban eléggé világosan használták a "feudalizmus" szót, mikor a középkori Európa egy bizonyos történelmi alakulatára utaltak, és akkor is, amikor mások a "hagyományos" szót alkalmazták volna. A feudalizmus fogalmát egyaránt alkalmazták csaknem minden nem-feudális rendszerre, melyekkel a kapitalista intézmények új területek bekebelezése során találkozottak, és az olyan egységekre, csoportokra is, melyek ellenálltak a munka proletarizálódása és a föld kommercializálódása folyamatának. [21]

Mindez a marxi kategóriák eltévelyedő és antihistorikus megjelenítése. Ahelyett, hogy tagadná, néhány állítólagos marxista még dicsekszik is ezzel. John Taylor például Paul Baran és André Gunter Frank elméletének cáfolása közben "Marx tökéletesen történelmietlen problémafelvetéséről" beszél a Tőkével kapcsolatban. [22] Így néhány "marxista" visszatér azokhoz a proudhoni univerzálákhoz, melyeket oly lázasan cáfolt Marx A filozófia nyomorában:

A gazdasági kategóriák csak elméleti megfogalmazásai, elvonatkoztatásai a társadalmi termelési viszonyoknak...

Ugyanazok az emberek, akik anyagi produktivitásuknak megfelelő társadalmi viszonyokat létesítenek, megteremtik ezeknek a társadalmi viszonyoknak megfelelő elveket, eszméket, és kategóriákat is.

Igy ezek az eszmék és kategóriák ugyanannyira nem külső produktumok, mint azok a viszonyok, amiket tükröznek, hanem történetiek és átmenetiek.

A termelőerők növekedése, a társadalmi viszonyok lebomlása, eszmék létrehozása, mind-mind folyamatos.

Az egyetlen állandó a mozgás absztrakciója: mors - immortalis. [23]

Ez a magyarázat lényeges annak a megértéséhez, hogy miért nem szabad összekeverni a munka folyamatos proletarizálódását és a föld folyamatos kommercializálódását a történetileg egyedi átmenettel a feudalizmusból a kapitalizmusba. Ha a feudalizmus formális definícióját alkalmazzuk, azt hihetjük, hogy a kapitalista világgazdaságon belül is vannak még területek, melyekre a feudális "termelési mód" jellemző. Itt azonban nem a földbirtokos (land-controller) és a termelő munkás formális viszonya a lényeges. Az ugynevezett reciprok viszony (védelem a munkaszolgáltatásért) csak akkor jelent feudális termelési módot, ha ez határoz meg és hoz létre más társadalmi viszonylatokat is. De ha ez a viszony kapitalista világgazdaság keretein belül létezik, független irányító szerepe eltűnik. Átalakul a proletár munka burzsoá alkalmazása egyik formájává a kapitalista termelési mód egyik elemeként, melynek léte vagy nemléte a piac követelményeinek megfelelően alakul.

Ezzel a nézettel szemben furcsa módon Marxot lehet idézni, aki 1847-ben a következőket írta:

A közvetlen rabszolgaság legalább annyira támasza a burzsoá iparnak, mint a gépek, a hitel, stb. A rabszolgaság nélkül nincs gyapot, gyapot nélkül nincs modern ipar. A rabszolgaság adta meg a gyarmatok értékét, a gyarmatok pedig megteremtették a világkereskedelmet, ami viszont a nagyipar előfeltétele. [24]

Még furcsább kimondanunk, hogy ez a nézet figyelmen kívül hagyja a termelési viszonyokat az ugynevezett cse-re-viszonyok kedvéért és szintén Marx nevében, aki valójában a következőt mondotta erről:

Amikor (Proudhon) a munkamegosztásról beszél, nem tartja szükségesnek a piac szót megemlíteni. Nem volt-e azonban alapvetően különböző a 14-15. századi munkamegosztás a 17. századtól, hiszen az előbbi esetben nem voltak még gyarmatok, Amerika nem létezett még Európa számára és Kelet-Ázsia is csak Konstantinápolyon keresztül, míg az utóbbiban már kifejldtek a gyarmatbirodalmak? [25]

A kapitalista termelési mód nem a szabad földbirtoklásra és szabad munkára alapul. Sokkal inkább egyesíti magában a proletár munkát és kommercializálódott földet a bérfizetés és földbirtoklás más formáival. A nem-proletarizálódott munka és a nem-kommercializálódott föld léte több okból lényeges a kapitalista világpiacon az optimális profit lehetőségének megteremtésében. Az egyik ok az, hogy az ilyenfajta kombináció földterületeket rezervál az elsődleges/prímér termelés terjeszkedése számára alacsony árakon, mely képes alkalmazkodni a piac követelményei szerinti gyors

változásokhoz. A másik ok az, hogy ilymódon még a fellendülés időszakában is van tartalék munkaerő. Figyelemre méltó, milyen gyorsan eltűnnek a "hagyományos" korlátok, mikor plusz munkaerőre van szükség. Harmadrészt a fentemlitett kombináció csökkenti a munkaerő átlagárát azáltal, hogy a "hagyományos" szektorokra hárítja a mezőgazdasági és városi munkások nagy részének gyerekkori és időskori ellátását. Ez különösen érvényes volt minden időkben a világgazdaság periférikus területeire, és amint Samir Amin mondja, "még mindig nem szűnt meg igazán" a rendszer lényeges alkotórésze lenni. [26] Igaz, a világgazdaság hosszútávú folyamatos fejlődése mind több föld mind intenzívebb felhasználás feljára vonja maga után még akkor is, ha figyelembe vesszük a felhalmozás egymást követő kríziseit, mint visszafogó tényezőt. Idővel egyre kevésbé kifizetődővé váltak a (renumeration) nem béren alapuló módozatai, bár részben még alkalmazzák őket. Amint Marx mondotta:

A lényeges kérdés nem a történelem során létezett különböző társadalmi formációkban fennálló gazdasági viszonyok szerepe, még kevésbé az ezek egymásutánisága mint "fogalmaké" (ld. Proudhon) (ugyancsak zavaros felfogás a történelmi folyamatról). A lényeg ezek helyzete a modern burzsoá társadalomban. [27]

Ugyanezt fogalmazza meg metaforikusabb formában Fernand Braudel: a modern világ egy háromszintes épület - az élet a maga anyagi valóságában, a gazdaság és a kapitalizmus:

A gazdasági élet révén kiemelkedhetünk a tudat alatti mechanikus mindennapi rutin szintjéről. A gazdasági élet rendszere, szabályai azonban mindig kísérik bennünket: a régóta és folyamatosan létező munkamegosztás elkerülhetetlen találkozásokat és szétválásokat eredményez, melyen az aktív és tudatos mindennapi élet alapszik a maga kis profitjaival, mikrokapitalizmussal, mely nem visszatartó és alig megkülönböztető a mindennapi rendes munkától. Még magasabban, a felső emeleten foglalhat helyet a kapitalizmus a maga óriási ágazataival, a közönséges haldandó szemében gonosznak tűnő játékaival. Megkérdeshetjük: mi köze van ennek a bonyolult szerkezetnek a létra alján vegetáló alázatos kis életkezekhez? Talán a legnagyobb köze, mivel felöleli őket magában a játékban. [28]

Nem tudjuk megérteni a munka folyamatos proletarizálódásának és a föld kommercializálódásának kérdését, ha elfogadjuk a kapitalizmus Adam Smith doktrínáiból fakadó definícióját. Nem létezett és nem létezhetett szabad piac a kapitalista világgazdaságon belül. A hipotetikus szabad piac egy szellemi szülemény és ugyanolyan szellemi funkciót tölt be, mint a surlódás nélküli mozgás, mint egy olyan mérce, amihez az eltéréseket viszonyítani lehet. Ehelyett a kapitalisták a maximális profitra törekednek a világgia-

con, és kihasználják - ahol csak megéri és ahol csak meg tudják teremteni - a jogi monopóliumokat és a kereskedelmi megkötések más formáit.

A kapitalizmus alapját képező keret térbeli kiterjedése folytán fejlődött ki, és ezen belül termelő tevékenységének folyamatos gépesítése által. A többlet-termelők folyamatosan bérek formájában (kizárólagosan vagy kapcsolva olyan árukhoz, amelyeknek a piaci értéke pontosan kiszámítható). Sokan úgy érvelnek, hogy a kapitalizmus tipikus vonásai a munka és a föld egészének árucikk-ként való értékesíthetősége és elérhetősége, valamint minden termelő tevékenységnek a termékfelesleg létrehozására és eltulajdonítására való irányultsága. Tény, hogy ezek a tényezők fokozatosan egyre inkább az előtérbe kerültek, de tulajdonképpen a szabad és "nem-szabad" munka és föld kombinációja jellemzi a kapitalista világgazdaságot.

Amint a kapitalista világgazdaság megközelíti a piac maximális kiterjedtségének a tényét, egyre inkább hangsúlyozza a rendszer társadalmi, gazdasági és mindenek felett politikai ellentmondásait. A kapitalizmus így végül is lerombolja az "öt védelmező rétegeket" (Schumpeter kifejezésével élve), nyilvánvalóvá teszi kizsákmányoló jellegét és ezáltal megteremti a folyamat lezárásának társadalmi alapját, a kapitalizmusnak mint rendszernek a túlhaladását. Ez a folyamat nem automatikus, az elnyomott rétegek szervezett ellenállása váltja ki. A lényeg azonban az, hogy a kapitalizmusban magában lezajló folyamatok ássák alá a rendszer politikai erejét.

Schumpeter megállapításával fejezném be, akit a kapitalizmus legkifinomultabb védelmezőjének tartok és aki a legkeményebben tusakodott Marx kulcsérveivel:

Felfedeztük azt, amit más nézőpontból és - úgy hiszem - nem megfelelően megalapozva már sokan felfedeztek: a kapitalista rendszerrel vele jár az önpusztítás, mely a kezdeti szakaszokban fejlődést visszafogó tényezőként jelentkezhet.

Nem fogom itt elismételni, hogyan járulnak hozzá ehhez az önpusztításhoz az objektív és szubjektív, gazdasági és gazdaságon kívüli tényezők, felerősítve egymás hatását. Azt sem akarom itt végigvezetni, aminek nyilvánvalónak kellene lennie és ami a következő fejezetekben még nyilvánvalóbbá válik majd, vagyis hogy ezek a tényezők nemcsak a kapitalizmus összeomlását érik el, hanem a szocialista civilizáció feléledését is. Minden ebbe az irányba mutat. A kapitalista folyamat nemcsak lerombolja a saját intézményi kereteit, hanem meg is teremti egy új lehetőségét. A lerombolás talán nem is a megfelelő szó, inkább átalakulásról kellett volna beszélnem. A folyamat eredménye nem egy ür lesz, melyet bármivel

meg lehet tölteni. A dolgok és a lelkek úgy alakulnak át, hogy egyre inkább befogadják a szocialista életformát. Amint gyengül a kapitalista struktúra, úgy válik egyre kevésbé lehetetlenné a szocializmus mint terv. Mindkét szempontból igaza volt Marxnak. Abban is igazat kell adnunk neki, hogy a társadalmi átalakulást, ami a szemünk előtt játszódik le, össze kell kötni egy gazdasági folyamattal, mely az előbbi fő mozgató ereje. Amit mi nem fogadunk el - ha helyesek a következtetéseink -, az másodlagos fontosságú csak, bármilyen fontos szerepet is játszhat a szocialista hitvallásban. Végül is nincs is olyan nagy különbség ha azt mondom, hogy a kapitalizmus bukása sikerének tulajdonítható, vagy ha azt, hogy kudarcának. [29]

Úgy vélem, egyetértésben Schumpeterrel, hogy a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet korai szakaszát éljük, "ami a szemünk előtt játszódik". Az egyik oka annak, hogy érdeklődéssel vizsgáljuk a "feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet" folyamatát azt, hogy szeretnénk megérteni ezeknek a viszonylag ritka egyedi átalakulásoknak a mechanizmusát. Ezt szem előtt tartva fontos hangsúlyozni, hogy ezek az átalakulások nem nemzetállami társadalmakat, vagy hasonló alakulatokat érintenek, hanem világtrendszereket. Ismétlem, ilyen nagyságrendű átalakulás nem megy végbe egy nap, egy hónap, vagy akár egy év alatt. Átmenetről van ilyen esetben szó. Ez azt jelenti, hogy az átalakulás sok részleges változásból, kisebb-nagyobb átalakulásból áll, beleértve a már meglévő államalakulatokban a szocialista rezsimnek hatalomátvételét, akik a még meglévő kapitalista világgazdaság keretein belül legjobban tudásuk szerint próbálják a szocialista formákat és értékeket érvényre juttatni. Az ilyen erőfeszítések az átmenet folyamatának részei. Nem feltétlenül jelentik a minőségi változás végtermékét. "Marx látomása helyes volt" - mondotta Schumpeter. De maga Marx óvott bennünket attól, hogy részletes jóslásnak vegyünk egy látomást. A jövő majd felfedi, amit engedünk felfednie a való világ keretein belül.

Immanuel Wallerstein

(Az American Historical Association 1974. december 28-30-ig konferenciáján elhangzott előadás javított változata)

Jegyzetek

[1] Adam Smith: The Wealth of Nations. New York, The Modern Library, 1937, p. 13.

[2] U.o. p. 650-651.

[3] A könyv alcíme: "A Study of the History and Psychology of the Modern Business Man" (A modern üzletember története és pszichológiája.)

[4] Werner Sombart: The Quintessence of Capitalism. New York, Howard Feitig, 1967. p. 13.

[5] U.o. p. 359.

[6] U.o. p. 210.

[7] "Amikor a közgazdászok azt állítják, hogy a mai viszonyok - a tőkés termelés viszonyai - természetesekek, arra utalnak, hogy ezek között a viszonyok között teremtődik a vagyon és fejlődnek a termelőerők a természet törvényei szerint. Ezért ezek a viszonyok maguk is természeti törvények, időtől függetlenek. Örök törvények, melyek örökké irányítják a társadalmat. Történelem tehát volt, de már nincs. Volt, mert voltak feudális intézmények, melyekben a kapitalista társadalomtól teljesen eltérő termelési viszonyokat találunk, melyeket a közgazdászok természetinek és így öröknek próbálnak feltüntetni. (Karl Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához. Moszkva, Progress Publ. 1970. p. 121.)

[8] U.o. p. 21.

[9] Egy újraelosztáson alapuló világ-rendszer bázisa egy olyan termelési mód, melyben a mezőgazdasági termelőktől általában természetbeni szolgáltatás formájában elvont többlettermék tartja fenn a birodalmi vagy állami bürokráciát a fogyasztás egy bizonyos szintjén. Samir Amin ezt "termékszolgáltatásos termelési módnak" nevezi, én pedig "ujraosztó világrendszernek". Ő azt mondja: "Az úgynevezett ázsiai, afrikai és feudális termelési módok (variánsai a termékszolgáltatásos termelési módnak), melyeket mi úgy fogunk fel, mint egy család tagjait (beleértve egy központi teljes variánst: Kinát és Egyiptomot, és periférikus variánsokat: a nyugat-európai és Japán feudális tipust." ("Le capitalisme et la rente fonciere" in: Samir Amin - Kostas Vergopoulos: La question paysanne et le capitalisme. Paris, Ed. Anthropos - IDEP, 1974. p. 13-14.)

[10] Douglass North - Robert Paul Thomas: The Rise of the Western World. Cambridge Univ. Pr. 1973.

[11] "Az oknyomozó empirizmus arra mutat, hogy a legtöbb ember többre becsüli a sok terméket a kevés termékénél és ennek megfelelően cselekszik. A gazdasági növekedéshez csak az kell, hogy a lakosság egy része legyen haszonhajhász... Ha egy társadalom nem gyarapodik, a kezdeményezőkészség nem a gazdasági élet felé irányítódik. U.o. p. 1-2. Figyeljük meg az "irányítódik" passzív szerkezetet - Adam Smith láthatatlan keze szorgoskodik.

[12] A könyv első mondata így hangzik: "A nyugati ember gazdasága új és egyedi jelenség." U.o. p. 1.

[13] Id, mű.

[14] U.o. p. 26.

[15] Ld. a kérdés felvetését Y.S. Brennernél: *Agricultural and the Economic Development of Low Income Countries*. The Hague, Mouton, 1971. p. 29-43. Az elemzés következetlen, de felveti a megvizsgálandó kérdéseket. A népességnövekedés mint fő mozgatóerő megtalálható Emile Durkheim: *On the Division of Labor in Society* c. munkájában is, (New York, The Free Press, 1964.) 2. köt. 2. fejezet. A "mechanical solidarity" felől az "organic solidarity" felé való átmenet kulcsát a népsűrűségben találta meg, amely "morális sűrűséghez" vezetett; mely viszont a "szerződés nem-szerződéses alapjáig" visz el.

[16] Megvizsgáltam a "fejlődéelmélet" (developmentalism) e két verziójának hasonlóságait és különbségeit a "világrendszer-elmélettől": "The Present State of the Debate of World Inequality" in: I. Wallerstein, ed. *World Inequality*. Montreal, Black Rose Books, megjelenés alatt. Jó példa arra, hogy mit értek a fejlődés-elmélet marxista variánsa alatt: Bill Warren: "Imperialism and Capitalist Industrialization". *New Left Review*, no. 81. Sept.-Oct. 1973. 3-44.

[17] Az egyik legélesebb szemü Weber-követő, Guenther Roth erről különösen panaszkodik: "Weber munkássága világvallásokkal kapcsolatban megpróbálta megmagyarázni a nyugati racionalizmus kialakulását. De ami számára egy specifikus történeti kérdés volt akkor, azóta a fejlődés és "modernizálás" általános kérdésévé vált. A vizsgálandó célpontja már nem egy egyedi eseménysorozat, hanem azok a körülmények, melyek között az átkölcsönzött kultúra és a belső mobilizáció hasonló eredményre vezet. Ez az eltolódás gyakran átértékelést is jelentett - néha finomat, néha durvát - Weber céljai környékén." "Sociological Typology and Historical Explanation" in: Reinhard Bendix - Guenther Roth: *Scholarship and Partisanship: Essays on Max Weber*. Berkeley, Univ. of California Pr. 1971. 111.

[18] Ld. pl. P.T. Bauer megfogalmazását: "Sem a formális növekedési modellek, sem a szakaszos gazdasági növekedés elméletei nem magyarázzák meg és nem segítenek előre megjósolni egész társadalmak fejlődését hosszú távon. De ez nem zárja ki, hogy van lehetőség bizonyos általánosítások megfogalmazására az anyagi haladás főbb aspektusainak és meghatározóinak lényegéről. Valóban, inkább bizonyos specifikus általánosításokról van szó, mint komplett rendszerek kidolgozásáról, ezt találjuk meg főleg a szakirodalomban még ha nem is fogalmazzák meg a hagyományos, formális elemzés fogalmaival. A példák között találjuk a piac kiterjedése,

a specializáció és a termelékenység közötti viszont, és a fejlődés fontosságát az olyan tulajdonságok kialakításában, mint "rend, gazdaság és figyelem, melyekből a merkantil üzlet kereskedőt gyur". "Dissent on Development. London, Wiedenfeld and Nicolson, 1971. 296-97. A belső idézet forrása Adam Smith: Wealth of Nations, 3. könyv, 4. fejezet.

Bauer és Charles Wilson Walt W. Rostow: The Stages of Economic Growth c. munkájáról irt kritikájában (Economica, 1962 május) írják: "A történeti fejlődés szakaszokra osztása, még akkor is, ha nem fejlődik modellé, mely magyaráz és előrelátás alapjául szolgálhat, tanulságos lehet, ha sikerül a figyelmet a különbözőségekre, főleg pedig a történelem fő fordulópontjaira irányítani." Bauer id. mű 489.

Angliának és Nyugat-Európának a harmadik világ országaival való pozitív összehasonlítását ld. P.T. Bauer: Economic Analysis and Policy in Underdeveloped Countries. Durham, Duke Univ. Pr. 1957. 44-84.

[19] "Egykor a történészek véleménye az volt, hogy a középkor egy mozdulatlan gazdasági teret szolgáltatott. Elméleti alátámasztásával, a történelem szakaszosságának elméletével együtt azóta ez a vélemény is a tudomány szemétdombjára került." North and Thomas, id. mű p. 25.

[20] A tradicionalizmus felfogásának félrevezető volta ellen elsöprő támadást intéz Abdullah Laroui: La Crise des intellectuels arabes. Paris, Ed. Maspero, 1974. főleg 45-54.

[21] Ezt tagadta finom megfogalmazásban Perry Anderson: Lineages of the Absolutist State. London, New Left Books, 1974. főleg 397-412.

[22] John Taylor: Neo-Marxism and Underdevelopment - A Sociological Phantasy. Journal of Contemporary Asia, IV, 1. 1974. 18.

[23] Karl Marx: The Poverty of Philosophy. New York International Publ. 1963. 109-110.

[24] U.o. p. 111.

[25] U.o. p. 183.

[26] Amin, id. mű p. 52.

[27] Marx: A contribution... id. mű p. 213.

[28] Fernand Braudel: Capitalism and Material Life, 1400-1800. New York, Harper and Row, 1973. p. 445. Vettem a szabadságot és kissé megváltoztattam a fordítást - Szerző.

[29] Joseph Schumpeter: Capitalism, Socialism and Democracy. London, Geo. Allen und Unwin, 1943. p. 162.

A 14-16. SZÁZADI ÉLELMISZERFOGYASZTÁS TÖRTÉNETÉHEZ

(Az 1973 októberében tartott francia gazdaságtörténeti kongresszus "Élelmiszerfogyasztás szekció" okt. 4.-i ülésén elhangzott hozzászólások anyagából.)

Amikor három évvel ezelőtt Egyesületünkől megbízást kaptunk az európai élelmiszerfogyasztásra vonatkozó kutatások koordinálására és felelős irányítására, és így alkalom nyílt a széleskörű Annales-ankét megrendezésére "Anyagi élet és biológiai viselkedés" [1] címen, néhány előzetes célt tűztünk magunk elé:

- nagyjából jegyzékbe szedni a számbajöhető forrásokat;
- válogatott bibliográfiát készíteni a fogyasztásra vonatkozó rendkívül bőséges korábbi, azaz 19. sz.-i irodalomból;
- helyi és időbeli változásai alapján definiálni a fogyasztás fogalmát;
- metodológiát dolgozni ki a különböző nagyságrendű közösségek tanulmányozására;
- hosszú távon széleskörű adatgyűjtésre ösztönözni, hogy megpróbáljunk kissé világosabban látni a történelmi kutatás e különösen kényes területén.

A források egyenlőtlensége és heterogén természete, melyre még hamarosan visszatérünk, a kutatók földrajzi megosztottsága, a célkitűzések sokfélesége, az adatgyűjtés természetében rejlő nehézségek közepette nem tudtuk a kitűzött célokat teljes mértékben elérni, és volt egy bizonyos pillanat, amikor tulzott szétszóródástól kezdtünk tartani. A vizsgált területek némelyike ugyan marginálisnak tűnhetett is, azonban a vállalkozásban résztvett harminc kutató anyaga [2] elsősorban és tulnyomóan a 14-19. századok közti élelmiszerfogyasztásra vonatkozott és földrajzilag Franciaországra, Svájcra, Belgiumra és Lengyelországra terjedt ki.

Hogy fokozzuk e szándékosan rövidre fogott beszámoló összefoglaló jellegét, melybe beleolvastottunk néhány, még e gyűjtés megkezdése előtt elért kutatási eredményt is, [3] anyagunkat az alábbiak szerint szeretnénk csoportosítani: a nemesség és a privilegizált osztályok képviselőinek

élelmiszerfogyasztása; a városok és a falvak, iskolai közösségek élelmezése; vázlat a főbb élelmiszerek kronológiai fejlődésprofiljáról. Ezen az alapterven kívül, melynek némileg katalógus-jellege van, (lényeges, hogy a szórt adatokat témák szerint összegezzük), gondunk volt rá, hogy e beszámoló során kiemeljük a legfontosabb problémákat, felvázoljuk a legszembetűnőbb perspektívákat. [4]

1. A nemesek és a kiváltságok élvezői

Elképzelésünkkel ellentétben csak elég kevés érdekes példánk van a 15-18. századi főuri fogyasztásra vonatkozólag. Az adatszegénység fő oka a számadási könyvek hiányosságai rejlik, melyek csak kivételes esetekben felelnek meg a várákosoknak. Érdekes jelenség, hogy az élelmiszerfogyasztásra vonatkozó legalaposabb munkák, így Pierre Charbonnier tanulmánya az Auvergne vidéki főurakról a 14-15. században, Louis Stouff-é az arles-i pütpök háztartásáról ugyane korszakból, Jacques Vedel munkája Olive elnökről 1771-73-ból számadáskönyveken alapulnak. Igaz ezzel szemben, hogy a számadáskönyvek alapján megállapíthatjuk, hogy a költségvetésen belül milyen hányadot jelentenek az élelmiszer-kiadások és jobban meg tudjuk fogni az étellel kapcsolatos adatokat.

A bemutatott anyag azért sem teljesen jellemző, mert kizárólag a déli vidékekre vonatkozik: Toulouse-ra, Albi-ra, Arles-re, vagy kerülő úton magára Auchra. A forrás: középiskolai internátus, melynek növendékei nagyrészt nemesi származásúak. Kiterjed Auvergne-re is, ahonnan több forrásunk van. Kétségtelen, hogy Sire de Gouberville háztartása Normandiát is képviseli, de a forrás élelmiszer-vonatkozású adatai tul pontatlanok, jóllehet sok van belőlük. Ami Saint-Martin des Champs priorának számadásait illeti a 15. századból, melyeket Pierre Couperie dolgoz fel, ezek jó évi keresztmetszetet adnak, de sajnos, épp súlyos háztartási nehézségek idején, ill. általános krízis-korszakban készültek. [5]

Mivel forrásaink általában csak a vásárolt cikkeket tüntetik fel, bizonyos dolgokat nem tudunk megfogni: a természetbeni szolgáltatásokat, adományokat, stb. Fenti elégtelenségei ellenére a bemutatott anyag nem érdektelen.

a/ A nemesek különégeiről és az élelmiszer-kiadások mértékéről a költségvetésben

Nézzük meg a következő táblázatot:

Az élelmiszerekre vonatkozó kiadások százaléka az egész költségvetésben

	dátum	élelem	ruházat	utazás	száll- kodás	adó	átlagos költségek, különfé- lek
Guillaume de Muroi	1403-20	54,6	12	11,1	15,4		6,7
Sire de Gouberville	1551-60	12					
Jean-Michel de Tournemire (Toulouse)	1670-87	4,6	16,5	35,3	25,1	20,5	8
Marquis de St.-Lieux (Albigeois)	1789	7,5	2,1	18,9	39	29,1	3,4
Marquis d'Auxillion de Sauverre	1761-89	20			27	40	

Tournemire városi tanácsos kiadásaiban az élelmiszerekre eső hányad minden bizonnyal aláértékelt. Ezzel szemben, Pierre Charbonnier szerint, G. de Mouroi-nál ez a százalék tulbecsültnek tűnik. "Valójában (az élelmiszerkiadások) nagyrésze és a ruházatkodási költségek jelentős hányada Guillaume alkalmazottaira vonatkozik és burkolt fizetést jelent; más csoportosítás alapján a fizetésekre vonatkozó költségek kerülnének első helyre." Eredményeink tehát arra vallanak, hogy az élelmiszerkiadások viszonylag jelentéktelen helyet foglalnak el a nemesek költségvetésében. Ez nem meglepetés, csak az eddigi adatokat erősíti meg. A sokszor aránytalanul nagy öltözködési kiadások (Gouberville, Tournemire, vagy, hozzátehetjük itt, Mme de Boyer Albiban) egy külsőséget fitogtató életmódról tanuskodnak, és ettől csak néhány vidéki nemes tér el, aki kevéssé törődik a látszattal (Marquis de Saint-Lieux). [6] Az utazás nagyon sokba kerül; a 18. sz.-ban a Boyer család adatai megerősítik Gouberville példáját, de sok nemes egyáltalán nem utazik, csak kivételes esetekben. Az üzemeltetési költségek jelentős beruházásokra vallanak, de a Délen ezt is erősen fékezik a fiskális szolgáltatások terhei.

b/ A "nemesi" élelmiszeradatok legalábbis kvalitatív vonatkozásban viszonylag változó jellege és relatív egyensúlya

A rendelkezésünkre álló példák bizonyítják, milyen fontos helyet foglal el a nemesi háztartások élelmiszerkiadásában a hus és a bor, de a hal, sajt, tojás, fűszer, cukor is szinte mindig szerepel a vásárlási rovatban. Különösen jelentős a bor szerepe e költségek között: 1830 körül Vicben és Mercuroiban, a d'Auvergne grófok udvarában 53,3 %-ot tesz ki; 1410-ben Guillaume de Murol házánál 42,2 %-ot, 1429-30-ban az arlesi püspökségen 31 %-ot. Ez a százalékarány elsősorban az óriási fogyasztásból adódik: naponta személyenként cca 2 liter a d'Auvergne grófok udvarában. Ez az arány később kisebb lesz; a 16. sz. óta Murol és de Turenne vicomte számadataiban a huskiadások a bor mellé sorakoznak fel. A 18. sz.-ban már erősen túlhaladják azt, ahogy Thix kastélyában Mme de Bosredon kiadásai mutatják. Ez a modell általános: délnyugaton a hus 50 %-ig mehet fel, ahogy ez Albi püspökségében történt. A 16. század óta Sire de Gouberville számadataiban a huskiadások foglalják el az élelmiszerkiadásoknak szinte teljes mennyiségét.

Az összehasonlítás alapján kétféle változat mutatkozik: a husos és hustalan napok. Vic udvarában, ahogy Murolnál is, tiszteletben tartják e különbséget, de Vicben a tojásfogyasztás hustalan napokon sokkal nagyobb (személyenként naponta 2 tojás), mint Murolban, ahol a hal, és kétségtelenül a sajt a legfontosabb huspótlék. Amellett a Vic-i udvar nagyobb gazdagsága magyarázatot ad a Murolban hiányzó édességek jelentkezésére.

A fogyasztott husok különbözőek és e különféleséget megtaláljuk de Turenne vicomte-nál 1532-ben: marha- és borjúhus, birka, kecske, bárány, disznó, három eléggé hasonló kiadási rovatot képeznek. A változatosságot még növeli a baromfi és a vadhus. Különbséget kell továbbá tenni a sózott és friss hal között, ezt néha még rák- vagy békahus egészíti ki. Sajt és vaj elég gyakran szerepel. A zöldségféle- és gyümölcsfogyasztás azonban, úgy látszik, gyenge volt. Az Arles-i püspökségben - írja Louis Stouff - "a püspök familiárisainak élelmiszerellátása tulságosan is bőséges volt, de aránylag eléggé kiegyensúlyozott" - megtaláljuk a különböző fajta husokat, itt azonban erősen vezet a juhhus és ritkábban fordul elő a baromfi és a vad. Bőjti napokon a hal és a tojás szokásos szerepét játssza. Ha a glucidok mennyisége aránytalanul nagy is, a proteinek épp elegendőek, tul kevés azonban a lipid. ("Glucid" a magyar szaknyelvben nem szerepel, feltehetően a glicin aminosavról van szó; protein = fehérjék; lipid = vízben nem oldódó, zsírszerű anyagok. Szerk.) Az egyensúly tehát nem tökéletes, mivel az A és D vitaminok hiányoznak és a foszfor-kalciumjárulék nem kielégítő. [7]

Nézzük meg most d'Olive elnök toulousei háztartását 1771-73-ból. Egyelőre ne foglalkozzunk d'Olive élelmiszer-fej-

adagjainak kvantitatív vonatkozásaival, amelyekre még visszatevünk. Ez a háztartás látszólag kellemes és megnyugtató változatosságot mutat: egy év leforgása alatt minden hus előfordul, a marhahús tulsulya kétségtelen, 3:1 arányban. Baromfiival legalább egyszer hetente találkozunk az étrenden. Kétfajta tengeri hal (tőkehal 119 alkalommal és sárga tőkehal 24 ízben szerepel) és két édesvízi hal (pisztráng 22 esetben és ponty 21-szer) különösen gyakorta fordul elő, de találkozunk szardíniával, heringgel és olyan különlegességekkel, mint a béka (19 esetben), vagy az osztriga (négyyszer). Ha a tejtermékek ritkán bukkannak is fel, a főzelékfélék erősen képviselve vannak (elsősorban káposzta, bab, azután a sárgarépa, saláták, szójabab, fehérrépa, hagyma, sóska, spárga) és sokszor szerepel a gyümölcs. Kevés fűszer fordul elő, találkozunk viszont kávéval és cukorral. Ha azonban felmérjük és elemezzük a táplálkozási rendet, (melyben a kenyér szerepe talán aláértékelt), bizonyos szempontból hiányokat észlelünk, főleg lipidekben a mai fogyasztásnak csupán 50 %-át teszik ki (B₁ és C vitaminokban). A bőséges halfogyasztás ezzel szemben d'Olive elnök háztartásában több jódot és foszfort biztosít, enyhe kalciumelégtelenség mellett, ami a kalcium-foszfor egyensúlyt ingatja meg.

Wilhelm Frijhoff és Dominique Julia kutatásai a molsheimi és auchi internátusokra vonatkozóan, ahol elsősorban a kiváltóságos osztályok fiai nyertek elhelyezést, hasonlóan változatos képet eredményeznek és kielégítő egyensúlyról vallanak. A szerzők szerint a "protein- és lipidfogyasztás itt ... erősen meghaladja a kívánt minimumot. A vitaminok nagy része kielégítően, sőt néha bőséges mennyiségben szerepel a kiszámított fejadagokban", kivéve talán Auchban, ahol az A vitamin "kicsit szűkösen mutatkozik" és a C vitamin is kevés. Mindazonáltal, ahogy másutt is, "a foszfor-kalcium egyensúlyban nagy egyenetlenség észlelhető".

Hosszu távon tehát, bizonyos elégtelenségek ellenére, a nemesség és főpapság táplálkozására jellemző a változatosság keresése. Ha a gabonafélék mindenütt több mint felét teszik is ki a kalóriafogyasztásnak (90 %-ot Arles-ben és a 18. sz.-i internátusokban minden esetben többet 50 %-nál) ez a túlzott mennyiségű fogyasztásnak tulajdonítható. Az eddigiekből leszűrt másik tanulság a következő:

c/ Megerősödik az a feltételezés, hogy a középkor végén és a modern korszak elején, mondjuk 1380-1550 között, de különösen a 15. században, a fejadagok kivételesen magasak voltak. Ime néhány számadat:

	dátum	kalória érték	kenyér	husfélék	bor	hal	tojás
Vic	1380	5 040 (G)	1 050	935	2	150 (M)	0,5 (G)

	dátum	kaló- ria érték	ke- nyér	husfé- lék	bor	hal	tojás
Murol	1403-20	4 753 (G)	1 090	600	2		2 (M)
Arles	1429-42	4 500 (G és M)	1 170	305-315	2,19		

NB: "husfélék": általában mindenféle hus, husevő napokon. G: jours gras, husevő napok, M: jours maigres, böjti napok. A bormennyiségek literben vannak megadva. A kenyér és a hus grammokban.

Megdöbentő, milyen óriási a kenyér, hus és bor fejadag. Igaz ugyan, hogy pl. Arles-ben szembetűnő a tejtermékek hiánya, [8] auvergnei uraink esetében azonban még ez sem áll. Ha Pierre Charbonnier becslése szerint, Murol és Turenne számadásából kiindulva, az 1400 körüli táplálkozás nagy vonalaiban továbbra is megmaradt, feltehetjük a kérdést: vajjon a fejadagok megőrizték ugyanezt a szintet egészen az Ancien Régime végéig?

Auvergne-ből, sajnos, nem állnak rendelkezésünkre ugyanazon házakból származó számadások. Ha Mme de Bosredon és a Thix-i kastély adataiból következtetünk, a borfogyasztás (napi 1 liter), és a husfogyasztás (vagy esetleg hal, évi 100 kg fejenként) észrevehetően csökkent, bár még így is igen magas nivót képvisel. Ezek csökkenését azonban kiegyenlíti a cukorfogyasztás szemmel látható megnövekedése és kétségtelenül a gyümölcsé, akkor, amikor a burgonya még nem jelent meg a piacon. A kalóriamennyiség csak nagyon kevésbé csökkenhetett. Ezeket az eredményeket erősítik meg a molsheimi és auchi internátusokra vonatkozó tanulmányok. 1767-1768-ban (Molsheimben) és 1773-1778-ban (Auchban) a 12-18 éves ifjak kalória-átlagja 4 284 és 3 367. A kenyéradag még mindig óriási: 817 Molsheimben, 110 Auchban; a hus és baromfi mindkét esetben meghaladja a napi 300 gr-ot. A több mint 120 gr tejtermékre és tojásra vonatkozó adatok Molsheimben, a 80-nál valamivel többet kimutató bejegyzések Auchban, e cikkek gyenge fogyasztására vallanak, de csaknem ez az egyedüli hiányosság: az energiaszükségletekre mindenütt bőséges a fedezet.

A délnyugati vidékeken folytatott kutatások (d'Olive elnök és az Albige-i nemesek) bizonyos kétségeket ébresztenek. Pontosan ismerjük az elnök által személyesen fogyasztott élelmiszermennyiségeket 1772-ben kenyérben, husban, halban, tojásban, olajban: ezekből az élelmiszerekből az elnök átlagban 1 350 kalóriát fogyaszt, szemben a mai 1 534-es fejadagokkal. Napi husfogyasztása, böjti és husevő napokat együttvéve, átlagban nem több 128 gr-nál. Felvetődhet azonban a kérdés, hogy kenyérfogyasztása (277 g) nincs-e aláértékelve? Részben ezen mulhat az egész fejadag szerény mére-

te. Az Albige-i nemesek, akik táplálkozásának tanulmányozására mód nyílt, összehasonlító adatokat nyújtanak ugyanerre a korszakra: ugyanezekből az élelmiszerekből, némi egyéb hozzájáratásával (nem tekintve a bort, cukrot, főzelékféléket és a gyümölcsöt) "1500-2000 körüli kalória-átlaghoz jutunk", melynek a kenyér jelenti a felét és a hus a harmadát. Bizonyosnak látszik, hogy zsirfélékben és tejtermékekben elégtelenség mutatkozott. Emlékezzünk vissza, hogy ez utóbbiak hiánya fel-tűnt még az auchi és molsheimi bennlakók csodálatosan bőséges fejadagjánál is. Az Ancien Régime táplálkozásának egyik legsu-lyosabb elégtelensége világlik itt ki.

Analízisünk tehát kérdésekkel zárul, melyek egy azo-nos társadalmi csoporton belüli táplálkozási különbségek okát keresik térben és időben. A rendelkezésünkre álló példák to-vábbi konklúziók leszűrését nem teszik lehetővé.

2. A segélyezettek

1. Egy előzetes kérdés: osztályfogyasztást jelent vajjon a segélyezettek élelmiszerfogyasztása? A szegények összességének, vagy a nép összességének fogyasztását jelentik? Mielőtt végleges választ kockáztatnánk meg, további munkák elkészülésére kell még várunk. A válasz bizonyára az lesz, hogy különbséget kell tennünk idő és tér alapján. Azonban hajlanánk rá, hogy szinte már most negatív választ ad-junk.

Számos érvel tudnánk alátámasztani ezt a kapásból adott választ. Némelyik csak egy-egy példára vonatkozik: a Hostel des Quinze-Vingts pl. királyi alapítvány, írja Corinne Beutler, mely Franciaország minden részében hirdeti mintain-tézmény-jellegét, főleg a tehetősebb osztályok körében, "hogy adományokra készítse a jótévedőket és adakozókat". Sok kórház-ban viszont nehéz a kvantitatív eljárás alkalmazása, mert nem csupán a kórház ápolottjai képezik az ellátottak egyetlen cso-portját. Nemcsak egy kórházi konyha létezik; Genfben pl. ott vannak az "első konyhák" a szegények számára; a "második konyhák" a genfi polgárok, városlakók és "más érdemes szemé-lyek", a gazdaasszonyok és szolgáltók ellátására. Viszont az egész kórházra vonatkozóan csak globális adataink vannak; tudjuk, (az 1771-es rendelet alapján), hogy a szegények csak vasárnap kapnak husételt; a "szegény betegek" és a "második konyhán" étkezők gyakrabban; a kórházon belül kétségtelenül étkezési hierarchia tapasztalható, de nem bizonyítható, hogy az "első konyhák" étrendje a genfi egyszerű nép táplálkozása nyomán alakult ki. A guadixi királyi menhely Andaluziában, Bernard Vincent tanulmányának tárgya, elsősorban utazókat fo-gad be, akik nem mind szegények.

Válaszunk azonban (mely, ismétlem, ideiglenes), ál-talánosabb érvekre épült, melyek a különböző munkák olvasása alapján alakultak ki: nevezetesen az élelmezés viszonylag változatos voltán, melyről már 1409-1410-ben számot adnak a

Marseille-i Saint Esprit kórház számadásai: a költségek 30 % ment kenyérre, 33,1 % husra, 12,6 % halra és tojásokra, 3,6 % főzelékfélékre és gyümölcsre, 4,5 % fűszerre, zsiradéokra és husra, 15,3 % borra.

Ugyanezt tanúsítják a guadixi kórház beszerzései és napi étrendje 1581-1582-ben. Ez a változatosság (melynek megvannak ugyan a határai, de amelyet a népi táplálkozásához viszonyíthatunk, ha azt meg tudjuk valahol fogni) észlelhető a caeni közkórház étkeztetésében is 1725-ben, Marie-Josée Villemon adatai alapján. Nem is elhanyagolható mennyiségben szerepel itt a három fő élelmicikk (kenyér, hus és almabor) mellett a vaj, a sajt Hollandiából vagy belföldről, a tojás, a tőkehal, a méz, a répa, a szilva. Az Alba-i kórház számadásai (1700-1750) alátámasztják ezt, igaz, hogy kevésbé pontos adatokkal. Kétségtelen, hogy csak a 19. században észlelhető (ld. G. Désert munkáit), hogy a változatosság nagyobb lesz a népi osztályok táplálkozásában, mint a kórházak vagy a menedékhelyek élelmezésében. Kétségtelenül vannak ellentmondó példák is, de ezekre számítottunk. A Sept-Deniers-i és a Lancefoc-i táborok Toulouseban a pestis idejéből, 1652-ben, nem jellemzőek, noha ezek kiszámított kalóriaszintje (2 536) hasonló körülményekhez képest elég magas.

Végül és mindenekfelett: "éhínség idején a kórház meglepően biztos menedéket jelentett". Ez a Pierre Chaunu-tól vett fenti idézet, mely a caeni kórház példáján alapszik 1693-ból, mint láthattuk, ugyanugy érvényes a toulousei kórházakra is 1652-ben, vagyis a pestis és az éhínség kettős csapása idején. 1631-ben, a még súlyosabb inség idején, sikerült napi 400 g-nál több kenyeret biztosítani a toulousei segélyezettnek. És azóta is, a 17. sz. közepétől a 18. sz. végéig, változatlanul fenntartják a napi 754 g-os kenyérfejadagot, kivéve néhány nagyon rövid, átmeneti korszakot. Egyet kell értenünk J. Vedel megjegyzésével: "A 18. sz. végén a koldusok hatalmas tömege szívesen megelégedett volna e segélyezett élelmezésével."

Ha a szabályozott élelmiszermennyiségek fogalma (amit majdnem mindenütt megtalálunk) lehetetlenné teszi is, hogy minden szegényt ellássanak (és ennek alátámasztására csak úgy hemzsegnek a példák) az intézmény élelmezési modelljére vonatkozóan a legdöntőbb érvet adja. Ahogy már más szerzők is észrevették, nyomon követhető egy kialakult élelmezési politika. ...

2. Ilyen körülmények között milyen a menhelyek élelmezési rendje? A rendelkezésünkre álló adatok alapján ezt elég könnyű megállapítani: mennyiségi szempontból nem nevezhető elégtelennek, inkább minőségi hiányosságai vannak pénzügyi, kulturális okokból kifolyólag (tekintettel e korszak orvosi ismereteinek szintjére), vagy földrajzi adottságok miatt (Guadixba pl. nem jutnak el halszállítmányok a Sierre Nevada hegylánca által képezett akadály következtében, a marhahúst nem ismerik, és a mórok hatására elharapózott az édességek kedvelése).

Ez az élelmezési rend tehát lehetővé teszi, hogy a szegényeket türethetően táplálják a "szegény ételek" segítségével, melyekből kimarad a hus. A három fő élelmezési cikk a leggyakoribb: elsősorban a kenyér (555 g naponta fejenként Caenben 1688-ban és 572 1725-ben, 702 g a Hôtel Dieu St. Jacques-ben Toulouseban 1752-ben és 754 g a Lagrave kórházban ugyanezen évben, 517-629 g kenyér a caeni és bayeuxi kórházakban 1820-1839 között; 420 g kenyér plusz a levesbe való kenyér Genfben a 18. században. A husadag városi típusu: Guadixban 1581-1582-ben napi 100-150 g között ingadozik; Toulouse-ban 1652-ben 76 g; a caeni körkórházban 44 és 97 között váltakozik, 90 lesz 1682-1696 között és 62 g 1725-ben; a caeni, bayeuxi, honfleuri kórházakban 64 és 117 g között mozog 1820-1899-ig. Végül Genfben, ha az 1613-as 180 g-os adag, vagy 1797-ben a 220-as átlag nagyon magas nivót képviselnek is ahhoz képest, hogy, ahogy már jeleztük az előbb is, szegényekről van szó, 100-nál alacsonyabb adagot nem lehet elképzelni. [9] Ami végül a bort vagy almabort illeti: napi 37-75 cl.

Ezek az alapvető élelmiszerek azonban mindenütt más és más élelmicikkkel társulnak. Jó példa erre Guadix, ahol közel 100 g szárított mazsolát fogyasztanak, továbbá rendszeresen előfordulnak itt a zöldségek, édességek is. Normandiában a 19. században, G. Désert szerint, lassu emelkedés észlelhető a hus, vaj és tejmennyiségben; erősen felszökik a burgonya- és rizsfogyasztás. És az egész század folyamán csak egy hanyatlási periódust észlelhetünk, 1830-1855 között; javult a táplálkozás 1810 és 1830 között, majd 1855-től a 20. sz. elejéig ujra.

Nincs szó arról, hogy leplezzük a menedékhelyek élelmezésének hiányosságait; ha a kalória-mérleg kielégítőnek tekinthető is (Guadixban vagy Toulouse-ban a 17. században 2600 kalória, Caenben 1752-ben 2 971 kalória, a normandiai kórházakban a 19. században 2 - 2100 kalória), az egyenetlenségek bizonyosak. Tul kevés a lipid, tul kevés az állati fehérje, tul kevés a kalcium. És súlyos vitaminhiány észlelhető mindenütt (A és C vitaminban). Bármilyen legyen ennek az oka, szívesen zárjuk le e részt Désert kérdésével: "Ha a 400-700 g kenyér, 40-70 g hus és 35-75 cl bor-fejadag nem teszi ki a testi munkás számára szükséges mennyiséget, nem tagadható, hogy a fennmaradáshoz elegendő. A fizetéséből élő fogyasztó, akinek hasonló adag minden nap nem állhatott rendelkezésére mindenből, nem volt-e vajjon rosszabb helyzetben, mint a "menhelyi ellátott?".

3. Város és vidék

A/ A városok

Ez a fejezet csak azokkal a városokkal foglalkozik, amelyekre vonatkozóan elegendő adat áll rendelkezésre ahhoz, hogy tanulmányozhassuk bizonyos élelmiszerek fogyasztását,

természetesen a legfontosabbakat. A városi vámadatok átkutatása után három francia várost emelhetünk ki a 19. századból: Chaumontot, Dijont és Toulouse-t, melyekhez hozzáadható, hasonló források alapján, a flamand Gand a 19. sz. első felében. Ha átmeneti alapnak tekintjük ezt a sorozatot és megpróbálunk időben visszamenni, egyelőre nem találunk mást, mint Toulouse-t a 18. században, Valladolidot a 16. században (mindegyiknél számos hiányosság mellett) és mindenkifelett Rómát, kétségtelenül az egyetlen, ahol hosszabb szakaszon, sőt igen hosszú távon kísérhetjük nyomon a táplálkozás fejlődését. Kihagytuk azokat a városokat, melyeknél csak egy vagy két termék fogyasztását ismerjük pontosan egy adott korszakban: a husfogyasztást Carpentras-ban, Genfben, Lisszabonban, Palermóban vagy a német városokban, mert ezekkel a városokkal majd még találkozunk, ha visszatérünk az adott termék tanulmányozásához.

Mindez azt jelenti, hogy a városi vám-adatok felhasználásának vannak hátrányai; elsősorban csak az élelmiszer-kinálatot tüntetik fel, a készleteket és a tönkrement mennyiségeket nem ismerjük; mivel egy adott város vonatkozásában globális mennyiségeket adnak, lehetővé teszik az átlagok megállapítását, ezek változásait nyomon követhetjük az időben, de minél nagyobb városról van szó, annál kisebb ezek társadalmi jelentősége. [10] Bizonyos termékek továbbá nem szerepelnek a városi vámok adatai között, néha nagyon fontosak, vagy talán a legfontosabbak is e korszakban: Chaumontban épp úgy, mint Dijonban vagy Toulouseban a városi vámokon keresztül nem tudunk meg semmit a gabonafogyasztásról, vagyis a kenyérről. Gandnál nincs meg e súlyos hiány, így lehetővé vált a kalóriaátlag kiszámítása. A városi vámok viszont rávilágítanak bizonyos, nem élelmiszer-jellegű cikkek, elsősorban a tűzifa, építési-fa fogyasztására is. Ha kifejezetten csak az élelmiszerekre szorítkozunk, módot adnak (vagy adnának) csaknem minden esetben az elfogyasztott italok, hus, tengeri hal, olaj, gyümölcs és déligyümölcs kiszámítására. Természetes, ahhoz, hogy bizonyos átlagot tudjunk számítani, legalább megközelítőleg ismernünk kell a lakosság számát és annak változásait. Az eredményeket minden esetben csak nagyságrendi szempontból vehetjük számba.

Ami a 19. sz. fogyasztást illeti, csak nagyon szerény tanulság vonható le ezekből a hiányos adatokból. Borfogyasztás terén a francia városokban bizonyos stabilitásról vallanak, feltehető emelkedéssel Dijonban és Toulouse-ban (ha eltekintünk az 1810-es gyanus számadattól és az 1880 utáni hanyatlástól [phylloxera?]) (az össz-husfogyasztásban emelkedést tapasztalhatunk, legalábbis 1885-ig, melyet stagnálás követ (egészen 1914-ig). Pusztán a nagyobb husfogyasztás alapján azonban nem következtethetünk Dijon és Chaumont magasabb élelmiszerfogyasztására Gand-dal szemben; az elköltött hal, vaj, sajt, tojásmennyiségek helyreállíthatják az egyensúlyt; és tény, hogy Gandban ez a három élelmészeti cikk, főleg a vaj, 310 kalóriát jelent a hus csupán 250-es kalóriájával szemben. Ugyanúgy Toulouse baromfifogyasztása révén utolérheti Chaumont-t, sőt Dijont is. Egyébként minden arra

vall, hogy - ha Gregory King számításaira támaszkodunk - Anglia a 17. sz. óta Nyugat-Európa előtt jár e cikkek fogyasztása terén.

A városi vámok adatai még értékesebbé válnak, ha rövid távon tanulmányozzuk őket, a krízisek szerinti ingadozást vizsgáljuk, és megpróbáljuk nyomon követni a helyettesítő cikkek szerepét (amilyen pl. Dijonban és Chaumontban a sör a bor pótlására, a disznóhús a mészárszékek husai helyett, stb.) A városi vámok tanulmányozása emellett a fogyasztás kvalitatív strukturájára vonatkozó ismereteinket is bővíti, segítségükkel megállapítható bizonyos élelmiszerek megjelenése vagy eltűnése. Így Dijonban 1832-ben tűnik fel a mákolaj, 1852-ben a szezámolaj, 1872-ben a pisztácia-olaj. A narancs csak 1872-ben szerepel először a dijoni városi vámok listáján, ezzel szemben a Spanyolországhoz közeli fekvése már sokkal előbb rendszeressé tette fogyasztását Toulouseban, ahol 1855-től pl. 730 tonnás mennyiségek érkeznek és ezek idővel még növekednek.

II. táblázat

Néhány adat a 19. sz. városi fogyasztására vonatkozóan

Korszak	Város	Bor liter É	Sör liter É	Hus al- talában kg É	Sertés- hus kg É	Gabona- félék gramm N
1811-1815	Chaumont	173	6	43,2	18,3	324
	Dijon	109	8	62,6	15,8	
	Toulouse	231				
	Gand	6,6	220	50		
1831-1835	Chaumont		12	62,1	21,5	295
	Dijon	100		63	15,2	
	Toulouse	148		48		
	Gand	2	143	46,1		
1841-1845	Chaumont	177	26	62	20,3	353
	Dijon	145	16,6	65,2	19	
	Toulouse					
	Gand	3,6	113,5	39,2		
1861-1865	Chaumont			59,6	14,3	
	Dijon	157		77,3	22,1	
	Toulouse	150		50		
1872-1876	Chaumont			59,6	16,7	
	Dijon	186		77	23,6	
	Toulouse	177,5		63		
1886-1890	Chaumont	182		65	18,7	
	Dijon	166		72,4	22	
	Toulouse	152,5		49		

É = évente, N = naponta, Források: l. köv. oldalon

A városi vámlisták forrásai hozzásegítenek ahhoz is, hogy a külső tényezők fontosságát megragadjuk az élelmezésben: Dijonban 1870-ig a hal nagyon dárca luxuscikknek számít. A fogyasztás 22-55 tonna között mozog, a maximumot 1864-ben éri el. Teljesen megváltozik a helyzet először a vasutak konstrukciójával és a szállítási tarifák csökkenésével, majd a városi kikiáltásos halárusítás bevezetésével; 1883-ban a fogyasztás 189 tonnára emelkedik, 1889-ben 238-ra. Így tehát, mivel az egy fejre eső haladag meghaladja a 4 kg-ot, a husfogyasztás terén tapasztalható gyenge visszaesés egészen más értelmet nyer. Ugyane jelenség észlelhető Toulouse-ban, ahol az 1853-1890 közötti halfogyasztás 212-ről 543 tonnára ugrik, sokkal gyorsabban emelkedve, mint a lakosság létszáma.

A strukturák ilyen módosulásában alapvető szerepe van a szállítási feltételeknek; N. Merger pl. Chaumont itallátásában észlel módosulásokat 1857 után: a bor délről jön, a sör Elzász-Lotharingiából.

Gand esetében, a 19. sz. első felére vonatkozóan, kielégítő eredményekre juthatunk, mert a termékek sokfélesége, melyekre adataink vannak, csaknem teljes táplálkozási képet adnak: a gabonafélék és a burgonya, a husfélék és a hal, a vaj és a sajt, a sör és bor közel 2 435 kalóriát tesznek ki. Elég kiegyensúlyozott táplálkozásról van itt szó, ahol a glucidok, állati és növényi fehérjék, lipidek megfelelő mennyiségben szerepelnek. Mivel ezekben a felmérésekben a gyümölcs, a zöldségfélék és cukorfélék nem szerepelnek, a gandumok és a zöldségek fejadagja kielégítőnek látszik. A burgonya, bor és sör sulyponyi helye a szokványostól eltérő jelleget ad a közellátásnak.

A 19. sz. előtti fogyasztásról szólva: a kutatások eddigi állása szerint módunkban áll egy szegény város: Toulouse és egy gazdag: Róma példáját tanulmányozni.

a/ Toulouse

A 17-18. sz. hanyatlást jelent, bizonyos, részben felmérhető elszegényedést. Egy szegény város fogyasztását vizsgálhatjuk.

J. Vedel kutatásai szerint ez a fogyasztás először csalóka képet ad. Közepes évben, abban az esetben, ha a több mint $\frac{3}{4}$ literes borfogyasztás 500 kalóriáját is számítjuk, a toulousei átlag 2 839 kalóriát tesz ki a kenyér, hus és bor alapján; igaz, hogy ebből 2 200 a kenyérfogyasztásból adódik. De nagyon hamar nyilvánvalók lesznek a kiegyensúlyozatlan arányok: túl sok a glucid, hiány van lipidekben, túl nagy mennyiség fogy növényi fehérjéből... fölösleges, mértéken felüli a cellulóze fogyasztás, hiányosak az ásványi anyagok,

Források: R. Laurent, L'octroi de Dijon au XIXe siècle. Paris, 1960; N. Merger és Ch. Vandenbroeke hozzászólásai; J. Rumeau mémoires-jai.

vitaminok. Az átlagos toulousei lakos, pusztán statisztikai adatok alapján, relative türhetően ellátott, de sohasem jól-táplált. Tegyük hozzá, hogy krízises években még illuziója is eltűnik ennek az elegendő fejadagnak: 1693-ban és 1709-ben a kenyérátlag 291 és 152 grammra esett; a bor eltűnt; a hus-fejadag, mely addig is kicsi volt (évi 16 kg) még csökkent. Ugyanazok az élelmiszerek, melyek rendes körülmények között több mint 2800 kalóriát tettek ki, most 1709-ben nem jelentenek többet 617-nél. Szüksős ellátás és bizonytalan ellátás!

b/ Róma

Ime, az előbbi ellentéte: a gazdag város, Róma. Olyan város, melynek kiváltságos helyzete, minél hátrább megyünk az időben, a 19. sz.-tól vissza a 16. sz.-ig, annál szembeszökőbbé válik. A 19. században Róma már nem más, mint az olasz modell egyik példája, kicsit javított kiadásban. Jacques Revel Róma esetében meglepő stabilitást mutat ki gabonafogyasztás terén a 16. sz. közepétől a 19. sz. elejéig. Mivel a lakosság állandóan növekedőben volt, az egy főre eső adag csökkent fokozatosan: 290 kg a 16. sz. végén, 203 1695-1700 között, 167 1791-95-ben. Husfogyasztás terén J. Revel ugyancsak "hosszu, fokozatos csökkenést mutat ki két évszázadon keresztül a rendelkezésre álló hus terén ... a 16. sz. második fele jelenti az optimumot ... 1600-tól 1800-ig az egy főre eső adag Rómában csaknem a felére zsugorodik". A romlás a 18. században válik a leginkább nyilvánvalóvá, mivel a termelési krízis minden állatkategóriára kihatott, de legjobban a juhfélékre. 1800-ban, két évszázados szegényedés után, Róma elérkezik egy itáliai viszonylatban átlagos szinthez. Az 1600-1605-ös 38,3 kg-ról 1767-70-re már csak 21,2 kg jut egy főre. Ez 20 %-kal több, mint a toulousei adag, de negyede a genfinek, és sokkal kevesebb, mint a 19. sz.-ban tanulmányozott városokban. J. Revel azonban azt tartja, ezt a csökkenést részben kiegyenlítette a halfogyasztás fellendülése: tény, hogy 1692-99-ben Rómában 11 kg az egy főre eső mennyiség évente, ami elég jelentős. Ugyanigy 1600-tól 1680-ig nőtt a borfogyasztás is (ez is kalóriakiegészítést jelent), stagnált 1680-1760 közt, majd ez után a dátum után újra süllyedt. Ez a csökkenés azonban csak viszonylagos: az 1660-as fejeként évi 270 l minden bizonnyal tulzott volt; 1790-ben a 200 l még mindig sok. Súlyosabbnak látszik a tejtermékekben és a sajtmenyiségekben bekövetkező csökkenés (az állattenyésztési krízis következménye), és az olajfogyasztás esése: 4,5 l 1700 körül, 3,8 l a 18. sz. végén. Így a "a 17-18. sz.-i római ételmezés története egy kiváltságos helyzet leromlásának története". Ez az állítás annál is megalapozottabb, mivel J. Delumeau kutatásain keresztül ismerjük a 16. sz.-i római ételmezést. Így Róma példája, egyedi vonásai ellenére, még jobban megerősíti azt az elméletet, mely szerint a 16. sz. volt Európa ételmezésében az utolsó bőség-korszak, a 17-18. századok, egészen a 19. sz.-ig, a fokozódó szűkölködés idejét jelentették. Már nemcsak Róma az, mely a 19. sz.-ban kezd lemaradni. A pápai városokban a romlás társadalmi ellentétekkel jár: a Szent Péter szeminárium kiemelkedő fejadagjai 1650-51, 1780-81-ben is tartják magukat.

Valladolid helyzetével, mely, szerényebb szinten, Róma példájához hasonlítható, most nem foglalkozunk.

B/ A vidék

A tényleges paraszti ételmeiszerfogyasztást, - az Ancien Régime alatt épp úgy, mint a 19. században, - nem könnyű megfogni, egyrészt az önellátás miatt, mely majdnem mindig kutathatatlan, másrészt a használható számadáskönyvek, könyvelés csaknem tökéletes hiánya következtében. Röviden, sokkal több forrás áll rendelkezésünkre a városok, mint a vidék vonatkozásában. Mással kell tehát helyettesítenünk ezeket: községi levéltárakkal, jegyzőileg meghatározott járadékokkal, természetbeni fizetésekkel, halálozási leltárakkal, bár ez utóbbiak a legtöbbször nem adnak pontos jegyzéket az ételmeiszertartálékokról.

Ebből a forrásanyagból kiindulva, az elért eredmények főleg három kronológiai korszakra vonatkoztathatók: a 14-15., a 16-18. és a 19. századra, de, véletlen folytán, Brescia és Szicília esetében nagyobb perspektívák nyíltak és több évszázadot lehet felölelni.

L. Stoff, összegezve ételmeiszerfogyasztási kutatásait, Provence táplálkozásáról ad szintézist. A 14-15. századi Provence sok bort iszik (210 l évente), hatalmas adag kenyeret fogyaszt (évi 300 kg); a főtáplálék a szalonnás káposztaleves, szójaleves, lencseleves, vagy akár a husleves, melybe belemártogatják a kenyéradag nagy részét. Egy kis sózott hal, vagy sózott disznóhús, némi friss hús, talán kétszer egy héten (1473-ban a fogyasztás évi 26 kg). A 14. sz.-i Burgundia, F. Piponnier kutatásainak tárgya, nem tér ettől a modelltól, kivéve a tavi halászsok esetében, kik 3 - 3 1/2 font kenyeret esznek naponta és 1 vagy 2 liter bort vagy lőret isznak. Ami a szicíliai paraszt-városlakót illeti, a kenyérfejadagja évente 350-435 kg, a hús 16-26 kg, a bor 123-313 l. Így ezek az eredmények összhangban vannak a késő középkorra jellemző magas hús- és borfogyasztási átlaggal.

Eltekintve a lengyel példától, melyet A. Wyczanski tanulmányozott, [11] és amely egyedi sajátosságokat mutat, mert itt egy, a feudalizmus keretei között élő, összetett társadalom fogyasztásáról van szó, a 16. századra, különösen a vége felé, a hús fogyasztás jelentős csökkenése jellemző. A spanyol Bureba vagy harminc faluja tanulmányozása után J. Brumont igen gyenge, 1,5 - 8 kg évi mészárszéki húsfejadagról számol be, akkor, amikor Mojados mezővárosban, a régi Castiliában, 1560-70-ben 16,5 kg húst fogyasztanak (ebből 40 % a juh), 15,2 kg szárított halat, 1,8 l olajat; e két adott esetben nincs előzetes támaszpontunk, aminek alapján megállapíthatnánk a csökkenést. Languedocra vonatkozólag, Le Roy Ladurie kutatásai alapján, viszont van fogódzópontunk; a földmunkások táplálkozása itt 1480-tól 1590-ig fokozatosan rosszabbodott, nem mennyiségben, hanem minőségben. Ugyanugy Bresse-re (J. Hémardinquer), vagy Sziciliára (Aymard és Bresc) vonatkozólag

is megállapíthatjuk a fejlődés irányát. Bresse-ben 1590 és az ezt követő évek során szemellátható hanyatlás mutatkozik a husfogyasztásban. Mindaddig egy munkás özegeye, nyugdíj címen, egy teljes disznó felett rendelkezett. Később már csak 7 kg sózott és szárított szalonnát kap, kivételes esetekben friss disznóhúst. Ez a szám még tovább zuhan egészen a 3 kg alá 1630-1730 között, ami a sertésstenyésztes sulyos krízisével magyarázható, egyidőben a sóárak ismert felszökésével. Ami a bort illeti, az eltűnik a vidék ételmezéséből.

Sziciliában a kenyérmennyiség marad az évi 200-320 kg között, hála a mezőgazdasági munkás természetbeni fizetése kivételes változatlanságának, amely, jegyezzük meg, 1400-tól 1900-ig megingathatatlanul tartotta magát, rövid időszakokban napi 1,3 - 2 kg között mozogva. A borfogyasztás megmaradt korábbi szintjén, de a husfogyasztás csökkenése szembeszökő: ha elhagyjuk a városokat, 1594-96 között 2-10 kg évi fejadagot eredményező számokat találunk, és 1535-40 után feltételezhető, hogy a hus teljesen kimarad a fizetett mezőgazdasági munkások rendszeres ételmezéséből.

Ugy látszik, bizonyos pótló-jellegű élelmiszerek segítségével (hal, főképp sajt), és a kevésbé drága kalóriák (bor) nagyobb fogyasztásával a szicíliaiak 1720 körül 137 l bor, 240 kg fekete kenyér, 10 kg sajt, 8 kg hus (12-16 kg a palermoi noviciatus nap számosai számára) átlaghoz jutottak. Jóval kedvezőtlenebb helyzetet mutatnak J. Revel adatai a római agrármunkások esetében, de ez hasonló a lauraguais-i Verfeil mezőváros lakóiéhoz. Ami Gévaudan-t illeti, melyet R.J. Bernard tanulmányozott, itt egyre rosszabbodó élelmiszer-helyzettel találkozunk, legalábbis legszegényebb részében, a Randonat-ban. Összevetve a 17. sz. viszonylag kielégítő táplálkozásával, a 18. sz. szembeszökő csökkenést mutat állati fehérjékben, ami a vaj- és sajt fogyasztás visszafejlődésével magyarázható, minden bizonnyal a demográfiai presszió következtében visszaeső állattenyésztés hatásaként.

A 19. sz.-ra vonatkozólag a Dél-Normandiára vonatkozó kutatások (G. Désert), a tulnyomórészen mezőgazdasági tevékenységet folytató Cluny városka adatai (P. Ponsot), és Le Play számadásai (C. Dauphin és P. Pézerat) egybehangzó eredményre vezetnek. Ha a kevert foglalkozásúnak tekinthető Clunyban 1827 és 1849 között 20-50 kg hus esznek a fejenként, a dél-normandiai parasztlakók husfogyasztása javuló tendenciát mutat, mert Calvados, Manche és Orne megyékben 1830-ban 9,7 kg és 1892-ben 21,4 kg. A század legvégén, minden husfélét egybevetve, a dél-normandiai parasztra 31 kg hus jut, a városlakó 54 kg-jával szemben. Körülbelül ugyanezt találták C. Dauphin és P. Pézerat a vidéki lakosság viszonylatában saját területükön, fejenként 26 kg hus, míg a napi kenyérfejadat 750 g-ot tesz ki és a burgonya egyre fontosabb szerephez jut.

C/ A fogyasztási rendszer vidéki -
városi viszonylatban

A vidéki-városi fogyasztás kutatásánál alapvetően fontos lenne, hogy olyan tanulmányok készüljenek, melyek nem választják el egymástól a várost és környező vidékét; akár az egyik, akár a másik elemet kapcsoljuk ki a rendszer egészéből, hamis képet kapunk a reális fogyasztás kiértékelésénél. Tény, hogy a kutatások bebizonyították, milyen vitathatatlan fő-
lényben van a városi táplálkozás a vidéki fölött és a 15.
századi a 19. századi fölött. A vidék rosszul táplálkozik, az önellátás ellenére, vagy annak következtében, lakosságát a létfenntartási krízis-korszakok alkalmával teljes erővel sújtják a megrázkódtatás csapásai, és ezt még fokozza teljes, vagy csaknem teljes pénztelensége. Normális korszakokban Rómában, Palermóban, Parisban és Toulouse-ban a kézműves, a fizetett munkás jobban él a négy vizsgált század mindegyikében, mint a paraszt, mind az elfogyasztott élelem mennyisége, mind a termékek változatossága szempontjából.

Noha a város olyan zónát jelent, ahol az élet drága, kétszer olyan drága, mint a vidéken, élelmezési szempontból kedvezőbb helyet jelent, nemcsak azért, mert itt költi el jövedelmét az ipar, a kézművesség és a kereskedelem, hanem azért is, mert jobb nivót képvisel. Így áll elő az a helyzet, hogy a vidéki ember törekszik a városi élet felé: a városi központok felé áramló szüntelen bevándorlásnak, mely részben időszakos, részben végleges, kettős rugója van: a paraszt a városba megy, egyrészt, hogy dolgozzon, másrészt, hogy fogyasztson. Mert ha nincs olyan szerencséje, hogy alkalmazást találjon magának, vagyis olyan fizetést, mely lehetővé teszi, hogy fogyasszon, megmarad számára a lehetőség, hogy koldulásra, vagy segélyeztetésre adja a fejét a legsötétebb korszakokban.

4. Különleges esetek: az iskolai közösségek, középiskolai internátusok és lyceumok a 18-19. században

Cécile Dauphin és Pierrette Pézerat, valamint Wilhelm Frijhoff és Dominique Julia referátumai érdekes összehasonlításra adnak alkalmat, ha nem is lehet teljesen végigvinni az egybevetést: az első esetben a bemutatott anyag nagy (vagy negyven lyceum), a másodikban kisebb (négy internátus), de az anyag teljessége lehetővé teszi, hogy hiánytalan képet kapjunk, mérlegre téve a táplálkozás egészét: a kalóriamennyiséget, az energetikai felosztást, az élelmiszerek ásványi összetételét, a vitaminok arányát. A lyceumok vonatkozásában általában csak a kenyér- és husadagokat ismerjük, bár néhány intézmény (pl. a strasbourgi lyceum) néhány adattal rávilágít a lyceumi növendék egész élelmezésére.

Kezdjük azzal, hogy ezeknek az iskolai közösségeknek a növekedékei a társadalom kiváltságos osztályaiból kerültek ki: nemes ifjak, katonatisztek és gazdag polgárok gyerme-

kei tanulnak az auchi, beaumont-en-aube-i és a molsheimi internátusokban, vagy a toulousei ciszterciták kollégiumában, mely kis cisztervita szeminárium-féle volt; a 19. században a polgárság fiai a lyceumok növendékei. Mindkét esetben az a tény, hogy e növendékek szülei sokszor igen magas bennlakási díjat kell, hogy fizessenek, leszűkíti a szóbanforgó társadalmi kört, és bár sok az ösztöndíjas, ezeket olyan kritériumok alapján választják ki, amelyek nem változtatják meg jelentősen a helyzetet.

1. - Az élelmiszer-adagok olyan kiváltságos körre vallanak, ahol az éhség ismeretlen fogalom. A kalóriaérték minden esetben messze felülmúlja az alapvető szükségletet: 3 900 Molsheimben, 4 400 Auchban, 4 800 Toulouse-ban a 18. században. A 19. sz.-i lyceumokban ez a szint minden bizonynyal valamivel alacsonyabb lesz, de akkor is, amikor az élelmezés összetétele amugyis változatosabb lesz, a kenyér és a hus maga átlag 1 974 kalóriát tesz ki. Érdekes különben, hogy az École Normale Supérieure-ben, ahol az ellátás a legkiválóbb minőségű, a kenyér sokkal kisebb helyet foglal el, mint a lyceumokban (1 257 kalória a lyceumok 1 690 kalóriája helyett, és emlékezzünk vissza, a 18. sz. 2 000 vagy több kalóriájával szemben). Egészsében véve, a lyceumi tanulók egész biztos legalább 3 500 kalóriához jutottak és energetikai szempontból szükségletük bőséges fedezetet kaptott.

2. A husejadag mindenütt magas, sőt igen magas, ha a baromfit és a vadat is számítjuk; több mint 300 g napon-t Auchban és Molsheimben; több mint 400 g a toulousei cisztercitáknál; 200 g körül a 19. sz.-i lyceumokban. Ha csak a husevő napokat vesszük (az étrendek gondosan ügyeltek a pénteki böjtre, és a lyceumokban épp úgy, mint az internátusokban, hetente egy második böjti napot is tartanak) elképzelhetjük az étkezéseket, melyek adagjai vetekednek a későközépkor irigyelt modelljével. Ez olyan mértékben így van, hogy a glucidok és protidok közti szokásos egyenetlenség néha a fordítottjára billen, a fehérjék javára. Érdekes megfigyelni, hogy mindkét fajta intézmény összkiadásaiban a kenyér és a hus csaknem egyforma helyet foglal el (45-50 %-ot).

3. A tojásnak és hálnak sokszor az a szerepe, hogy a heti böjti napokon és a nagyböjt idején helyettesítse a húst, így fogyasztásuk szintje március-áprilisban éri el csúcstát, amikor a tojás a legolcsóbb. A szárított tőkehal és a szardínia, a legolcsóbb halfajták, tulsúlyban vannak a halfélék rovatában.

4. A 18. században főleg Auchban kimutatott tejtermék-hiány, úgy látszik, folytatódik a 19. sz. lyceumaiban. Ilyen vonatkozásban a strasbourg-i lyceum szinte mindennapi tejeskávéja vagy meleg teje hamis illuziót kelthet és kivételt képezhet. A Napoléon lyceum 1859-60-as étrendje, ahol a tejeskávé csak vasárnap szerepel, mutatja, hogy a tej még luxuscikk ebben a korszakban.

C/ A fogyasztási rendszer vidéki -
városi viszonylatban

A vidéki-városi fogyasztás kutatásánál alapvetően fontos lenne, hogy olyan tanulmányok készüljenek, melyek nem választják el egymástól a várost és környező vidékét; akár az egyik, akár a másik elemet kapcsoljuk ki a rendszer egészéből, hamis képet kapunk a reális fogyasztás kiértékelésénél. Tény, hogy a kutatások bebizonyították, milyen vitathatatlan fölényben van a városi táplálkozás a vidéki fölény és a 15. századi a 19. századi fölény. A vidék rosszul táplálkozik, az önellátás ellenére, vagy annak következtében, lakosságát a létfenntartási krízis-korszakok alkalmával teljes erővel sujtják a megrázkódtatás csapásai, és ezt még fokozza teljes, vagy csaknem teljes pénztelensége. Normális korszakokban Rómában, Palermóban, Parisban és Toulouse-ban a kézműves, a fizetett munkás jobban él a négy vizsgált század mindegyikében, mint a paraszt, mind az elfogyasztott élelem mennyisége, mind a termékek változatossága szempontjából.

Noha a város olyan zónát jelent, ahol az élet drága, kétszer olyan drága, mint a vidéken, élelmezési szempontból kedvezőbb helyet jelent, nemcsak azért, mert itt költi el jövedelmét az ipar, a kézművesség és a kereskedelem, hanem azért is, mert jobb nivót képvisel. Így áll elő az a helyzet, hogy a vidéki ember törekszik a városi élet felé: a városi központok felé áramló szüntelen bevándorlásnak, mely részben időszakos, részben végleges, kettős rugója van: a paraszt a városba megy, egyrészt, hogy dolgozzon, másrészt, hogy fogyasszon. Mert ha nincs olyan szerencséje, hogy alkalmazást találjon magának, vagyis olyan fizetést, mely lehetővé teszi, hogy fogyasszon, megmarad számára a lehetőség, hogy koldulásra, vagy segélyeztetésre adja a fejét a legsötétebb korszakokban.

4. Különleges esetek: az iskolai közösségek, középiskolai internátusok és lyceumok a 18-19. században

Cécile Dauphin és Pierrette Pézerat, valamint Wilhelm Frijhoff és Dominique Julia referátumai érdekes összehasonlításra adnak alkalmat, ha nem is lehet teljesen végigvinni az egybevetést: az első esetben a bemutatott anyag nagy (vagy negyven lyceum), a másodikban kisebb (négy internátus), de az anyag teljessége lehetővé teszi, hogy hiánytalan képet kapjunk, mérlegre téve a táplálkozás egészét: a kálóriamennyiséget, az energetikai felosztást, az élelmiszerek ásványi összetételét, a vitaminok arányát. A lyceumok vonatkozásában általában csak a kenyér- és husadagokat ismerjük, bár néhány intézmény (pl. a strasbourgi lyceum) néhány adattal rávilágít a lyceumi növendék egész élelmezésére.

Kezdjük azzal, hogy ezeknek az iskolai közösségeknek a növekedései a társadalom kiváltságos osztályaiból kerültek ki: nemes ifjak, katonatisztek és gazdag polgárok gyerme-

kei tanulnak az auchi, beaumont-en-aube-i és a molsheimi internátusokban, vagy a toulousei ciszterciák kollégiumában, mely kis cisztervita szeminárium-féle volt; a 19. században a polgárság fiai a lyceumok növendékei. Mindkét esetben az a tény, hogy e növendékek szülei sokszor igen magas bennlakási díjat kell, hogy fizessenek, leszűkíti a szóbanforgó társadalmi kört, és bár sok az ösztöndíjas, ezeket olyan kritériumok alapján választják ki, amelyek nem változtatják meg jelentősen a helyzetet.

1. - Az élelmiszer-adagok olyan kiváltságos körre vallanak, ahol az éhség ismeretlen fogalom. A kalóriaérték minden esetben messze felülmulja az alapvető szükségletet: 3 900 Molsheimben, 4 400 Auchban, 4 800 Toulouse-ban a 18. században. A 19. sz.-i lyceumokban ez a szint minden bizonynyal valamivel alacsonyabb lesz, de akkor is, amikor az élelmezés összetétele amugyis változatosabb lesz, a kenyér és a hus maga átlag 1 974 kalóriát tesz ki. Érdekes különben, hogy az École Normale Supérieure-ben, ahol az ellátás a legkiválóbb minőségű, a kenyér sokkal kisebb helyet foglal el, mint a lyceumokban (1 257 kalória a lyceumok 1 690 kalóriája helyett, és emlékezzünk vissza, a 18. sz. 2 000 vagy több kalóriájával szemben). Egészeben véve, a lyceumi tanulók egész biztos legalább 3 500 kalóriához jutottak és energetikai szempontból szükségletük bőséges fedezetet kapott.

2. A husefjadag mindenütt magas, sőt igen magas, ha a baromfit és a vadat is számítjuk; több mint 300 g naponta Auchban és Molsheimben; több mint 400 g a toulousei ciszterciáknál; 200 g körül a 19. sz.-i lyceumokban. Ha csak a husevő napokat vesszük (az étrendek gondosan ügyeltek a pén-teki bőjtre, és a lyceumokban épp ugy, mint az internátusokban, hetente egy második böjti napot is tartanak) elképzelhetjük az étkezéseket, melyek adagjai vetekednek a későközépkor irigyelt modelljével. Ez olyan mértékben így van, hogy a glucidok és protidok közti szokásos egyenetlenség néha a fordítottjára billen, a fehérjék javára. Érdekes megfigyelni, hogy mindkét fajta intézmény összkiadásaiban a kenyér és a hus csaknem egyforma helyet foglal el (45-50 %-ot).

3. A tojásnak és hálnak sokszor az a szerepe, hogy a heti böjti napokon és a nagyböjt idején helyettesítse a húst, így fogyasztásuk szintje március-áprilisban éri el csúcstát, amikor a tojás a legolcsóbb. A szárított tőkehal és a szardínia, a legolcsóbb halfajták, tulsúlyban vannak a halfélék rovatában.

4. A 18. században főleg Auchban kimutatott tejtermék-hiány, ugy látszik, folytatódik a 19. sz. lyceumaiban. Ilyen vonatkozásban a strasbourg-i lyceum szinte mindennapi tejeskávéja vagy meleg teje hamis illuziót kelthet és kivételt képezhet. A Napoléon lyceum 1859-60-as étrendje, ahol a tejeskávé csak vasárnap szerepel, mutatja, hogy a tej még luxus-cikk ebben a korszakban.

5. Ami ezekből az étrendekből hiányzik, azok első sorban a növekedést elősegítő anyagok, és ez nem elhanyagolható szempont, tekintettel arra, hogy fiatal emberekről van szó. Ez jellemzi a kalcium-foszforadagokat, melyek nincsenek megfelelő egyensúlyban (bár nem annyira, mint a kórházakban) és bizonyos vitaminok, főleg a B₆ mennyiségét. Ez minden bizonnyal érvényes a 18. sz. internátusaira és feltételezhető a 19. sz.-i lyceumok vonatkozásában.

6. Összegezve: a 19. sz.-i lyceumok étrendje ridegbb, egyhangubb, egyszóval kevésbé gazdag, mint a 18. sz. internátusaié. Ha valami új vonás mutatkozik benne, az talán a polgári puritanizmus diszkrét hatása, mely szakítani akar a régi arisztokrata társadalom pazarabb szokásaival.

5. A főbb élelmiszerek ... és a többi

Ami a különböző élelmiszereket illeti, az ankét gazdag adattömeget hozott napvilágra, sokszor igen értékeseket. Azóta bőséges kvalitatív és kvantitatív információs anyag áll rendelkezésünkre a gabonafélékre, husra és borra (vagy pótlékára, a sörrre vagy almaborra) vonatkozóan. Mindez komoly eredménynek tekinthető, ha tisztában vagyunk vele, hogy ez a három termék egészen a 19. századig több mint a felét tette ki az élelmezési költségeknek, bármely könyháról volt szó, sőt, sokszor 2/3-nál is többet. Adataink különböző méretű közösségek fogyasztására vonatkoznak: vidékek, városok, falvak, kórházak, és menhelyek, kolostorok, internátusok, magánháztartások élelmezésére. Bizonyos esetekben hosszutávú számsorokat adnak a 15-19. sz. között. A szegény rokon mindenképpen a 17. sz.

Az ankét nemcsak az alaptermékeknek a megismeréséhez vitt közelebb: ilyen a hal is, az olaj, a só, a tejtermék, sőt a zöldségfélék és gyümölcs is, a burgonya, néha a kávé vagy tea, vagy számos megnevezhetetlen termék... az "egyebek". [12]

1. A kenyér. A kenyér már eddig is gazdag története még tovább gazdagodik. A kenyér a tanulmányozott példák mindegyikében, az egyedüli Tunisia kivételével, egészen 1914-ig alapvető szerepet játszik az élelmezésben. Tisztában kell lennünk vele, hogy a szóbanforgó kenyér sokszor kukoricakenyér (Kelet-Portugália) [13], rozskenyér (Észak-nyugat-Portugália, Burgundia, Auvergne, Lengyelország), vagy még gyakrabban búzakenyér, mint Európa Földközi tengeri vidékén. Azzal is tisztában kell lennünk, hogy a kenyér szinte megoldhatatlan problémákat jelent a kalóriaérték kiszámítása terén, ahogy ezt Jacques Vedel, Maurice Aymard és Henri Bresc is kifejtették. Így az 1621-23-as években egy "egy fontosnak mondott kenyér" Észak-languedocban és a városokban 501 vagy 672 g búzát jelent, ha korpás kenyérről van szó; 965 g-ot Privasban, ha fehér kenyérről. Az órlési arány a kutatott kenyerek

vonatkozásában hihetetlen mértékben változhatott, 45-50 %-ról 90-97 %-ra, aszerint, hogy fehér kenyérről vagy korpás kenyérről volt szó. Jacques Revel Rómával kapcsolatban ugyanilyen eredményre jut. Sziciliában, ahol a buza a csaknem egyedüli termék, ez az arány 70-75 % a fehér kenyérnél és 95-98 % a korpásnál. Tehát az élelmiszer-táblázatok elég nagy kalóriaeltéréseket tehetnek lehetővé a "buza" és a kenyér között, az utóbbi minősége szerint. Az lenne ideális, ha egyszerre állnának rendelkezésünkre a kenyér-fejadagok és a buza-fejadagok. Kétes esetekben inkább a szemesgabona-adatokat kellene venni, de összeállításunk nem tud megbirkózni a buza-kenyéradatok bizonytalanságával.

Ez lévén a helyzet, mi lesz az eredmény? A rendelkezésünkre álló, 5 évszázadra vonatkozó csaknem minden példa napi 500 g és 1,2 kg kenyérfejadag között mozog. Maga Paris, változatos táplálkozása ellenére, R. Philippe és L. Bergeron [14] adatai szerint, a 17. sz. első felétől kezdve a restaurációig egy 500 g körül mozgó kenyérfejadagot ismert. A csökkenés, melyet a 19. sz.-ban észlelünk, és amely nem általános (300-350 Gandban, de a francia lyceumokban 1832-ben még mindig 717 kg; 575 és 629 a caeni és bayeuxi kórházakban 1820-24-ben), változatosabb élelmezésre vall, és ennek következtében egy jobb táplálkozási egyensúly elkövetkezését jelenti. Ilyen vonatkozásban Gand vezet és a nagyon magas kenyérfejadag megmaradása (1,2 kg kb. a fizetett mezőgazdasági munkásoknál Sziciliában vagy Portugáliában) elmaradottságra vall, vagyis épp ellenkező jelentése van, mint amit jelentett volna a 16-18. sz.-ban. A francia lyceumokban ugyanugy, mint a normandiai kórházakban a 19. században a kenyérfejadag rendszeresen csökken és itt szó sincs elszegényedésről.

Egészen a 19. sz.-ig a fejadagot nem tekintették ki-elégítőnek, ha az nem haladta meg a 700-800 g-ot. A kiváltságos osztályok, ha tehték, ennél még többet fogyasztottak, annak ellenére, hogy táplálkozásuk nagyobb változatosságot mutatott. De a norma, ugy látszik, a két font kenyér, nem a három: ez utóbbi feltételezést nem lehet elfogadni. Tény, hogy a 14-15. században, Louis Stouff felmérése szerint, a provencai adatok - kivéve a treti papái studiumot, - meghaladják a napi 1 liter buzát és F. Piponnier szerint a burgundiai tavi halászok, (vagy a Saulx-de-Duc-beli börtönőrök és foglyok) fejadagja meghaladja ezt a szintet. Érvényes ez az auvergnei urakra a 14-15. században épp úgy, mint a lengyel főúri uradalmak személyzetére a 14. században. Rómában a 16-17. századi hosszú távon az átlag 2 font körül mozog. Ugyanakkor a szicíliai adag alacsonyabb, de még mindig többet tesz ki az 500 g-nál. Languedocban (J. Vedel) az 1651-1752 közti száz év ollója 585 és 800 g körül mozog minden vizsgált esetben, eltekintve a kivételes krízis-korszakoktól. A molsheimi és auchi jöltáplált bennlakóknál a 18. sz.-ban maradnak a magas fejadagok: több mint 800 g.

2. A hus. Az összes élelmicikk között a legtöbb eredményt a hus terén kaptuk. Hasznosnak látszik ezeket az eredményeket teljesen sematikusan feldolgozni a III. táblázatban, ahol természetesen a rövid távon bekövetkezett változások nincsenek feltüntetve.

III. táblázat

	2-10 kg	10-20 kg	20-40 kg	40-60 kg	60-100 kg	Több mint 100 kg
<u>14. század</u> Városok és falvak						
Közösségek						
Háztartások vagy egyéb						A Vic-i udvar (1580)
<u>15. század</u> Városok és falvak		Palermo (1452-1453) 16-26	Gastro- giovanni (1449-50) 20-26 Carpentras 26	Tours (1476-1482) 43		
Közösségek			Lépreux, Tours (1475-82) 21		Arles-i püspökség (1429-42)	
Háztartások vagy egyéb			Languedoci, fizetett mezőgazd. munkás (1480) 40		özvegyi járadék Pa- lermo 41.	G. de Murol (1410)

	2-10 kg	10-20 kg	20-40 kg	40-60 kg	60-100 kg	több mint 100 kg
<u>16. század</u> Városok és falvak	szicíliai és burebai (Castilia) falvak	Mojados (O-Casti- lia) (1560-70) 16,5	Valladolid 27 Oviedo 34-37			
Közösségek			Guadix-i kórház (1581-82) 30			
Háztartások vagy egyéb						de Turenne vicomte (1542)
<u>17. század</u> Városok és falvak		Palermo (1648-1660) 14	Roma 38-31			
Közösségek			Sept-De- niers-i tábor (Toulouse 1652) 28			a palermoi noviciatus monréalei jezsuiták
Háztartások vagy egyéb						

táblázat folytatása

	2-10 kg	10-20 kg	20-40 kg	40-60 kg	60-100 kg	több mint 100 kg
<u>18. század</u> Városok és falvak	szicíliai falvak (1720) Gévaudan	Toulouse 16 Verfeil 16	Róma (1770- 90) 19-21		London (18. sz. vege) 83 Genf (1780) 80 Douai (1774) 91 (?)	
<u>Közösségek</u>	Verfeil-i kórház (1741-50)		caeni és bayeuxi kór- ház (1719- 1767) 19, 5-27		középiskolai kollégiumok: Auch, Mols- heim; a carcassonei orsolyák (1757-67): 75	toulousei ciszterci- ták
<u>Háztartások vagy egyéb</u>			Arles-i nap- szénos (1750) 33 Abbeville-i szövő (1764) 21	d'Olive elnök (1772) 46, 7	Mme de Bosredon (Thix)	

	2-10 kg	10-20 kg	20-40 kg	40-60 kg	60-100 kg	több mint 100 kg
19. század Városok és falvak		Barce- lonnette 18,5	Forcal- quier 22 Sisteron (1840) 25	Lisszabon (1887) 49 Porto (1890) 45	Dijon, Chau- mont, Tou- louse (1860 után)	
Közösségek			Caen (1816- 54) 36-38	Chaumont, Toulouse, Gand, Cluny (1860 előtt)	franciaor- szági lyceu- mok (1832- 1858)	E. N. S.
Háztartások vagy egyéb		Dél-Norman- dia (1840) 17,4	caeni és bayeuxi kórház 31-33			
			Nevers-i fajansz- munkások (1864)			
			Dél-Norman- dia (1892) 34,4			

x/ A számokat kronológiai előfordulásaik alapján hozzuk

N.B.: Ld. az 1850-53-as városi huszfogyasztásra vonatkozó, már ismert számokat (kg):

Caen
Le Mans
Toulon

33
34
36

Nantes, Marseille
Nîmes
Angers

39
47
48

Nancy, Besançon	49	Orléans, Bordeaux	55
Amiens, Brest	50	Metz, Limoges,	
Lille, Reims	51	Saint-Étienne	61
Avignon	52	Chalon, Montpellier	63
Strasbourg, Toulouse	53	Rennes	67
Roües, Dijon, Tours,		Paris	72
Lyon	54		

A fenti táblázat utal e tanulmány egyéb rovataira, így külön magyarázatra nem szorul. Megjegyezzük azonban, hogy a 14-16. sz. már jólismert magas szintje után csökkenés észlelhető az összfogyasztásban, legalábbis a déli vidékeken (Róma, Palermo, Toulouse) [15] és a társadalmi különbségek hangsúlyozottabbá válnak. A 19. sz.-ban következik be a lassu javulás, mely másutt már korábban megkezdődött (Genf, Paris). Legalábbis 1885-90-ig ez a helyzet, ezután azonban újra csökkenésre kapunk példákat (Lisszabon, Porto), de Portugálián kívül is.

E munkák olvasása azonban más észrevételeket is ébreszt: a 18. századtól kezdve a mészárszékben levágott állatok száma többé nem jelentős, miközben az állatonkénti súlyátlag észrevehetően emelkedik; a husfogyasztás növekedése rövid távon esetleg agrárkrízisre vallhat (takarmányhiány) mely sietteteti az állatok levágását. Ilyen vonatkozásban A.M. Piuž (Genf), N. Merger (Chaumont), C. Vandenbroeke (Gand) egybehangzó eredményekre jutnak. Ez a konjunktura tehát hamarosan az ellenkező irányba billenhet, a ritkábbá váló hus árának emelkedésével; a sertéshus fogyasztásának társadalmi jelentősége nyilvánvaló, legalábbis Franciaországban. R. Laurent már megjegyezte Dijon-nal kapcsolatban: "a munkás vásárlóképességének minden emelkedése automatikusan hirtelen emelkedést jelent a sertéshusfogyasztásban". Ezt a megjegyzést igazolják a chaumonti, és ugy látszik, a cluny-i tapasztalatok a 19. században.

3. A bor (vagy az ezt helyettesítő egyéb ital).

A későközépkor és az ujkor nagyon nagy fejadagjai azért is meglepőek, mert a nagyvárosok egyéni átlagai is ezt erősítik meg: Rómában három évszázad hosszú távján keresztül mindig több a fejenkénti két hl-nél; 1720-ban Sziciliában fejenként 137 l, holott e városokban a nem ivók száma (női kolostorok) nagyon jelentős. A sokszor szennyezett víz fogyasztásával járó veszélyek kétségtelenül nagy mértékben magyarázzák ezt a jelenséget. A fejadagok fenntartása a 17-18. században, vagy esetleg emelkedésük (pl. Szicilia esetében) akkor, amikor a kenyér- és husfogyasztás csökken, óhatatlanul arra utal, hogy kevésbé költséges kalóriapótlékot kerestek. E fejadag fenntartása vagy emelése (vagy a helyettesítő italé: több mint 200 l sör Gandban a 19. sz. elején) azokban a városokban, ahol jelentős munkáslakosság volt az ipari forradalom első évszázadától kezdve, megerősítik a fenti hipotézist, mely e fizetett agrármunkások esetére is érvényes.

4. Egyéb élelmiszerek. Az egyéb termékeket, úgy, hogy adataikat rendszerbe szedhessük, szinte lehetetlen részletesen megvizsgálni. Csak néhány, a kutatások során kialakult, fontosnak tűnő szempontra szeretnénk felhívni a figyelmet.

a/ Kétségtelennek látszik a feltűnő hiány a tejtermékekben (tej, vaj, sajt) egészen a 19. sz. közepéig vagy még tovább, néhány kivételes esettől eltekintve, amilyenek az Auvergne-i urak háztartásai, Szicília (de csak sajt terén), Gand a 19. sz. elején, minden bizonnyal Svájc berni vidéke és Anglia. A felnőttek számára is súlyos hiány még komolyabb következményekkel járt a gyermekekre nézve, súlyosbitva a rossz kalcium-foszfor egyensúlyt, ami folytonosan visszatérő jelenség azóta, hogy az analízis pontos mértékekkel dolgozik. Ime egy olyan táplálkozási rend, mely semmi gondot nem fordít a gyermekek élelmezésére és egészen kis gyermekek esetében az anya hiányos táplálkozásának is végzetes következményei lehetnek. Talán itt az egyik mélyen fekvő oka a nagyon magas gyermekhalandóságot hosszú távon való megmaradásának.

b/ Lehetséges itéletet mondani egy táplálkozási rendről, amíg meg nem bizonyosodtunk arról, hogy alaposan felmértük azt, még ha a legfontosabb élelmiszerek egészében vagy részben hiányoznak is: bizonyos esetekben a hal (Martignes de Le Play halászánál), a sajt, a vaj vagy az olaj is feljavíthatnak egy táplálkozási rendet; szerintünk nagyjelentőségű az a tény, hogy Portugáliában a 19. sz. utolsó negyedében a fizetett mezőgazdasági munkások naponta 100 g olivolajat fogyasztanak, és a gantiak jussához tartozik átlag napi 30 g vaj; ez mindkét esetben sokkal többet tesz ki, mint amit a vizsgált modelleknél eddig találtunk.

c/ Szükség lenne rá, hogy pontosan megállapítsuk és kvantifikáljuk az új termékek szerepét. Ilyen a burgonya; a 18. sz. végéig ismeretlen az auchi intérnátus bennlakóinak asztalán, a molsheimi növények konyháján viszont egyre nagyobb tért hódít, egyik évtizedről a másikra megduplázza a mennyiségeket, egészen odáig, hogy végül 5 % kalóriát jelent e fiatal emberek táplálkozásában. A normandiai kórházakban ugyanaz a burgonya, melyet a 19. sz. elején még semmibe vettek, a század végére az öt legfontosabb élelmiszer között foglal helyet és 1901-1910 között 4,25 % kalóriáhozamot képvisel. Anélkül, hogy ezt a hozamot értékelni tudnánk, meg kell jegyeznünk, hogy évente 100 alkalommal szerepel a francia iskolások asztalán 1867-69-ben, de még mindig kevesebb-szer, mint a száraz főzelékek. Gandban szokik fel legmagasabbra a burgonya fogyasztása, mert évente fejkenként 182 kg fogy, vagyis az ismert kalóriamennyiség 15 %-át ez teszi ki, és a reális kalóriamennyiségnek minden bizonnyal több, mint 10 %-át.

d/ Nagyon lényeges pontosabban kiértékelni a só és a cukor szerepét és ebből következően használatukat kvantifikálni és datálni, mivel, mielőtt az élelmiszerhűtés kor-

szaka elérkezett, ez volt a két alap-eszköz arra, hogy romlandó cikkeket tartós élelmiszerekké alakítsanak. Ilyen perspektívában a fogyasztásban létrejött minden emelkedés, vagy ellenkezőleg, minden csökkenés pozitív vagy negatív előremutatóként magyarázható a következő rövid periódus élelmiszésére. Így jobban megérthetjük Richelieu Franciaországában a sóárak óriási emelkedését és ennek súlyos következményeit, melyet alátámaszt E. Le Roy Ladurie és J. Récurat előadása is. És, ahogy egyébként J. Brancolini is aláhuzta, figyelemreméltó, hogy az egyetlen állandó szereplő élelmiszere vonatkozó sérelem az általa tanulmányozott panaszkönyvekben a sóra vonatkozik.

6. A forrásprobléma

Kutatásaink során és eredményeink kiértékelése közben számos formában jelentkezett az idegesítő forrásprobléma. A gazdaságtörténetész szerencsétlenségére, egészen a legújabb korig, nem áll rendelkezésre elsőbbséget érdemlő "corpus", gabonaárfolyamjegyzékek, kikötői számadások, kövezetvám, vagy tized-sorozatok, melyek lehetővé tennék, hogy felmérjük egy társadalmi kategória vagy egy vidék élelmiszési helyzetét egy adott korszakban. Anketünk hozzászólásai mutatják, és kézzelfoghatóan bizonyítják, hogy a táplálkozástörténeti források rendkívül változatosak, ritkán sorozat-jelle-gűek, sokszor közvetettek (mint a fiskális-eredetű források, városi váмок, fogyasztási adók, stb.), a városok vonatkozásában sokkal számosabbak, mint vidéki viszonylatban, és homályban hagyják, legalábbis jórészt, az Ancien Régimet, a munkások-kézművesek által fogyasztott mennyiségeket, nem is beszélve a gyermek- és ifjúsági táplálkozásra vonatkozó adatok rendkívül súlyos hiányáról. Az e források alapján nyert eredmények sincsenek mindig összehasonlításra alkalmas egységekben kifejezve, sokszor "ezüstben" vannak kiszulozva és mértéktani ismereteink jelenlegi helyzetében néha teljesen lehetetlen kifejezni őket. Ez pedig, kevés kivétellel, arra késztet bennünket, hogy a legnagyobb óvatosságot ajánljuk a táplálkozásra, kalória- és vitaminfogyasztásra vonatkozó analízis-eredményeink összefoglalásában, vagy legalábbis a felső és alsó határt jelző összeállítás-sorozatokkal kell dolgoz-nunk, minden esetben minimum 10 %-os megközelítési eltéréssel kalkulálva.

Még mindig az a leggyakrabban alkalmazott eljárás, hogy kiszámítsuk az élelmiszereadatok kalóriaértékét, de utalni kell ennek korlátaira, mert a számítások az esetek nagyrésztében olyan számokra vannak alapozva, melyeknél nagyok a bizonytalansági lehetőségek. Tegyük hozzá, hogy az élelmiszerek összetételére vonatkozó modern táblázatok alkalmazása további tévedésekre ad lehetőséget: ezek a táblázatok az általunk ismert állati vagy növényi termékekre érvényesek és nem az elmúlt századokéra, akár természetes formájukban, akár sűrítmény alakjában (száritott, sózott, kivonatos, stb.).

A kapott eredményeket a legnagyobb óvatossággal lehet csak felhasználni és csak nagyságrendi tájékoztatásra lehet őket alapul venni. Azzal, hogy megadjuk a feltételezett felső és alsó határokat - a nélkülözhetetlen "villát" - számot vet az ember a lehetséges értékelési hibákkal is, melyek abból a tényből következhetnek, hogy sok esetben adagjaink a rendelkezésre álló élelmiszerekre vonatkoznak, nem a ténylegesen elfogyasztott mennyiségekre.

Ha félretesszük a már jólismert vám-számadásokat, melyek rendkívül hasznosak a globális városi fogyasztás tanulmányozására, bizonyos források megfelelőbbnek látszanak kutatásaink igényeihez, mint mások.

A számadási könyvek, vagy háztartási számadások a legtöbb esetben megtévesztőek, mert nagyon ritkán szolgáltatják mindazt az adatot, melyek az egy főre eső adag kiszámításánál nélkülözhetetlenek. A hagyatéki leltárak általában nem veszik figyelembe a romlandó élelmiszereket, de, ahogy M. Baulant olyan jól kimutatta, a nem-élelmiszerjellegű fogyasztás tanulmányozására jó adatokat adnak. Ami a jegyzői levéltárakban szereplő tartásdíjakat (nyugdíj, kegydíj) illeti, ezeknek megvan az az óriási előnyük, hogy rendkívül pontosak a szerződésben szereplő cikkek mennyiségére vonatkozólag, de felvetődik a kérdés, milyen dokumentatív értéke lehet egy élelmiszer-tartásdíjnak? Ha abban egyet is értünk R. J. Bernard-ral, hogy jó képet adnak arról a társadalmi csoportról, ahova a tartásdíjban részesülő tartozik, mégis felmerül velük kapcsolatban néhány kérdés. Nem hagyják-e vajjon homályban, főleg, ha vegyesek, ahogy a többi dokumentum is, az önellátásra vonatkozó részt? Azzal, hogy szerződés tárgyát képezik, szükségképpen egy támogatott és egy támogató közti viszonyból erednek, alávetve egy jegyző döntésének: ebben az esetben nem a létfenntartási minimumot fejezik-e ki vajjon, az élethez nélkülözhetetlen mennyiséget, mely alatt már joga van az igazságszolgáltatásnak közbelépni? Kétségtelenül kitűnő mérvadói az eltartottak ellátására vonatkozó helyi etikának, de nagyon gyakran előfordul, hogy nem vesznek figyelembe olyan helyzeteket, amikor másokkal "közös háztartásban" él valaki, ami az önellátás bizonytalanságához vezet el bennünket.

Tény, hogy kivéve a római és szicíliai levéltárak nagyon szerencsés helyzetét, azok a források, amelyek a leggyakrabban nyújtanak adatokat az elfogyasztott mennyiségekre, az élelmiszerek árára, a táplálandók létszámára, rendszerint a világi vagy egyházi közösségek levéltáraiból kerülnek ki, különösen a kórházak és a menhelyek anyagából. Itt mód van a számolásra, kiszámításra, felmérésre, és gyakran a "minősítésre" is.

7. Kronológiai vázlat

E gyors áttekintés után, ha nagyjából fel akarnánk vázolni az élelmiszerfogyasztás kronológiai profilját a 14.

sz. és a 19. sz. vége közötti korszakban, az alábbi következtetésre juthatnánk, a megfelelő óvatossággal kezelve adatainkat, hiszen a további tanulmányok még minden bizonytalanságot módosítani fogják azokat.

a/ A 14. század végén, a 15. században és a 16. század első felében normális körülmények között a nép egészségének táplálkozása egészséges, eléggé bőséges, husban gazdag volt: a hűvös Európa korszaka ez, olyan hűvös Európáé, mely étkezéseit igen gyakran bőséges italozással kísérte.

b/ Ezután következik a 16. század második felének nehéz korszaka: a husadag csökken, néha teljesen eltűnik a mindennapi étrendről, legalábbis a vidéki életben. Ez az élelmiszerromlás nem egyforma módon sújtotta a városokat és a vidéket. Ha a vidéket közvetlenebbül érintette is ez a husellátásban bekövetkezett módosulás, melyet nem tudott elegendően kiegyenlíteni a boradagok fenntartása vagy növelése és más, pótló cikkek bevezetése, a városok sem jártak jobban, számukra is viszonylag szűkölködő idő következik. Ez alól a szabály alól kivétel Genf, Anglia, talán Flandria, és ma már tudjuk, hogy Magyarország.

Csak a 19. sz.-ban, és annak is inkább második felében következik be javulás a helyzetben, abban a korszakban, melyet egészen a legutóbbi évtizedekig kiterjedően J.-C. Toutain tanulmányozott a francia gazdasági élet kvantitatív történetét taglaló kötetben, melyet az ország élelmiszerfogyasztásának szenteltek az 1789 és 1964 közé eső korszakban. Ha számot vetünk azzal a ténnyel, hogy a Toutain-féle átlag országos átlag, melyben túlnyomó részt foglal el a vidék, az általa adott számok nem térnek el az ankétünk-eredményezte adatoktól: így az 1789-91 közti évtizedre az átlag 552-704 g kenyér naponta, 19 kg hus és 91 l bor évente (ez a szám talán egy kicsit alacsony).

Az 1845-54 közti évtizedtől kezdve, J.C. Toutain szerint "az adag növekedése először abból adódik, hogy az eddigi termékekből mennyiségileg többet fogyasztanak", és "csak amikor már eljutottak egy bizonyos kalória-telítettségi fokra (1880 körül 3200), mely egyben az átlagos kalória-nívó bizonyos felhalmozódását is jelenti, jön létre némi módosulás a fogyasztott cikkek összetételében, vagyis változatosabbá válnak a termékek. A 19. sz. második felére jellemző eredmények alapján bizonyos összhang állapítható meg a Toutain által megállapított modell (783 g kenyér naponta, 120 l bor évente, 35 kg hus évente), Dauphin és Pézerat Le Payra vonatkozó átlaga és Désert alsó-normandiai eredményei [16] között, még ha a husadag (a Toutain-féle) túl magasnak tűnik is ahhoz képest, amit a falusi fogyasztásról tudunk a francia vidékek legnagyobb részében.

Végezetül, és ez nyilván nem lesz meglepő, az ankét eredményeit összevetve és a korábbi munkákra visszatekintve,

további kutatási perspektivákat szeretnénk feltárni és a következő problémák megoldását szorgalmazni:

A/ Vizsgálni kellene a gyermek- és ifjúsági táplálkozás problémáját a 19. sz. végéig. Arra is szükség volna, ahogy az sok kutatóban tudatosult is, hogy különbséget tegyünk a felnőtt táplálkozáson belül, és külön tárgyaljuk a nőkre eső részt. Tragikus hiányok fognak feltárulni, olyan táplálkozási modellek alakulnak ki, melyek távolról sem felelnek meg a gyermekek szükségleteinek. De erről egyelőre még csak benyomásaink vannak. Kétségtelenül hasznos lenne a táplálkozásnak a családok nagysága szerinti változásait kutatni, melyre J.P. Desai-ve tanulmánya utal.

B/ A második kérdés lenne, hogy megállapítsuk az Ancien Régime táplálkozási rendjének általános jellemzőit. E területen talán biztosabban mozgunk és amennyire egyáltalán általánosítani lehet, Nyugat-, Dél- és Közép-Európa vonatkozásában a következő táplálkozási rendet állapíthatjuk meg:

a kalóriamennyiség kielégítő, kivéve az inséges időket, ami a lakosság túlnyomó részét sújtó, visszatérő alultápláltsági ciklusokat tételez fel a valószínű hiányok következtében;

a táplálkozás kiegyensúlyozatlan, a glucidok és a növényi fehérjék javára, az állati fehérjék és a lipidek kárára;

egyenetlenség mutatkozik a foszfor-kalcium vonatkozásában a kalcium kárára;

kifejezett a vitaminhiány a B₆ és C vitamin terén, gyakori az A és D terén. Sajnos, a kvantifikációs felmérésekre vonatkozó eddigi kísérletek eredményei nem oldják meg a nehéz, ill. megoldhatatlan kvalitatív problémát. Milyen fajta husról van szó? Az adagok, melyekkel dolgozunk, kicsontozott, vagy csontos husra vonatkoznak? Nyersre, vagy sültre, sósra, vagy panirozottra? És milyenek a sajtok, mekkora a zsirtartalmuk? Még mindig nem tudjuk, hogy a fogyasztott hal friss volt-e, vagy szárított, az utóbbi kalóriaértéke ugyanis, azonos súlymennyiségek esetén, háromszorosa az elsőnek. És emlékezzünk vissza a "gabona-kenyér" kifejezés megoldhatatlan kétértelműségére.

C/ Harmadik pont: a tanulmányok olvasása kézenfekvővé teszi, hogy többféle táplálkozási modell felállítása lehetséges. Elkülönül a dél-európai típus: Dél-Franciaország, Spanyolország, kivéve a cantaberi zónát és Olaszország. Itt fehér buzakenyeret találunk, juh, kecske, és főleg bárányhúst, kevés sertéshussal; bort nagy mennyiségben, olívaolajat; gyakorta szerepel a tojás és ha lehetséges, a hal. Fontos szerepe van a fűszereknek, néha a sajtnak. Az arab konyha befolyására növekedhet a cukorfélék kereslete. E dél-európai

modellén kívül L. Valensi felállítja a maghrebi-modellt, ahol a kenyér eltűnik, helyébe a köles-dara lép, de amelyben bizonyos elemek, így a juhhus, az előbbire emlékeztetnek. De ez a tuniszi modell, ahogy a többiek is, állandó változásban van. Így a cukorfogyasztás, melynek a 18. sz.-ban még nincs nyoma, erősen felugrik, ahogy a kávé, később a tea is. Ezen belül is sok jelentős eltérés van benne, így pl. a nomád és a helyhez-kötött életmód viszonylatában.

Más modellek is körvonalazhatók, ha nem is válnak el egymástól élesen, Portugáliától Lengyelorszáig, Közép- és Észak-Franciaországon keresztül. A kenyér új és új formákat ölt: a rozs, a zab, a kétszeres, a 16. sz. legvége óta a kukorica is belekerül; a marhahús kiszorítja a juhust és a századok folyamán előtör a sertéshús; az almabor és a sör konkurrálnak a borral, vagy át is vészik szerepét; a tejtermékek inkább hangot kapnak és Európa Atlanti óceáni vidékein a hal. A 16. sz.-ig talán kisebb mértékben, mint Délen (ez azonban csak feltételezés), de tartósabban tartja helyét és úgy tűnik, a 18. sz. második felétől kezdve még valamennyire előre is tör.

D/ A táplálkozástörténet mindenkinél jobban elősegíti a biológia és az orvostudomány haladását. Maurice Aymard, egy kongresszusi hozzászólásában, joggal utalt erre. A többé-kevésbé új munkák arra ösztönöznek, hogy folyton újra vizsgáljuk módszereinket és eredményeinket, a létminimum meghatározásával kapcsolatban épp úgy, mint az aminosavak elsődleges és másodlagos fontosságával, a kisgyermek proteinszükségletével kapcsolatban vagy arra vonatkozóan, hogy milyen mértékben képesek a felnőttek az alkohol-eredetű kalóriák elétetésére?

Mindez kétségtelenül banálisnak tűnik, bár eredményeink a szerencsésebb esetekben olyan módszereken alapulnak, melyek már nem a levegőben lógnak. De a táplálkozástörténet továbbra is a történettudomány szegény rokona marad és nem képes olyan mértékben fejlődni, mint egyéb ágazatok, melyek kedvezőbb helyzetben vannak a szebb, összefüggőbb, egyértelműbb forráslehetőségek miatt.

B. Bennassar - J. Goy cikke
az Annales 1975. 2-3. számából. 404-430. l.

Jegyzetek

[1] J.J. Hémardinquer szerkesztésében összegyűjtött munkák: "Pour une histoire de l'alimentation", Cahiers des Annales, No 8, Paris, 1970.

[2] Az ankétra készült előadások. Ld. a résztvevők listáját és tanulmányaik címét, p. 402.

[3] Hugues Neveux közelmúltban megjelent fontos cikke: "L'alimentation du XIVe au XVIIIe siècle. Essai de mise au point" (Revue d'histoire économique et sociale, No 3, 1973) főlegesen teszi, hogy az utóbbi évek minden fontos munkájáról mérleget készítsünk.

[4] Az előadást követő vita, melyet néhányan tovább folytattak J. Goy szemináriumában, H. Neveux fent idézett cikke, az 1974 április bendori kongresszusra készült munkák a mediterrán városok történetével kapcsolatban és az 1974 májusában a prateri Sesta Settimana di Studio alkalmával a "Consommation et niveau de vie" témával foglalkozó tanulmányok bebizonyították, hogy a jövőbeni kutatások során egyik legfontosabb célkitűzés az egyes civilizációs zónákra jellemző élelmezési modellek tanulmányozása lehetne (ld. pl. L. Valensi előadását, infra, p. 600.) A mi ezzel kapcsolatos adataink túl hiányosak ahhoz, hogy szintézissel próbálkozhassunk, még ha az ideiglenes lenne is.

[5] Ezek is bizonyítják, hogy az élet télen háromszor vagy négyszer annyiba kerül, mint tavasszal, és hogy a nagybőjt, az év legdrágább korszaka, a nép nagyrésze számára súlyos terheket jelent.

[6] Az Albige-beli és Castrais-i nemességre vonatkozó minden adat Christiane Roux "Consommation et genres de vie de la noblesse albigeoise a la fin de l'Ancien Régime", TER, Toulouse, 1971 c. munkájából való.

[7] E viszonylat fontosságáról sok vita folyik ma. Ld. e tárgyban Maurice Aymard cikkét, infra, p. 431.

[8] Nem kell külön hangsúlyoznunk, hogy minden nem fogyott el az asztalon és a kikerülő maradékok nagy mértékben feljavíthatták a személyzet és a környező nép étrendjét.

[9] Másik kérdés: e kórházi élelmezésekben a disznóhús szerepe vajjon aránylag nem nagyobb-e, mint a városi fogyasztás egészében?

[10] Mindazonáltal, ahogy R. Laurent is megjegyzi, bizonyos élelmiszerek fogyasztásának megnövekedése társadalmi jelentőségű is lehet. Ilyen pl. a sertéshús, melyben emelkedik a fogyasztás a krízis-korszakokban, vagy az elszegényedés idején.

[11] Ld. e tárgyban A. Wyczanski előadásának szövegén kívül "La consommation alimentaire en Pologne au XVIe siècle" c., a Pour une histoire de l'alimentation c. idézett munkában megjelent cikkét és az E.P.H.E. VI. sectioja egy szemináriumának 1972-es hatalmas kiadatlan anyagát: "La consommation alimentaire en Europe au XVIe siècle. Problèmes économiques et sociaux".

[12] Ld. J.P. Aron érdekesítő előadását, *infra*, p. 553, és Le Mangeur du XIXe siècle (Paris, 1973) c. könyvét.

[13] Ld. M. Halpern Pereira előadását, *infra*, p. 610.

[14] R. Philippe, "Une opération pilote: l'étude du ravitaillement de Paris au temps de Lavoisier", J.J. Hémardinquer id. könyvében; Louis Bergeron, "Approvisionnement et consommation à Paris sous le Premier Empire", in: Paris et Île-de-France, t. XIV. 1963.

[15] Ezzel kapcsolatban megjegyezzük, hogy Makkai L. és Zimányi V. kutatási eredményei a 16-17. sz.-i magyarországi élelmiszerfogyasztással kapcsolatban (sajtó alatt) hangsúlyozzák, hogy a 17. században is tovább tartott a huszfogyasztás rekord-nívója.

[16] Az 1840-es és 1852-es agrárankét óta G. Désert ugyane számban kiadott cikkében 1840-re 20 kg nemzeti fogyasztást ad meg, és 1852-re 23,3 kg-t, vagyis 12 év alatt egy 16,5 %-os emelkedést. Érdekes azonban kutatásain keresztül tanulmányozni a vidékenkénti eltéréseket.

TÁPLÁLKOZÁSTÖRTÉNET ÉS GAZDASÁGTÖRTÉNET

Lucien Febvre méltányolta volna az élelmiszerek története iránt mostanában mutatkozó, frisskeletű érdeklődést. Már kevéssel a háború előtt felfektette az elvégzendő kutatások főbb vonalait, megjelölte a közvetlen programokat történészek és kutatók számára, közzétett néhány előzetes eredményt és M. Mage-vel közösen elkészítette az étkezési szokásokra vonatkozó első térképeket, megjelölve azokat a területeket, ahol Franciaországban az ételek elkészítéséhez zsirokat használtak. Ebben az időben közönsége főleg néprajzkutatókból állt és modelljeit geográfusok dolgozták ki, mint Vidal de la Blache (*Des Genres de Vie*, *Annales de Géographie* XX, 1911.) A főzési technikák tanulmányozásán keresztül a döntő fontosságú, állandó tényezők kutatását tűzte ki célul, melyekhez az ember, mintsem hogy átalakítsa azokat, inkább maga alkalmazkodott, és melyek csak nagyon fokozatosan változtak meg.

Az 1961 óta megindított és az *Annales*-ban közzétett kutatások újra elővették és rendszerbe foglalták a témát, ennek eredményeként sikerült néhány alap-problémát világosabban definiálni és kidolgozni. Ezek váza még mindig a földrajzi tényezőkön alapszik, kétdimenziós perspektívában mutatva be egyrészt a föld konkrét valóságát, másrészt a jelenség térképes ábrázolását. Az anthropológusok és történészek azonban e korszak folyamán egyaránt afelé a néma és statikus belső történet felé fordították figyelmüket, mely szerves része az ember viselkedésének és szokásainak, olyan mértékben, hogy tudatosan már nem is figyel rá, egy olyan belső történet felé, melyet Lucien Febvre, majd, még rendszeresebben, Fernand Braudel [1] fedezett fel és amely a történelmet a legelemibb formájában ábrázolja. A táplálkozástörténet tulmegy a gazdaságtörténésznek a rövid távról vagy éppen a hosszú távról kialakított koncepcióján, történelmi arányok közé vezetve bennünket, ahol "a neolitikum agrárforradalma állandóan előtérben lévő realitást" jelent. A történész lusta szemei előtt elvonuló rendszeres ismétlődések csak akkor válnak jelentőssé, ha sikerül számára, hogy meghatározza az idő és a hely határait.

Egy ilyenfajta összetett, érdekes és igényes történelem ideális terepet jelent az *Annales* számára. Felmerülhet azonban a kérdés: nem hiányoznak-e vajon a szükséges források a modern statisztika bevezetése előtti korszakból? Valójában megvannak a források és jól is ismertek, pusztán arról van szó, hogy újra meg kell őket vizsgálni. A legbanálisabb for-

rások is, melyeket gyakran félretolunk azzal, hogy nem vágnak a történész érdeklődési körébe, gazdag információs anyagot tartalmazhatnak azzal kapcsolatban, amit az emberek ettek, vagy azokkal az emberekkel kapcsolatban, akik ettek. Mindebből forrás lehet, adóösszeírásokból, irodalmi szövegekből, képzőművészeti alkotásokból, amilyen pl. Jacopo Bassano festménye, melyen Ferdinand Braudel felfedezte az első villa ábrázolást 1599-ből. De a gabonaszemek, a zöldségfélék nyomai, a salaktöredékek, széndarabok, melyeket a középkori archaeológus véletlenül ásott ki az állati maradványok között, egy kastély vagy templom helyett egy elhagyott falu nyomait kutatva, egyaránt forrásanyagot jelentenek az ilyenfajta tanulmányok számára. De vajon képes-e arra a történész, hogy ilyen természetű forrásokat felhasználjon vagy magyarázzon? Ha nem, annál jobb, mert akkor a botanikus, az orvosszakértő, az étkezési szakember, az anthropológus tanácsához és segítségéhez kell folyamodnia és az ilyen tapasztalatcsere csak nyereséget jelenthet számára.

Az e kutatásokkal járó egyik nagy veszély lehet természetesen az a tény is, hogy ugyanazok a szavak különböző korszakokban egészen mást jelenthetnek. De még ez is hasznos lehet, mert ezek a változó jelentések, amint azokat a néprajzosok és nyelvészek segítségével megfoglaltuk és meghatároztuk, olyan realitásról tanuskodhatnak, melyek annyira fokról-fokra alakultak át, hogy az ember még azt sem tartotta szükségesnek, hogy új szót találjon elnevezésükre. Például továbbra is "teniti" (to lay, to set) az asztalt, amikor az többé régen nem deszkalap már, melyet kecskelábakra fektettek az étkezések idejére, hanem szilárd butordarab lett belőle, melynek megvolt a maga helye. Ugyanigy a francia "blé", az olasz "grano" egyesszámban a buza méltóságát jelöli, elsőséget kapva a többi gabonafélék felett, melyek, bár kevésbé alkalmasak kenyér készítésére, mégis mindegyikből készült kenyér, vagyis a többi "blés" és "grani" (gabonafélék, szemesek) fölött, melyek oly sokáig az ember napi táplálékát szolgáltatták. A kucorica, ez az erószakos 16. századi jövevény, nyelvészetileg mindig külföldi marad, és a keresztény nyugaton "indiai" vagy "török" buzának, a Balkánon pedig "arab" vagy "egyiptomi" buzának ismerik.

Amikor az Annales 1961-ben megindította kutatásait, az "anyagi élet" történetének tanulmányozásánál diszhelyet engedett az élelemnek. Ez, Fernand Braudel szerint, "elég jól mutatja, mennyire kevés tudomásunk van az ember gazdasági életéről és ami van, még az is csak élénk, de gyakran bizonytalan intuíción alapszik". [2] További fázisok következtek és Fernand Braudel "Civilisation matérielle et capitalisme" c. művében körültekintően listát állított össze: lakás, öltözködés, életnivó, technikák, biológiai tényezők - az Annales pedig 1969-ben külön számot szentelt e tárgyköröknek, "Társadalom és biológiai történelem" címen. Alig lendült neki az élelem- és táplálkozástörténet, alig 10 év folyamán már két látszólag ellentmondásos vonalra tért rá, ahogy előrelátható is volt már a kezdet kezdetén: kvantitatív és ugyanakkor kvalitatív uton is haladt tovább.

Azzal, hogy nemcsak a felsőbb osztályok, hanem minden társadalmi szektor fogyasztását pontosan kvantifikálták, lehetségessé vált a multa vonatkozóan rekonstruálni a ma már ismerős felosztást az alitáplált emberiség és aközött a szűkebb csoport között, amelyik annyit eszik, amennyit bir, vagy még annál is többet. A multban ez a felosztás durván ugyanazokat a földrajzi területeket választotta el egymástól, mint ma. De a "gazdag" országok társadalmán belül ezen az alapfelosztáson belül tovább is lehet menni, mert a paraszti és városi tömegek kvalitatív vonatkozásban mindig szegényesen tápláltak voltak és az éhínségek rendszeresen sujtották őket. Számokban kifejezve a fogyasztás a társadalmi analízis kezében pótolhatatlan szerszámmá válik. E szerszámot a gazdaságtörténész is használni tudja, bár a 19. sz. előtti korszakra a mezőgazdasági termelésre vonatkozó pontos adatok híjjába ütközik és legjobb esetben a trendekre vonatkozó indexekre kell támaszkodnia, amilyeneket pl. a tizedjegyzékek alapján lehet kiszámítani. Ebből adódik a kísértés, hogy az akadályt úgy háritsuk el, hogy az egyedi fogyasztást beszorozzuk az általában inkább ismert össznépeesség-számmal. Ezt a módszert követte Deane és Cole a 18. sz.-i Angliára vonatkozólag [3], ezt a módszert alkalmazták az Ancien Régime állami számadásaiban, továbbá Vauban Dîme Royale-ját követve a felvilágosodás közgazdászai. Itt azonban számos változat adódik. Pl. Languedocban a 16. században a tized-növekedés szembeeszköken alatta marad a demográfiai növekedésnek, ez adta az alapot Le Roy Ladurie-nek, hogy felállítsa hipotézisét a népi táplálkozásban bekövetkezett kvantitatív és kvalitatív hanyatlásról, amit egyéb források is megerősítettek. [4]

A számok azonban nem árulnak el mindent és az élelemtörténet, terjeszkedő célokkal, új területeket kapcsolt magához, a "táplálkozási érzékenységet", vagy a "táplálkozás psziho-szociológiáját", melyeknek nincsenek világosan körülrajzolt határai. De az élelem, még a napjaink jóltáplált városaiiban is, tulságosan is meg van terhelve régóta élő, tartós vágyódásokkal és célokkal ahhoz, hogy pusztán materiális tárgyként lehessen kezelni. At- meg átszövik a vallási és társadalmi etikett bonyolult szálai, az egyéni és kollektív társadalmi szokások szívéhez jutunk el rajta keresztül. Elválaszt és egyben egyesít. Ami még fontosabb, ezek az implikációk és jelentőségek sokszor, sok vonatkozásban teljesen elkülönülnek a pusztán materiális tényezőktől. Nézzük meg például, mennyire változnak az egymásra következő századok folyamán a luxusnak számító cikkek az étkezésekben, ahogy a hajdani ritkaságok köznapi szintre süllyednek, vagy ahogy mostanában visszatér a gazdagok asztalára a szegények tradicionális eledele, a rozs, a korpakenyér.

Tíz évi munka után, az élelmiszernek a történelemben játszott szerepével foglalkozó konferencia [5] előestéjén három könyv jelent meg: az egyik egy kitűnő monográfia, a másik kettő kollektív tanulmány. Ezekből az Atlas des cultures vivrières - Atlas of Food Crops [6] (Élelmiszeratlasz - haszonnövények atlasza) a történelem és földrajz keresztutján

áll, évezredek időléptékekkel dolgozva "földrajzi és kronológiai leltárat ad egy "világtörténelmi atlasz" számára. 18 térképen nyomon követi a fontosabb természetű növények elterjedését és fejlődését különböző időkben és területeken; az új gabonaféléket; a buzáról a rizsre és kukoricára való átváltást a köleskásán és hajdinakásán keresztül; a négy főbb gyökeres terményt: a maniókát, az édesburgonyát, burgonyát és jam gyökeret - a cukornádat - azután a négy fő cserjékultúrát, melyek egyben már bizonyos civilizációs szintet is képviselnek: a banánt, a datolyát, az olajbogyót és a szőlőt. Az összeállítás nem jöhetett létre bizonyos leegyszerűsítések vagy bizonytalanságok nélkül, de a szerzők ezzel tisztában vannak és további kutatásokat fognak még végezni. Ezek a korlátozottságok lényegében többnyire a nagyságrendből adódnak, tekintettel arra, hogy a térképeket világviszonylatban rajzolták meg, elkerülhetetlenek voltak bizonyos vidékenkénti túlegyszerűsítések.

De a növények utaztak és új területeket hódítottak meg. Ritkán fordult elő egy terület elhagyása vagy az onnan való visszahúzódás, ahogy a szőlővel történt Északnyugat-Európában, kivéve, amikor az akklimatizáció lehetetlennek bizonyult (pl. az édesburgonya európai meghonosodásánál). A kásák (cirok, ecsetpázsit [*sloperucus*]) voltak az egyedüli veszteségek, az újkor kezdetén való elterjedtségükhöz képest állandó visszahúzódásban voltak, anélkül, hogy sikerült volna valaha is új területeket hódítaniuk. Az atlasz főleg a győztesekről ad számot, a dinamikus fajtákról, melyeknek sikerült eredeti hazájuk határain túl, keresztül-kasul elterjedni a nagyvilágban. Semmi sem természetesebb, mint ezek az utazások, melyek mind emberi aktivitással, emberi tervekkel függtek össze. A klíma és a nap csak korlátokat szabott számukra, de néha még ezeket a korlátokat is átlépték.

Ahogy megtalálták maguknak a megfelelő talajt, a növények érvényesítették zsarnoki igényeiket, de sokszor, egy még korai szakaszban, az ember kényszerítette rá őket, hogy saját igényeihez alkalmazkodjanak. Jólismert példa erre a szőlő, de a rizs is eredetileg száraz növény volt, mielőtt öntözött természetben széles területeken elterjedt volna.

A grafikus ábrázolások még erősebben kidomborítják, milyen mértékben ugrószkája volt a 16. század ezeknek a növényvándorlásoknak. E korszak előtt csak egy óceánon áti vándorlás történt, a banán költözése, melyet vándorló melanéziaiak hoztak át a Csendes Óceánon. A növények rendszerint szárazföldön utaztak, vagy még gyakrabban a szárazfölddel övezett tengerek partmenti, helyi kereskedelmi útjain, a Földközi tenger vagy a Karib tenger vidékén, vagy a szigetek láncolatán át, mint az indiai szigetek, vagy kontinentális parti utakon, és míg a rizs, a cukornád, és talán a jamgyöker Nyugat-Afrikába Indiából érkezett, az indiai sorgum (kása) az ellenkező irányba utazott. A trópusi zónák közötti kapcsolattal párhuzamosan termelési kontinuitás volt Ázsia és Európa között, a keresztény korszak előtt ugyanazokat az árnyékolt növénytermelési területeket eredményezve. Közel-keleti hazá-

jából elindulva a buza és kísérője, az árpa felsorakoznak Észak-Európa gabonafajtái, a rozs és a zab mellé, melyek edzettségüknek köszönhetően létüket. Az 1500-as világ azonban, ahogy az ujkor kezdetén is, továbbra is kontinentális termelési csoportok alapján oszlott meg. A rizs kései érkezése kivételével a döntő befolyás még mindig a neolitikus forradalomé volt, a gyümölcsgyűjtő, halász- vadász életmódról a termelő gazdálkodásra való áttérése, az ember és a tápláló növények közti szövetség jegyében - a ritka és igényes növények szövetségében, mint az eurázsiai buza, az afrikai sorgumkása, az amerikai kukorica, vagy az ázsiai monszunok rizse.

Kolumbusz felfedezései megnyitották az Óceán utjait a növények vándorlása előtt és attól fogva ezek az európai uralom legközvetlenebb kifejezőivé váltak. A buza és a csatlós gabonafélék benépesítették Európa minden üres részét, a szőlő és az olajbogyó együtt járt a spanyol kolonizációval. Európa azonban arra is képes volt, hogy saját hasznára szerezzen, vagy más országokba átvigyen növényeket, aszerint, ahogy céljainak megfelelt. A cukornádat, banánt Amerikába vitték, ahogy tudjuk, Amerika növényeiből viszont némelyiket, pl. az édesburgonyát, megkóstolták, de nem volt inyükre, így otthagyták, ahogy a cassavat is Ázsia és Afrika számára, míg másokat, mint a kukoricát vagy burgonyát, befogadták. A burgonyát, melyet az Andokok két évezrede honosítottak meg, újra visszatelepítették Észak-Amerikába.

De még a vele kapcsolatban támasztható kritikák is azt mutatják, hogy az Atlasz elérte célját - vagyis vitát indított és gondolatokat ébresztett és világméretben képet nyújtott a főbb jelenségekről. Amennyire lehetséges volt, a szerzők a kísérleti termelést nem számították ide - ennek amúgyis inkább botanikai jelentősége van, - csak a végleges meghonosítást. Néha azonban szeretné az ember, ha könnyebben különbséget lehetne tenni a pusztán marginális vagy nagyobb mértékű termelés között. Ez a későbbi térképeken lehet, hogy ki fog tűnni, de most meg kell pl. jegyeznünk, hogy a kukoricának sohasem volt Sziciliában a Veneto-belihez hasonlítható helyzete. Ezt a problémát a szerzők már realizálták és a következő kötetekben helyesbiteni szándékozzák. Az Atlasz egész sor különböző idejű perspektiváról tájékoztat minden egyes növény esetében. Valójában azonban a növények sohasem maguktól utaznak; amellett nemcsak az embereket kísérik, de ugyanúgy egyéb növényeket is, utazásuk közben egyik követi a másikat, vagy sokszor visszakergetik egymást, mint a kukorica és köleskása Európában. Amikor társat változtattak, életmódjuk is megváltozott, de csak az volt a lényeg, hogy beilleszkedjenek egy termelési rendbe, mely változó merevségi fokkal egy művelésüket elősegítő rotációs rendet alakított ki. Csak ezen az áron tudták kielégíteni az ember minden igényét, anélkül, hogy kimerítették volna a talajt. De ezek mögött a néha ingattag termelési társítások mögött, ezek között a kapcsolódások között, melyeket inkább a szükség és a tervszerűség hozott létre, mint a kölcsönös alkalmasság, ott a táplálkozástörténetben alapvető probléma - a táplálkozási egyensúly problémá-

ja. Jó és helyénvaló térképet fektetni fel a cukornád vagy datolya elterjedéséről - de szeretnénk egy térképet a cukor elterjedéséről is. És a növényi olajok használatára a zöld oliva Földközi tenger vidéki és szűk koloniális elterjedéséről rajzolt térkép aligha lehet elegendő. De, ahogy J. Bertin igéri, az Atlasz csak egy sorozat első darabja.

+ + +

Louis Stouff monográfiája [7] ismerősebb, biztosabb területre visz bennünket. Ha a tanulmány csak Provencera szorítkozik, a szerző kimerítő és rendszeres kutatásainak színélyére, talán eléggé lehatárolt marad, de nem ez az eset. A munka csodálatosan eredeti és azonnali összehasonlításokra ad alkalmat a környező országokkal, Itáliával és Spanyolországgal. Ezek az összehasonlítások még jobban megállják a helyüket a szerző számos fontos levéltári felfedezése alapján. Egyik ezek közül a Carpentras-i mészárszék 1419-1479 közötti, 80 éven keresztül teljes feljegyzés-sorozata, mely napról-napra megadja az adatokat a levágott állatok számáról, a különböző állatok sulyáról, eladásáról. Az Arles-i érsek háztartásából is megvannak a napi számadások, (1429-ből) a trets-i pápai Studiumból ugyancsak (1364-65). Az ennyire hiteles adatokat tartalmazó dokumentumok szükségképpen hivatkozási alapot fognak jelenteni a történészek számára. De míg Stouff e számokat józanul és éleslátóan felhasználja, ugyanakkor tisztában van azzal is, milyen problémák elé állítják ezek a társadalomtörténészt. Mit ettek az emberek? - azaz mit evett a mindenféle csoportba tartozó ember, minden társadalmi osztály? Hogyan ettek, hogy szerezték meg, hogy készítették el ennivalójukat? Például mikor a pékek, akik a kenyeret elkészítették és meg is sütötték, kezdték elfoglalni az otthon dagasztott kenyerekkel dolgozó kenyérsütő közkemencék helyét, az önellátás háttérbe szorult a piacgazdálkodással szemben. E korszakban azonban, mivel a kenyér ára szabályozva volt, a sulyprobléma központi kérdéssé vált a mindennapi városi vitákban és sok társadalmi összetűzés tárgya lett.

A könyv fő érdeme azonban, amellet, hogy érdekes dokumentumokat vonultat fel, az, hogy minden ujjkorral foglalkozó történész számára alapvető kérdéseket tesz fel és bizonyos határig válaszol is ezekre - vagyis, hogy mi az a legmagasabb táplálkozási szint, ahova a nagy járványok után, a 14-15. században eljutottak. Az elmélet szerint, ha kevesebb volt az ember, következésképp több kenyér jutott a túlélők számára, több volt a hus is, mészárszéki hus és vadhus egyaránt, mivel elterjedtek a legelők és erdők a gabonatermelő területek kárára; magasabbak voltak az árak, természetben és pénzben egyaránt, a kevesebb munkaerő következtében. Ez a tézis klasszikussá vált Nyugat-Európa gazdaságtörténetében a 15. századra nézve, de sehol nem talál olyan erős kvantitatív támogatásra, mint Stouff kutatásaiban, melyek eredményeképp számos tény ma már vitathatatlannak látszik.

Ami a kenyeret illeti és növekvő fontosságát a napi étrendben, a buza századokon át tartó lassu és fokozatos - közben azonban még mindig csak a gazdag asztalokra szorító - előretörésénél még meglepőbb az árpa hirtelen lemaradása a 14. sz. közepén. A népi táplálkozásban a rozs és a ketszeres veszi át helyét, főleg az együtt vetett buza és rozs keveréke. Ez a szomszédos Languedocban is bekövetkezett, ahogy kétségkívül máshol is. A folyamat együtt járt a pék társadalmi emelkedésével és a paraszti asztalon tradicionális zabkásák és zabkása-levesek részbeni elhagyásával, a kenyér javára, még ha az durva és fekete volt is. A város továbbra is a vidék előtt járt és itt fehér kenyeret ettek. De ez a társadalom minden rétegét érintő kvalitatív fejlődés nem akadályozta meg az éhínség rendszeres vissza-visszatérését. Provence vidéke gabonát exportált a kevésbé ellátott vidékekre, mint Genua és Barcelona, viszont sokszor maga is behozatalra szorult a mögötte fekvő Burgundiából, mert a gabonatermelő területek mellett, melyek gyakran amagye sem tudták kielégíteni a túlméretezett igényeket, ott voltak az egyéb területek, a városok és a hegyvidék, melyek rendszeresen kevesebbet termeltek a kívántnál. Ha a termés rosszul sikerült, vagy gyengének bizonyult és nem voltak félretett tartalékok, az egész hosszú- és rövidtávú árucsere rendszer, mely a jó években lehetővé tette mindenki számára a jóllakást (fejenként 1 mázsa körül) megakadt és a helyi igények kerültek előtérbe. Az eredmény mindig ugyanaz volt, és költséges, csak a városok számára jó, akik egyedül voltak képesek arra, hogy tartalékokat vásároljanak és elkerüljék az éhséget, bár e téren Stouff indokolatlanul optimistának tűnik. Elképzelhető valóban, hogy az egy évszázaddal később oly tipikussá váló jelenség, az éhező parasztoknak inszergény időkben a városba özönlése és a számukra való élelmiszerkiosztás ismeretlen lett volna a 15. században?

A kenyér mellett, mely rendszeresen kevesebb volt a kelletténél és amelyet a szegényeknek naponta venniük kellett, mindig többet fizetve érte, mint a gazdagok, a bornak volt nagy szerepe a népi táplálkozásban. A 15. sz. elején Carpentras lakosai között csak 15 %-nak nem volt borkészlete. De 1473 aug. végén a családok több mint a felének nem volt már gabona-tartaléka és csaknem a negyedének nem volt elegendő élelme, mely kitartott volna az évben. De a szegény években is a borkészletek mindig meglepően nagyok voltak, néha épp elképesztőek. 300-400-as liter-fejadaggal is találkozunk, melyet mind mind meg kellett inni az év folyamán, mert nem állt el, bár az alkohol foka valószínűleg alacsony lehetett, így ártalmatlan volt, és mindenesetre egészségesebb, mint a mindig gyanus viz. A hatóságok tisztában voltak e helyzettel: pénzbevételeik alapját a bortaksák képezték.

Marad tehát a hus, melyet minden más cikknél nehezebb kvantifikálni. Hogyan értelmezhetjük a dokumentumokban megadott sulyadatokat? hogy lehet számbavenni a házi vágásokat - pl. a szegény öreg házidisznót, vagy a baromfit, vagy a vadat? E hagyományos ellenvetések mindegyikére nem lehet mindig megfelelő választ adni, de azért némi előzetes konklu-

zió lehetséges és tudunk elfogadható számokat hozni, legalábbis egy minimum jelzésére. Először is a mészárosok hálózata a falvakban 1500-ban épp olyan kiterjedt volt, mint négy évszázaddal később. A mészáros feltűnése, még ha nem is adott el mindennap húst, emelkedésre vall a husfogyasztásban és arra, hogy ez hétköznapibb, ha nem is szükségszerűen mindennapi ételmiszerré kezdett válni, ahelyett, hogy valami rendkívüli alkalmakra - pl. karácsonyra, vagy a földeken végzett különlegesen nehéz munkák idejére tartogatott cikk lett volna. A mészárosra rótt kötelezettségek változóak voltak a vidéktől a faluig, a falutól a városig emelkedve, ami kialakult földrajzi és társadalmi hierarchiára vall. Kimutathatók az ünnepekre (karácsonyra és husvétra) eső, majd a heti, vagy hetenként kétszeri (vasárnapi vagy vasárnapi-csütörtöki) fogyasztási modellek. Az egyház által meghatározott, évi 150 böjti nap természetesen kiesik. De a községi hatóságoknak tudomást kellett venniük a husellátás szükségességéről, nem hagyatkozhattak pusztán a házi vágásokra, noha azok továbbra is lényegesen maradtak, főleg a husvéti bárányok és gidák, a decemberi sózott disznóhus, a baromfi. A mészárosokat gondosan ellenőrizték, segítették, és többé-kevésbé közvetlenül támogatták is. Nem kétséges, hogy - legalábbis a városokban - ezeknek az érdeklődéseknek fiskális okai is voltak, amiért a történész hálás lehet, mert a husadók szolgáltatják legjobb, kvantifikációra alkalmas forrásait.

Ezek a rendkívüli carpentrasi mészárszék-számadások lehetővé teszik, hogy felmérjük az állatok súlyát, a fogyasztás és a különböző husfajták évszakhoz kötött jellegét, fajtaját (juh- és marhahús), mennyiségét, az egész piacra kerülő hus össz súlyát, és a nép számára elérhető minimális fejadagot.

Ez az utóbbi szám cca 26 kg holt súly fejenként - vagyis az egész tetemet véve alapul - mely cca 20 kg valódi husnak felel meg, és ha nem számítjuk a böjti napokat, ez fejenként napi 100 gr-ot tesz ki. A 15. századon keresztül a levágott állatok száma alig tért el 15 %-nyit ettől az átlagtól és a havi növekedési és csökkenési rend meglepően állandó. Mondhatjuk vajon, hogy a hus képezte a legstabilabb táplálkozási cikket, összehasonlítva a gabonatermések drámai rendszertelenségével és a kenyérárak katasztrofális változásaival? Valójában a hus még mindig tul kis szerepet játszott és kalóriaértéke jóval alatta volt a gabonáénak. De a 15. században a fogyasztási normák jók voltak. A későbbi számok, ha elmegyünk egészen az évi 19,3 kg-os átlagig, melyet Vaucluse megyében mutattak ki 1840-ben - noha Párisban ekkor már háromszor ekkora volt az átlag - fokozatos hanyatlást mutatnak a 16. és 18. sz. között, vagy állandó alacsony nivót, a "lesüllyedt szint" földrajzi kifejezéssel jelöl stagnálást: 20-25 kg-os optimumot a városok viszonylatában, melyet sohasem léptek túl és melyet a vidék el sem ért soha. Tágabb vonatkozásban ez megfelel a Benassar [8] féle számoknak Valladoliddal kapcsolatban (melyek azonban nem veszik számításba a böjti napokat) és a látszat ellenére nagyon közel jár Le Roy Ladurie languedoci számadataihoz (40-30 kg),

melyek nem annyira az egész nép általános átlagára vonatkoznak, mint inkább egy mezőgazdasági dolgozó felnőtt férfimunkás fogyasztására. Sajnos, Itáliára vonatkozóan nem állnak rendelkezésre hasonló szám adatok, melyek segítségével kimutathatnánk valami Földközi tengeri kvótát, és amelyet összehasonlíthatnánk a 2-2,2 mázsa között változó buzával.

A történész és a gazdaságtörténész számára az olyan napi realitások, mint a hus, bor, hal vagy a hus, fontosságuk ellenére könnyen pusztá absztrakciókká válhatnak. De e statisztikai műveletek után Souffnak sikerült visszatérni a mindennapi realitásaihoz - vagyis a kicsi, de meghatározható társadalmi csoportokhoz, amelyek a naponként vásárolt sulyokat és mennyiségeket feltüntető számadásokkal rendelkeznek. Tény, hogy ezek az egyedüli józan források; messzemenően többet érnek azoknál a részleteknél, melyek az agrármunkásoknak adott élelmiszeradagokra vonatkoznak, vagy azoknál az élelmiszer-járadékoknál, melyek inkább természetbeni fizetések, mint a fogyasztás valódi indexei. E tanulmány alapján két fogyasztási típus különböztethető meg: az egyik arisztokrata-szintű, bőséges, az arles-i érsek asztalánál étkezők étrendje (cca 4.500 kalória), a másik a trets-i pápai Studium növendékeié (2.600 kalória) mely elegendő, de közelebb van a normához, bár még egyhangy ismétlődései mellett is talán kiváltságosnak tekinthető. Az első csoportnak drágább és változatosabb volt az étrendje, ezzel arányban a borra és kenyérrre eső költségek kevesebbek, mint a husra, halra, tojásra kiadott összegek. De ezek a fogyasztók sokkal nagyobb mennyiségeket ettek: kétszer annyi a kenyér és bor, és háromszor annyi a hus, napi étkezésük energiaszolgáltató tartalma azonban mindkét esetben nagyjából azonos volt, azaz Arles-ben a kenyér nagyobb részt foglalt el (91 %) mint Tretsben (80 %), ami összehasonlítható a genovai Gyógyíthatatlanok kórháza étrendjével 1608-9-ből (a kenyér 81 %), de jóval magasabb, mint a paviai Borromeo kollégiumban (53 % 1614-ben). [9] Mindez elkerülhetetlen egyenetlenségeket eredményezett, a szénhidrátok túltengésével, az állati proteinek elégtelenségével, és komoly vitaminhiánnyal, melyet még súlyosbított a levesek elkészítési módja - csaknem könyörtelen egyformasággal főtt káposztaleves - és a friss zöldségek teljes hiánya. De mit számítottak ezek az elégtelenségek, melyek közül sokat más módon tudtak ellensúlyozni, a gyakorta fellépő éhínséghez képest?

A történész olyankor találja magát szemben diszciplínája határaival, amikor saját, így elért eredményeit értelmezni próbálja. Ilyenkor van szükség a biológus, a táplálkozási - és étrend-szakember segítségére, akik egyébként távolról sem értenek egymással egyet. Világosan látszik ez az e tanulmányban közölt és a fenti szakemberek segítségével összeállított kalóriaértéktáblázatok bizonytalanságaiból. De a Stouff tanulmányával kapcsolatos kritika ugyanugy illik J.J. Hemardinquer könyvére is, az 1961-ben indított kutatás eredményeiről készített, és az Annales-ban közreadott főbb munkákat tartalmazó gyűjteményes kötetre. [10] L. Stouff 100 gr buzának 360 kalóriaértéket vél tulajdonítani, mely közel áll

Morineau, Davies vagy Lane becsléséhez a hajókétszersültekkel kapcsolatban (szintén cca 360 kalória). De J.J. Hemardinquer már 280-nal számol. Ez a 25 %-os eltérés gyakran előfordul: a buza és a kenyér kalóriaértéke közti különbségnek felel meg. Sulyosabbá válik azonban mindez, ha egyéb táplálékokhoz nyulunk, főleg olyanokhoz, melyek az étrendeket változatosabbá teszik. Ahogy jól tudjuk, a hus komplex problémákat jelent. J.J. Hemardinquer 2-es koefficienset enged meg (p. 86), bizonyos fenntartással, friss husok esetében, ahogy Morineau, Filippi és Davies sózott marhahusra alkalmazza ezt, míg Lane a sózott disznóhúsánál 7-es koefficienset vesz, ezzel szemben pedig Stouff, úgy látszik, ragaszkodik az 1-es koefficienshez. Bőr vonatkozásában az egyenlőtlenségek még nagyobbak, amit nem lehet csak az alkohol-szinttel kapcsolatos bizonytalanságok rovására írni. Stouff 28 (Arles) és 45 (Trets) kalória közt ingadozik literenként, Lane 700-at vesz (p. 81.), míg J. Hemardinquer (p. 89) és J.P. Filippini (p. 97) cca 500-at.

További példákat is hozhatnánk fel, de már eddig is kiviláglott, mennyire fontos lenne némi egységre törekedni. Ez alapvető kérdés, ha végig akarjuk vinni kutatásainkat és választ akarunk adni arra a problémára, amely az ilyenfajta kutatások mögött húzódik, még ha nem is mondják ki konkrétan, és ez a következő: befolyásolták-e vajon az ember felépítését a múltban, pl. a 15-16. században az étkezéssel hiányszágok testileg vagy szellemileg annyira, hogy biológiai szempontból különbözött volna tőlünk? Poitrineau (p. 152) azt állítja, hogy igen, ez így volt. Limogne vidéki parasztjai szerinte a rossz tápláltság olyan szimptomáitól szenvedtek, ugyanazokkal a következményekkel, mint a mai India lakosai. Ugyanazig, Le Roy Ladurie a későközépkor táplálkozásbeli fellendülésének tulajdonítja, hogy felül tudtak kerekedni a járványon és az emberben a 16. század elején új energiák ébredtek, hozzásegítve a túléléshez. Lynn White Európa 10-11. századi fejlődését összekapcsolja a háromnyomásos búzatermelési rendszerben a bab és borsó fellépésével, melyek mindegyike növényi proteinek forrása (vagy inkább a liziné, a legalapvetőbb aminosavé, amelyből a búzában kevés volt, bár annak más protein-tulajdonságai vannak). Robert Philippe is kifejtette, hogy a protein-hiányosságokat lehetetlen bepótolni, és ezek következménye a betegségekre való érzékenység, szellemi és fizikai tompasággal párosulva; "az ujitók első döntő tulajdonsága mindig az volt, hogy jól ettek". [11] De ez talán túlságosan leegyszerűsített determinizmusként hathat?

Bizonyos fenntartások ellenére is kétségtelen, hogy az Annales kisérlete más területeken is értékes eredményeket hozott. Az összegyűjtött anyag között rendszeres leltárak vannak élelmiszerfejadagokról, beleértve a katonai, főleg tengerész-fejadagokat, internátusi és kórházi étrendeket, városi élelmiszerkészleteket. Ezek a kvantitatív források bizonyára egész sor problémát vetnek fel, elsősorban azt, hogy milyen fokig képviselhetnek valódi fejadatokat. Ha papíron fel is voltak tüntetve, a gyakorlatban ritkán kerültek kiosztásra,

arra azonban jók, hogy bizonyos technikai problémákat illusztráljanak - például, hogy hogyan lehetett friss hussal és zöldeggel ellátni a hajókat, ahogy arra is, hogy társadalmi realitásokról valljanak. A szabad tengerész nemcsak, hogy olyan hatalmas husadagban részesült, amit senkinek nem jutott eszébe a gályarabnak adni, de egész Pantagruel-szerű mennyiségű bort és sört is kapott; ehhez jön, hogy ha az étrendje egyhangu volt is, biztos lehetett benne, hogy annyit ehet minden nap, amennyib bir, Ilyen értelemben a katonák adagja a népi étkezés vonatkozásában optimum-félt kell, hogy jelentsen.

A katonák, tengerészek és városok tehát mindig - vagy majdnem mindig - hozzájutottak ahhoz, hogy egyenek: és a hatóságoknak, akik az élelmet e privilegizált testületeknek előteremtették, szintén szerepük volt ebben az egységeségben. De tekintettel a források némaságára, a vidék továbbra is nyitott kérdés marad. Az önellátás foka még a ritkán előforduló statisztikai adatokat is megbizhatatlannokká teszi. Lehetséges vajon, hogy a gyűjtögetés és vadászat elegendő volt arra, hogy ellensúlyozza a súlyosabb alultápláltságot és különösképpen a mézszárszéki hus alacsonyabb fogyasztását? Elképzelhető, hogy a gazdagot a szegénytől, a várost a falutól elválasztó társadalmi és földrajzi hierarchia, ha lehetséges, még tovább merevedett. De vidéki viszonylatban is, az egyes tájak közötti különbségek sokszor majdnem ilyen élesek lehetnek. Auvergne vonatkozásában Poitrineau állítja, hogy a siker és a hegyvidék két biológiailag különböző emberfajtát termelt ki, az egyik a rosszultápláltság miatt elgyengült, a másik nyers, majdnem vad, de tagadhatatlanul dinamikusabb, mert jobban táplált. Nivernais-ra G. Thuillier ugyanilyen következtetésre jut. Ez arra készíti az embert, hogy kérdésestege az Ancien Régime táplálkozásáról kialakult leegyszerűsített elképzeléseket, mely végül is csak száz éve szűnt meg. Még az 1950-es években is, minden feltételezéssel ellentétben, a francia vidék gazdag továbbra is, de a különbség a nyugati vidék között, ahol több vajot, kenyeret és zöldeggfélt ettek, de kevesebb húst, és az észak között, még mindig fennálló gazdag hus-, tej- és vaj-étrendjével, visszavezethető legalábbis a 16. századig.

Ezek a társadalmi és földrajzi ellentétek megakadályozták minden, a problémát macro-gazdasági vonalon megközelítő kísérlet kifejlődését. A táplálkozás- és élelemtörténész még mindig kátyuban van, habozik, hogy a készletekre koncentráljon-e, vagy a fogyasztásra, és csak lassan tudja ellátni a közgazdász azokkal az adatokkal, amelyekre annak szüksége lenne. Végülis az itt talált két sorozat, a két átlag becslés, melyek közül az egyik Párizsra vonatkozik a forradalom előestésjén (pp 60-61), a másik a városi fogyasztásra a második császárság idejéből, nem sokat köszönhet a történésznek, - ezek az egykori ügyintézők, Lavoisier és Hussen munkái, akik, akárcsak a modern statisztikusok, a hozzáférhető adatokra támaszkodtak. Dátumokat azonban rögzíthet a történész - például időzítheti a stimuláló cikkek megjelenését és elterjedését, amilyen a tea vagy kávé - vagy megállapíthatja a

nagyobb mutációk bekövetkezését, mint a 16. sz. elején a kórikorica feltünése, vagy később a burgonyáé. A valószínű fejlődés fázisait is jelezheti, azokat is, melyek általánosak, mint a késő középkor, és azokat is, melyek elszigeteltebbek. Meg tudja fogni a hanyatlás korszakait, legyen az pusztán kvantitatív, vagy kvantitatív és kvalitatív egyszerre, mint amilyen a 19. században a városok életnivójának szembeszökő zuhanása, mellyel a kortársak is tisztában voltak és melyet az anthropológiai kutatások is igazoltak a feliratok szintjéig. Rá tud mutatni az éhhalálozás csökkentésére a 18. sz. folyamán. De ugyanakkor mintha visszazsugorodnának a további kvantitatív kidolgozás lehetőségei, vagy legalábbis még idő kell hozzájuk. Ez talán az egyik oka, hogy érdeklődés ébredt olyan problémák iránt, mint amilyen a táplálkozási tudat, amely az étkezéseket, mint a társadalmi érintkezés formáit elemzi, és egyik korszakról a másikra való átváltásra abban, amit nélkülözhetetlen minimumnak tartanak.

Vannak más kezdeményezések is, melyeket folytatni lehetne, mint amilyen az ellentét a város és falu között, vagy a hegy és a síkság között. Ezek helyi viszonylatban mindenképpen fontosak és talán mindenütt megtalálhatók. A lényeg azonban az, hogy ezeken tulmenjünk, hogy a nagyobb, nemzetközi ellentéteket meg lehessen állapítani. A katonai és tengerész-fejadagok összehasonlító térképét a 16. és 17. századi Európa vonatkozásában már most meg lehetne rajzolni. Az angol és holland tengerészek 3.500 (pp. 94-109), vagy akár 5.000, 5.500 (pp. 93-100) kalóriát fogyasztottak, szemben a toszkán gályarab 2.200 - 2.500 kalóriájával. Ezek alapja egyforma mennyiségű kenyér vagy kétszersült volt, de az előbbi kétszer annyi húst kapott és háromszor vagy négyszer annyi alkohol-kalóriát. És hamarosan lehetségessé válik majd, hogy a városi fogyasztásról is összehasonlító térképet lehessen rajzolni, mivel egész sor dokumentum van, melyek az Olaszországra vonatkozó adatok hiányát pótolni tudják. Vajon egy ilyen grafikon megerősíti-e majd, hogy a 16. sz. elejétől kezdve Észak-Európa járt az élen? Érdemes lenne utánajárni.

Maurice Aymard

cikke a "The Journal of
European Economic History"
1973. 1. számában, 207-219.1.

Jegyzetek

[1] Fernand Braudel, Civilisation matérielle et capitalisme. Paris, A. Colin, 1967.

[2] Fernand Braudel, Retour aux enquêtes, Annales E.S.C., 1961, p. 423.

[3] Phyllis Deane and W.A. Cole, British Economic Growth, Cambridge (University Press), 1962.

[4] Emmanuel Le Roy Ladurie, Les Paysans de Languedoc, Paris, SEVPEN, 1966.

[5] A francia gazdaságtörténezszek szövetségének második kongresszusa (Deuxième Congrès de l'Association Française des Historiens Economistes), Paris, 1973 okt. 4-6.

[6] Jacques Bertin, Jean-Jacques Hemardinquer, Michel Keul, W.G.L. Randles, Atlas des Cultures Vivrières - Atlas of Food Crops, Paris - La Haye, Mouton, 1971.

[7] Louis Stouff, Ravitaillement et alimentation en Provence aux XIVe - et XVe siècles, Paris - La Hye, Mouton, 1970.

[8] Bartolomé Benassar, L'alimentation d'une ville espagnole au XVIe siècle. Quelques données sur l'approvisionnement et la consommation de Valladolid, Annales E.S.C., 1961, pp. 728-40.

[9] Frank Spooner számításai, (Régimes alimentaires d'autrefois: proportions et calculs en calories), Annales E.S.C., 1961, pp. 568-574, M. Novelli, Bilanci alimentari in Liguria all'inizio del Seicento, Rivista Internazionale di Scienze Economiche e Commerciali, 1955, továbbá G. Aleati és C.M. Cipolla, Contributo alla storia dei consumi e del costo della vita in Lombardia agli inizi dell'età moderna, Eventail de l'histoire vivante, offert à Lucien Febvre, Paris, A.Colin, 1963, Vol. 11, pp. 317-341. tanulmányait követve.

[10] Pour une histoire de l'alimentation, tanulmánykötet, Jean-Jacques Hemardinquer szerkesztésében, Cahiers des Annales, 28, Paris, A. Colin, 1970. Az Annales-ban megjelent, fenti cikkek is megtalálhatók benne.

[11] Annales E.S.C., 1961. pp. 549-552.

ÖSSZEHASONLÍTÓ MÓDSZER A MARXISTA TÖRTÉNETÍRÁSBAN, A MÓDSZER ALKALMAZÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI ÉS KORLÁTAI

Tudományunk alapvető jellemvonásai közé tartozik, hogy a történész - a tény tudomásul vételétől függetlenül - újra és újra szembe találja magát a kérdéssel: kutatói törekvései, erőfeszítései vajjon milyen cél elérését szolgálják. Új tények megállapításáról, hitelesítéséről, a múlt eseményeinek subtilisabb (behatóbb, szerk.) és alaposabb rekonstrukciójáról, a tényeknek általános kategóriákba való besorolásáról és a már ismert törvényszerűségek alapján történő rendszerezéséről van-e szó? A történész fekadata-e, és ha igen, mennyiben az, az általános összefüggések és törvényszerűségek felismerése és pontos meghatározása? Az utóbbi két évtizedben ezek a kérdések igen gyakran kerültek a marxista történész- és filozófus-viták előterébe. Az általánosítás funkciójának a történettudományon belüli érvényesülésére (így a történelmi materializmushoz való viszonyára vonatkozó nézetek elsősorban a Szovjetunióban mentek át érdekes fejlődésen. E fejlődés kiinduló, s ma már rég túlhaladott pozíciója az a nézet volt, hogy az általános törvények vizsgálata és a kutatási módszerek meghatározása a történelmi materializmus feladata, míg a történettudománynak a megismert törvények, törvényszerűségek alapján csupán egyes események tanulmányozásával kell foglalkoznia, ezeket kell szélesebb összefüggésekbe helyeznie, ezáltal konkretizálva a történelmi materializmus következtetéseit. A történeti megismerés valamiféle "kétvágányúságát" valló ilyen nézet a történettudomány kutató-gyakorlatában kitűnő táptalajt teremtett az elméleti igényesség iránti követelmény csökkenéséhez, a hagyományos, leíró történeti munkák konzerválásához. Ez azt jelenti, hogy ez a történettudomány ugyan alkalmazta a marxista terminológiát, de csak olyan új tények feltárására korlátozódott, amelyek a már ismert általános összefüggéseket támasztották alá.

Az utóbbi időben a marxista történészek és filozófusok egész sora kísérelte meg pontosabban meghatározni a történettudomány tárgyát, valamint a történettudomány és a történelmi materializmus viszonyát. E törekvések célja a kutatói munka elméleti színvonalának az emelése, mivel a kutató munkának távolról sem lenne szabad csupán az egyes események feltárására és leírására szorítkoznia, illetve megelégednie a tényeknek a már adott általános kategóriákba való besorolásával. A szovjet történészek és filozófusok eme elképzelése szerint a

történeti kutatás feladata: a történeti folyamatot, mint a vizsgált objektum alkotó elemei közötti történeti összefüggések összességét reprodukálni, a figyelemmel kísért objektum fejlődésének mennyiségi és minőségi oldalát vizsgálni, a fejlődés törvényeit, valamint az egyik történelmi helyzetből a másikba való átmenet törvényszerűségeit kutatni. [1] Sőt, néhány filozófus egyre inkább azt hangsúlyozza, hogy a történettudomány hivatása: a történeti törvények feltárása és felülvizsgálása; ez a történettudomány alapvető feladata. [2] Ennek a vitának a menetét nálunk csak alkalmasszerűen kísérték figyelemmel, pedig véleményem szerint ez a vita megérdemelné, hogy behatóbban foglalkozzunk vele.

Ha nem akarjuk, hogy a történettudomány az ismeretek mechanikus halmozásának a szintjére degradálódjék, - ami a legjobb esetben is azt jelenti, hogy a történelmi materializmus elméleti sikon produktív módon vegetál; - akkor haladéktalanul fel kell tárunk a munka módszertani színvonalának az emeléséhez vezető utat. Igaz, már számtalanszor elhangzott, hogy az ilyen utkeresés előfeltétele a felületes empirizmus leküzdése és a jelenségek formális osztályozásáról a jelenségek magyarázatára-és általánosítására való áttérés. Ebben az esetben természetesen nem elégedhetünk meg a pozitívizmus korszakának silány módszertani felszereltségével, hiszen a kutatói gyakorlat egyetlen sajátos történeti "módszere" ekkor az a követelmény volt, hogy a jelenségek kutatása és reprodukálása időrendi sorrendben történjék. Minél gyakrabban teszünk kísérletet arra, hogy az egyszerű adatgyűjtés módszerét leküzdjük, annál égetőbben jelentkezik egy olyan munkamódszer, a probléma-megközelítésnek egy olyan igénye, amely az általánosításra alkalmas ismeretek felhalmozását segíti elő, s amely a szubjektívizmus és a módszertani tévedés lehető legminimálisabb kockázatát rejti magában.

Ez a cikk egy olyan rész-munkamódszer bemutatására és magyarázatára tesz kísérletet, amelyet a történész a történeti törvényszerűségek mélyebb, sokoldalubb megismeréséhez vezető uton alkalmazhat, s ösztönösen gyakran alkalmaz is. Ez a rész-munkamódszer pedig nem más, mint a probléma összehasonlító jellegű megközelítése.

- . -

Az összehasonlító módszer azokhoz a munkamódszerekhez tartozik, amelyeken nagyon jól illusztrálhatók nem csak a hagyományos történeti munkákban, hanem sajnos, a marxista történetírásban is érvényesülő módszertani, sőt terminológiai bizonytalanságok. A módszer értelmének és hasznosságának a felismerését gátolja az a körülmény, hogy olyan megközelítésről, olyan módszerről van szó, amely nemcsak a történettudományi kutatás sajátja, hanem a társadalomtudományok egész sora által

alkalmazott módszer is. Egy-egy tudományág néhány tudományos dolgozójának az összehasonlító módszerrel kapcsolatban elfoglalt negatív álláspontja, rendszerint a módszer meg nem értésében rejlik, tulajdonképpen nem magát az eljárást, hanem inkább azt a módot utasítják el, ahogyan az összehasonlító módszert egy-egy rokon-tudományág alkalmazza. Eppen ezért hasznos lesz, ha legelőször azt vizsgáljuk meg, hogy a történettudomány területén milyen lehetőség kínálkozik az összehasonlító módszer alkalmazására. Ebből a szempontból a történészek között három, egymástól jelentősen eltérő állásponttal találkozunk:

1. A történészek egyik csoportja a komparatív módszert a jelenségek közötti kölcsönös összefüggések, két vagy több fejlődési sor közötti két vagy egyoldalú hatás tisztázásához vezető ut kiinduló pontjaként értelmezi, Az összehasonlító módszernek a hatások pusztá tanulmányozásaként való értelmezése természetesen a marxista történész, illetve történetírás számára elfogadhatatlan, hiszen ezt a polgári összehasonlító tudomány, - amely a kölcsönhatások jelentőségét elsősorban az irodalomtudományban becsülte túl, - lejáratta. Egyébként gyakran innen ered az összehasonlító módszernek, mint tudománytalan polgári "befolyás-vizsgálat"-nak az általános, megkülönböztetés nélküli, elutasítása. Kétségtelen: a történész számára nem lehet érdektelen, hogy miként ment végbe a különböző területek fejlődésének a kölcsönhatása, s az sem, hogy az ilyen kölcsönhatás tanulmányozásánál az összehasonlító módszert kell alkalmazni. Ezen a helyen kellene említést tennünk a marxista történetírásban az ugynevezett határterületi tematika iránt mutatkozó fokozott érdeklődésről, mely esetben az érintkező területek közti kölcsönös vagy egyoldalú hatásról van szó. Kinos félreértést jelentene azonban, ha a történettudomány, s főleg az egyetemes történet feladatának csupán az ilyen hatások és érintkezések tanulmányozását tartanánk. A történettudomány a történeti fejlődés fő tényezőjének már régen nem a hatások és az eszmék migrációját tekintti. Sőt, a hatások felismerése a történeti kutatás viszonylag egyszerű feladatai közé tartozik, s elsősorban a forráskritikáknál érvényesül. Így a hatások érvényesülésének megállapítása a történetírói szakma technikai ügye.

2. Amennyiben a 19. századtól a nem-marxista történetírásban az összehasonlítás más értelmezésével is találkozunk, akkor az nem más, mint olyan munkamódszerre vonatkozó elképzelés, amelynek fő célja a jelenségek sajátosságainak és egyediségének a megismerése. Ez a nézet a történeti folyamatot mint az egyedül események összességét szemléli. Egyben azonban olyan értelmezés is, amely a történettudomány feladatát a különleges és egyedülálló jelenségek feltárásában és tanulmányozásában látja. Így pl. Ernst Bernheim még a 20. század elején az összehasonlító módszer szociológiai értelmezésével polemizált (A. Comte, K. Lamprecht) és óvott a túlzott általá-

nosítás veszélyétől, még ha el is ismerte, hogy bizonyos, nevezetesen olyan fejlődési folyamatok között, amelyek különböző időben és különböző helyen, egymástól függetlenül zajlottak le, hasonlóság fedezhető fel. [3] Amíg azonban Bernheim az összevetésnek legalább a részbeni jogosságát azért hajlandó elismerni, mert abban a történelmi hasonlóságok felismeréséhez vezető utat látja, addig Wilhelm Dilthey - épp úgy mint Ernst Troelsch, - az összehasonlítás feladatát a történelmet alkotó egyedi jelenségek sajátosságainak a pusztá feltárásában látja. [4] A jelenlegi polgári történetírás ezeket az ideális elképzeléseket részben követi, részben elveti, azaz az összehasonlító módszert akkor és ott részesíti előnyben, ahol a történeti folyamatok egyedi, sajátos elemeinek az elemzését akarja megoldani. Ez a szemlélet döntő mértékben a Comparative Studies in Society and History folyóirat elméleti és publikációs gyakorlatában érvényesül. A folyóirat 1958 évi évfolyamának egyik program-cikkében Sylvia L. Trupp az összehasonlító módszerben látja a nemzeti sajátosságok megismerésének egyedüli lehetséges és helyes útját. Amellett elismeri, hogy az összehasonlító módszernek rendkívüli jelentősége van a saját nemzetünk vagy államunk történetének az ábrázolásánál megnyilvánuló szűkkeblű orientáció felszámolásában, mivel nézete szerint az összehasonlító módszer alkalmazása egyuttal a nemzeti korlátoltság leküzdésére irányuló akaratot is kifejezi. [5] Ujabbán Theodor Schieder tett kísérletet arra, hogy az összehasonlító módszer individualizáló értelmezését kibővitse az általános objektív összefüggések megismerésével, s ezt ma már a marxista történettudománynak sem szabad figyelmen kívül hagynia. [6] A "szintetikus összehasonlítás" koncepciója abból a felismerésből indul ki, hogy az egyedi eseményekre vonatkozó egyes adatok gyűjtését lehetetlen elvégezni az osztályozásra és az általánosításra irányuló kísérletek nélkül. Az összehasonlítás nála elsősorban az általánosabb történeti fogalom-terminológia megteremtésére és az egyedi jelenségeknek egy "magasabb totális rendszerbe" való sorolására irányuló törekvés kifejezése. [7] Mindamellett különbséget tesz a szintézis "egyszerű" típusa (amely az összehasonlító módszer alkalmazásával jut el egy "magasabbrendű fogalom", pl. a felvilágosult abszolutizmus, leírásához) és "bonyolult" típusa között, amelynél a történelmi valóság különleges és egyedi vonásait figyelmen kívül lehet hagyni és hozzá lehet látni ezeknek a Max Weber féle típus értelmében való általánosításához. Theodor Schieder azonban mindkét esetben az individualizáló megismerés hívének vallja magát. Schieder szintetizáló összehasonlításának végeredményben az eddig ismeretlen történeti individualizások (egyedi jelenségek, szerk.) kifejezésében kell kicsucsosodnia, s új, kvalifikáltabb típusu témásszá kell válnia abban a törekvésben, amely a történelmi folyamat individualizálására irányul. Elég betekintenünk azokba a történeti munkákba, amelyeket Schieder a "szintetikus összehasonlítás" példamutató alkalmazásaként tart számon, hogy rábukkanjunk ama törekvés buktatójára, amely az össze nem egyeztethetőnek mechanikus kompromisszum útján történő összevonásában rejlik. Így pl. Palmer, akit

egyébként Schieder képesnek tart arra, hogy az "absztrakt általánosságot konkrét történeti tartalommal töltsse meg" "A demokratikus forradalom korszaka" c. munkájában csupán az egyes forradalmak és a forradalmak előtti helyzetek párhuzamos tárgyalására, s kizárólag a hiteles dolgok ábrázolására törekszik és bár komoly erőfeszítéseket tesz arra, hogy az egyszerű politikai események mélyébe hatoljon, de az általános történeti összefüggések és alapvető okozati kapcsolatok, viszonyok feltárására való törekvés nélkül. [8] Ha ezt a terjedelmes munkát az angol marxista E. Hobsbawm terjedeleme jóval szerényebb, de ugyancsak ezzel a témával foglalkozó, "A forradalmak korszaka" c. tanulmányával vetjük össze, akkor a Palmer által végzett szisztematikus adat-halmozás és az elemző jellegű, tényleges összehasonlítás közötti alapvető különbség különösen szembetűnő, hiszen az az elemző összehasonlítás, amelyet Hobsbawm végzett, a történelmi törvényszerűségek megismerésére és feltárására törekszik. [9]

3. Hobsbawm eme összehasonlító-módszer-értelmezés-típusával már tudunk mit kezdeni, mivel ő a történelmi folyamatra vonatkozó hagyományos szemléletet már kezdi tuhaladni, s a történeti fejlődés közvetett vagy közvetlen vizsgálatánál a marxista értelmezésből indul ki. Ebből a szempontból az összehasonlító módszeren azt a megközelítési módot kell érteni, amely a történelmi jelenségek közötti általános összefüggések és okozati viszonyok meghatározására törekszik, egészen a törvényszerűségek, illetve e viszonyok alapvető (lényeges) típusainak a megállapításáig. Az így értelmezett összehasonlító módszer-adta lehetőséget azonban teljes mértékben csak a marxista történetírás tudja kihasználni és hasznosan alkalmazni, bár ezzel távolról sem akarjuk azt állítani, hogy az összehasonlító módszer fentebb említett két értelmezését (a kölcsönhatások keresése, valamint a történelmi jelenségek sajátosságainak a meghatározása) ebből a szempontból megengedhetetlenek és használhatatlannak kell tekinteni. A későbbiek folyamán látni fogjuk, hogy az összehasonlító módszer e rész-aspektusait a történelmi fejlődés marxista vizsgálatánál is fel lehet használni. Durva sematizálást követnénk el, ha az összehasonlító módszer alkalmazását és interpretálását - mint az általános összefüggések megismerésének és vizsgálatának módszerét - csupán a marxista történetírásra korlátoznánk. Néhány történész már a 19. században kísérletet tett az ilyen általánosításra. Főleg A. Comte és a korabeli szociológia nézetéből indultak ki, nevezetesen abból, hogy lehetséges a társadalmi történet "törvényszerűségé"-nek a meghatározása. Így a 19. század ötvenes éveiben Henry Thomas Buckle megállapította, hogy a történetudomány fejlődése elmarad a természettudományok fejlődésétől, s e lemaradás felszámolása érdekében javasolta, hogy a jövőben a történészek is foglalkozzanak a társadalmi élet általános törvényszerűségeinek a vizsgálatával. Bár azok az általános törvényszerűségek, amelyeket a természet és az ember, az emberi gondolkodás és cselekvés között fennálló hatások (viszonyok) összehasonlítása alapján próbált meg-

tározni, a szellem (intellektus) elsődlegességét valló idealista felfogás hatása alatt álltak, mégis ez a megközelítés az összehasonlító módszer alkalmazása területén figyelemre méltó előre haladást jelentett. [10] Bizonyos mértékig árnyaltabb, de hasonló nézetekkel és törekvésekkel találkozunk a több mint egy generációval fiatalabb történészeknél is. Ezek közül említésre méltó a francia H. Taine és a német Karl Lamprecht, akit a konzervatív történetírás a német történelem új komparatív módon kiépített koncepciójának a létrehozására tett kísérlete miatt rendkívül élesen támadott, s egész kísérletét komolytalannak tartotta. A támadás inkább K. Lamprecht elméleti tanulmányait, mintsem a német történelemről írt terjedelmes szinteritikus munkáját érte. [11] Figyelemre méltó, hogy ama szerzők egyike, akik a Lamprecht történeti munkájában érvényesülő koncepciót bírálták és elutasították, éppen a már említett E. Bernheim volt, akit a mi nem marxista történészeink - egészen a huszadik század közepéig - a módszertan klasszikusának tartották. Másrészt viszont az, hogy az összehasonlító módszert a 19. század történészei elfogadták, még távolról sem jelenti, hogy az általuk végzett munka eredménye a jelenlegi marxista történetírás számára maradéktalanul elfogadható.

A történetírástól eltérően az ugynevezett társadalomtudományok már a 19. században is úgy tekintettek az összehasonlító módszerre, mint a tudományos módszertan magától értetődő elemére. Az adott tanulmány kereteit azonban túllépniük, ha az összehasonlító módszernek a szociológiában, a politikai tudományokban és más tudományágakban való alkalmazásának behatóbb tanulmányozására tennék kísérletet. Ez a történelem számára különben sem lenne tulságosan hasznos, mivel itt az idők folyamán a historizmustól való elhajlás került előtérbe, s ez az elhajlás az absztrakt sémák javára történt. [12] Ennek ellenére a konkrét kutató munkában egész sor olyan figyelemre méltó kísérlettel találkozunk, amely már a modern történeti fejlődésnek az elemzésére vállalkozik. [13] Ezek a kísérletek azonban a történeti kutatásokra nem gyakoroltak különösebb hatást. Viszonylag nagyobb visszhangot azok a munkák kaptak, amelyek az összehasonlító módszert az állam-, és jogtörténet feldolgozásánál alkalmazták. Mivel ez a tudományág a viszonylag stabil államjogi formákat és viszonyokat vizsgálja, ezen a területen a marxista tudomány is élt az összehasonlítás és általánosítás lehetőségével, bár célja nem az általános viszonyok és összefüggések feltárása, hanem a tipológizálás, pontosabban az egyes nagyobb civilizációs körzetek sajátosságainak a meghatározása volt. A két világháború között az összehasonlító módszer alkalmazásának klasszikus képviselője O. Hintze volt, aki ezen a módon határozta meg a nyugat-európai képviselői rendszer különleges vonásait és végrehajtotta a rendi társadalmak tipológizálását is. [14] Ez a tendencia különben az összehasonlító módszernek a társadalomtudományok terén való felhasználásánál is tapasztalható.

Míg a két világháború között elsősorban a kutatói gyakorlatban találkozunk az összehasonlító módszer alkalmazá-

sára törekvő számos figyelemre méltó kísérlettel, addig a háború utáni időszak inkább az összehasonlító módszernek a tudományok, főleg a történettudomány módszertanában elfoglalt helye iránti érdeklődés megnövekedését hozta magával. Figyelmiünket itt azonban csak néhány jellemző elméleti következtetésre fordíthatjuk, válogatásunk elsősorban természetesen azokra a tanulmányokra, valamint következtetésekre szorítkozik, amelyekből a marxista történész hasznos rész-ismeretekre tehet szert, vagy amelyek a történelmi materializmusból indulnak ki.

Az összehasonlító módszer meghatározására irányuló nem-marxista kísérletek közül a leginkább figyelemre méltó Duvergernek a társadalom-tudományok módszertanáról írt munkája. [15] Duverger az "összehasonlító technika" szabályainak a meghatározására tesz kísérletet. A következő szabályt állítja fel: összehasonlítani csak hasonló struktúrákat lehet, s az összehasonlításra kerülő jelenségek általános arculatuk tekintetében közel kell, hogy álljanak egymáshoz. Mindamellett nem veti el az egymástól nagyon távol álló és eltérő egységek a-priori összehasonlítását sem, de egyúttal arra is figyelmeztet, hogy az így kapott eredmény minden valószínűség szerint nem sok haszonnal és tanulsággal jár. Javasolja továbbá egyazon kategória jelenségeinek a társadalomban betöltött funkciójuk szempontjából való összehasonlítását; ugyanakkor különbséget tesz az intézmények (parlamentek, szervezeti egységek) és a funkciók összehasonlítása között, mivel a funkciók összehasonlítása már tipológiájuk miatt is bonyolultabb és nehezkesebb, s emellett a funkciók tipológiájának felállítására irányuló kísérletek (az intézmények tipológiájától eltérően) nagyon eltérnek egymástól. Duverger szerint a hasonló jelenségek összehasonlítása nem merülhet ki belső hasonlóságuk hangsúlyozásában; szükség van arra is, hogy társadalmi összefüggésük is hasonló legyen. A társadalmi összefüggésen Duverger egyrészt a "méretek összefüggését" érti (csak azonos súlyú jelenségek, hasonló méretek hasonlíthatók össze, tehát pl. a nagy és kis csoportok nem), másrészt a "kulturális összefüggéseket", (a teljesen eltérő korszakok és civilizációk jelenségei összehasonlíthatatlanok). A célok szempontjából Duverger az összehasonlítás tárgyának kettős meghatározását javasolja. Gyakoribbnak a "hasonlók összehasonlítását" tartja, s ezt tényleges összehasonlításnak tekinti, amely az egymáshoz viszonylag közelálló, inkább intézményes jellegű jelenségeket, mintsem "funkciókat", hasonló társadalmi összefüggésben lévő jelenségeket vet össze. Az ilyen "hasonlók összehasonlítása" útján nyert eredmény inkább a jelenségek közötti különbségek meghatározására és a feltevések igazolására törekszik. Ezzel szemben az eltérő jelenségek összehasonlítása során (az analogikus összehasonlításra vonatkozó, fentebb említett követelményeknek megfelelően) az egymástól lehető legtávolabb álló, legeltérőbb jelenségek összehasonlítására kell törekednie; ezen az uton mindenekelőtt az összhangot (az egyezést), az egymástól viszonylag távol álló jelenségek közötti

hasonlóságokat kutatják. A cél a tipológia meghatározása, a munka-hipotézisek és elméletek felállítás, megfogalmazása. Duverger nézetei elsősorban ott tanulságosak és figyelemre méltóak, ahol a szerző az összehasonlítás technikájáról szól, mivel a marxista történészek számára elfogadhatatlan az az ahistorikus mód, ahogy Duverger a társadalmi valóságot szemléli, arról nem is beszélve, hogy Duvergert egyáltalán nem is érdekli az egyes jelenségek történeti fejlődésének a törvényszerűsége.

Módszertani problémákkal jelenleg foglalkozó, nem marxista történészek közül az összehasonlító módszert körülvevő nyugtalanító csendet a már idézett Th. Schiederer kivül egy norvég történész, Ottar Dahl törte meg, aki a történeti módszer kérdésével foglalkozó vázlatában az összehasonlító módszert - nemcsak az egyedi, hanem az általános jelenségek meghatározásánál is - a történettudomány teljesen jogos munkamódszerének tekinti. Nézetei közül számunkra a leginkább figyelemre méltó a mennyiségi és a minőségi összehasonlítás megkülönböztetése. Az első esetben statisztikai összehasonlításról van szó, amely nagyobb számú mennyiségi adat alapján - mind statisztikailag, mind pedig fejlődésileg - az egyes jelenségek közötti egyezéseket és eltéréseket vizsgálhatja. Minőségi összehasonlításnál Dahl ama jelenségek általános okozati összefüggéseinek a keresését (vagy a feltevésekről szóló meggyőződést) érti, amelyek különböző helyeken, minden közvetlen, kölcsönös összefüggés nélkül tüntek fel. [16]

A történettudomány módszertanának marxista értelmezésében az összehasonlító módszer elsősorban a lengyel történészek munkáiban kapott jelentős helyet. A tudományos világnézet kialakításához vezető utkeresést Witold Kamieniecki-nak nem sokkal a második világháború után megjelent munkájában változt gondolatok jelzik. [17] A szerző ebben a munkában ama történeti szemlélet mellett foglalt programszerűen állást, amely általános összefüggéseket keres és ezeket az összefüggéseket az összehasonlító módszer segítségével kívánja feltárni. Az összehasonlítás két alapvető feltételét állította fel: 1. csak azonos fejlődési fázisban lévő jelenségeket lehet összehasonlítani, 2. az összevetésnél a földrajzi-éghajlati feltételeket is figyelembe kell venni és hasonló éghajlati körülmények mellett mutatkozó jelenségek fejlődését kell összehasonlítani. Eltérő jelenségek történeti fejlődésének egyezése Kamieniecki szerint kétféle forrásból eredhet: az idegen minták mechanikus átvételéből (vagyis a befolyásból), vagy a rokon-vonások, de sohasem a fejlődési folyamatok azonosságának a kifejezése. A második esettel kapcsolatban a szerző a "szerves hasonlóság" megjelölést javasolja.

Witold Kula az összehasonlító módszer problematikáját a gazdaság-elemzés és a gazdaság-történet szemszögéből közelíti meg. Különbséget tesz időben és térben történő összehasonlítás között. Az előbbi esetében a jelenségeket az idő-

tengely különböző helyein kell összehasonlítani. A térbeli összehasonlításnál az egymáshoz közelálló civilizációs színvonalu jelenségek összevetését javasolja, de elismeri az egy mástól távol eső jelenségek összehasonlításának a hasznosságát is, azzal a feltétellel, hogy ebben az esetben a kutató pontosan, előre felállított kérdésekre keres választ.

W. Kula elemzése annak a kérdésnek a tisztázására irányul, hogy az összehasonlító módszer milyen mértékben tud a fejlett és az elmaradott világrészek fejlődése közötti viszony, illetve kapcsolat megismeréséhez hozzájárulni. Figyelmet érdemlő Kula ama figyelmeztetése is, mely szerint tartózkodni kell az olyan összehasonlítás alkalmazásától, amely megelőgszik az intézmények pusztja megjelölésével (pl. a tőzsde a 17. században egészen mást jelentett mint a 20. században), vagy merőben eltérő történelmi összefüggések azonos jelenségeinek a külső hasonlóságával (pl. az uzsora a közép- és az ujkorban). [18]

Az összehasonlító módszernek ujabban Jerzy Topolski szentelt sokkal behatóbb figyelmet. Már műve bevezető részében javasolja, hogy különbséget kell tenni a tények egyszerű összehasonlítása és az összehasonlító módszer között; csak akkor lehet összehasonlító módszerről beszélni, ha az összehasonlítás révén az okozati összefüggések tisztázásához, vagy új tények (valóság) meghatározásához akarunk eljutni. Mindamelllett az összehasonlító módszer két alapvető eljárását különbözteti meg: 1. időrendi összehasonlítás. Különböző korszakok egyazon területét, etnikai egységek helyzetét hasonlítjuk össze, azért, hogy a tények ismeretét bővítsük, illetve pontosabbá tegyük. 2. területi összehasonlítás, ahol olyan tényleges összehasonlító módszer alkalmazásáról van szó, amelynek három altípusa van: a/ az ismeretlen tényeknek interpretációjuk alapján a per analogiam eljárással való meghatározása; b/ az okozati összefüggéseknek eliminációs indukcióval történő keresése; c/ a tények közötti viszonyokra vonatkozó hipotéziseknek dedukció útján történő hitelesítése. E két utóbbi eljárást azonban a gyakorlatban a történészek egyesítik. [19] Sajnos az összehasonlító módszer technikai kérdéseire Topolski csak kevés figyelmet szentel.

Az összehasonlító módszerrel kapcsolatban némi utalást nálunk a pedagógiai fakultás számára készített történelem tankönyvben találunk, amelynek szerzői az összehasonlító módszer értelmezését csak a per analogiam eljárásra korlátozzák; a két vagy több hasonló módon végbemenő fejlődési sor összehasonlításával pótolni lehet az egyik vagy a másik sorból hiányzó láncszemeket, illetve a különben alá nem támasztott folyamatok és okozati összefüggések is megmagyarázhatók. Ezenkívül az összehasonlító módszernek a szintézis készítésnél és a részismeretek hitelesítésénél betöltött jelentőségét is elismerik. [20]

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy Lengyelország kivételével a jelenlegi marxista történetírás az összehason-

litó módszerben rejlő lehetőségek meghatározására csak szerény elméleti figyelmet szentel. A kutatói gyakorlatban az összehasonlító módszert ennek ellenére annál gyakrabban használják. A számos munka közül - a szemléltetés kedvéért - legalább néhányat említünk. A szovjet történetírásban a politika-történet területén az összehasonlító szempontokat ujabban B.F. Porsnyev alkalmazza, a társadalom-történet területén pedig a forradalmi mozgalmak társadalmi összetételének problémájával foglalkozó gyűjteményes kötet szerzői gárdája. [21] Saját történetírásunkból vett példákra a konkrét összefüggések kapcsán még visszatérünk. Az összehasonlító módszernek a marxista történetírásban való alkalmazásáról szólva, befejezőképpen még arra a meglepő tényre szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy akkor, amikor az összehasonlító módszer a történések érdeklődésének a homlokerébe kerül, közülük ezideig még senki sem ismerte fel Leninnek az imperializmusról írt tanulmányában rejlő módszertani értéket, azt, hogy e mű tipikus példája az összehasonlító módszer alkalmazásának, a történelmi fejlődés törvényszerűségeinek a megismerésénél. [22] Ezzel a kérdéssel azonban egy önálló tanulmány keretén belül kellene foglalkozni.

- . -

Egy vagy két objektum sikeres összehasonlításához az objektumokat azonos vagy hasonló mértékegység alapján (súly, terület, hossz stb.) kell csoportosítani. S ez nemcsak a tárgyakra, hanem az emberi társadalom egyes elemeinek az összehasonlítására is vonatkozik. Itt is az összehasonlítás objektumainak vagy az objektumok bizonyos alkotó elemeinek a viszonyok egyazon kategóriájába való besorolásából kell kiindulni, majd ennek keretén belül az összevetés mértékének a meghatározását elvégezni, mely mérték aztán olyan fő szemponttá válik, amely szerint és amelyen belül aztán az összehasonlítást el lehet végezni. Az sem mindegy, hogy az összehasonlítás mértékét ill. alanyát a társadalmi élet mely szférájából választjuk ki. Azt a pusztá tényt, hogy az összehasonlítás több objektummal kapcsolatban elvégezhető, még nem lehet abszolútizálni és kielégítő kritériumnak tekinteni. Az ilyen eljárás ugyanis teljesen lényegtelen tulajdonságu szférából származó jelenségeknek a formálisan egyező tulajdonságok alapján találomra történő kiválasztásához vezetne. Vagyis az ilyen megközelítés semmiképp sem tudna hozzájárulni a történelmi fejlődés sokoldalubb megismeréséhez. Így pl. az összehasonlítás tárgyának a politikai rendszer külső és formális vonásai alapján való kiválasztása aligha tehetne hasznos szolgálatot e rendszer alapvető hajtóerőinek és osztály-összefüggéseinek az összehasonlításánál. A forradalmi események, történések felületes szemlélete az összehasonlítás esetén a mozgalom tipológiai formáinak, de nem e mozgalom mélyebb törvényszerűségeinek, hajtóerőinek és céljainak a megismeréséhez vezet. Felállítható tehát az a szabály, mely szerint az össze-

hasonlítás mértékét úgy kell megválasztani, hogy az: a/ a társadalmi valóság lényeges elemeit úgy fejezze ki, hogy azok minél közelebb álljanak ahhoz a szférához, amelybe az összehasonlítás objektumai esnek, b/ tulajdonságaival azoknak a céloknak feleljen meg, amelyeket az összehasonlító módszer által el akarunk érni (az összehasonlító módszer céljának a kérdésével a későbbiek folyamán még foglalkozunk). Lenin az imperializmus elemzésénél néhány összehasonlítási területet választott. Az összehasonlítást a vállalatok nagyságával kezdi, s így jut el a termelés koncentrációjának a megállapításához, de a bankok rendszerét, a fináncstőke szerkezetét és a tőkekivitel is hasonlóképpen követi nyomon. Az összehasonlítás nagy részét kvantitatív módon fejezi ki. Technikailag az összehasonlítás pontossága szempontjából mindig előnyös lenne, ha az összehasonlítandó jelenségeket úgy választanánk meg, hogy azok legalább részben kvalifikálhatók, mennyiségi nagyságokban kifejezhetőek legyenek, vagy, hogy az összehasonlítás eredményeinek a megfogalmazásánál lehetőség nyíljk azok felhasználására. Az ilyen lehetőségeket azonban mindig a fennmaradt források és a társadalmi fejlődés jellege korlátozza, vagyis az okozati összefüggések megállapításához egy önmagában vett egyszerű statisztikai adat nem mindig bizonyul elegendőnek. Az összehasonlítás mértékének a pontos meghatározása azonban csak azután végezhető el, miután az összehasonlítás objektumainak az osztályozása és meghatározása megtörtént és a célt kiválasztottuk.

Az összehasonlítandó objektum osztályozásánál és az ilyen megközelítés mértékének és céljának a meghatározásánál két alapvető csoportot, az összehasonlításra kerülő történelmi valóság két alapvető típusát kell megkülönböztetnünk, annak ellenére, hogy az ilyen megkülönböztetés a szemiatizálás jelentős veszélyét hordozza magában: a/ statisztikai valóságok, olyan ismétlődő események, jelenségek és strukturák, amelyek egy bizonyos időn keresztül minőségi változáson nem estek át; b/ dinamikus valóságok, folyamatok, fejlődő kauzális viszonyok, a viszonyok változó rendszere. Mindamellet azonban tisztában vagyunk azzal, hogy a történeti folyamat nem statisztikai folyamat, hogy az ilyen felosztásnak tisztán technikai és segéd-funkciója van; a jelenségek két kategóriája közötti különbség a valóságban az, hogy az első esetben a jelenségek viszonylagos (relatív) változatlanóságát, a második esetben pedig a jelenségek változó elemét hangsúlyozzuk. Az összehasonlításnál ugyanazt a jelenséget egyszer dinamikusként sorolhatjuk, máskor pedig a jelenség statikus elemét hangsúlyozzuk. Am az összehasonlításra került történelmi jelenségek bármely, tehát akár egyik, akár másik elemét hangsúlyozzuk, akkor is ezeket a jelenségeket meg kell határozunk, jellemeznünk kell, s a történeti fejlődés általános összefüggéseibe a lehető legpontosabban be kell illeszteniük.

Az összehasonlítás elvégzésénél követett célok szempontjából kezdettől fogva két alapvető összehasonlító megközelítés között kell különbséget tenni:

1. magyarázó (fejtegető) összehasonlítás, amely az okozati összefüggések magyarázására és tisztázására törekszik;
2. leíró összehasonlítás, ahol a jelenségek egyező és eltérő vonásainak a pontos meghatározásáról van szó, mégpedig annak érdekében, hogy a vizsgált és az összehasonlításra került jelenségek sajátos, különleges és általános vonásait - egészen a tipológiáig - meg tudjuk állapítani.

Természetesen minden magyarázatnál elengedhetetlen az összehasonlításra kerülő jelenségeknek a lehetőséghez képest minél pontosabb leírása és fordítva, már maga a pontos leírás is magába kell, hogy foglalja - legalább részben - a magyarázat csiráját. Eppen ezért a két megközelítést nem lehet egymástól teljesen elszakítani. Az összehasonlítás valamennyi objektumának esetében a magyarázó összevetés rendszerint a viszonyok bonyolultabb komplexumával számol. Eppen ezért ebben az esetben az összehasonlítás mértékének a felismerése és megfogalmazása már nehezebb, de épp oly nehéz az összehasonlítás objektumainak a meghatározása és kiválasztása is. Ez azt jelenti tehát, hogy az esetek többségében a leíró összehasonlítást a magyarázó összevetés nélkülözhetetlen előfeltételének és előfokának kell tekinteni. A leíró és a magyarázó összehasonlítás alkalmazásánál azonban különbséget kell tennünk aszerint is, hogy az összehasonlítás objektumánál melyik elemet, az állandó, statikus, vagy pedig a változó, dinamikus elemet akarjuk-e hangsúlyozni. E két mutató kombinációjával az összehasonlítás négy alapvető irányának és feladatának a sémáját tudjuk kialakítani.

Az összehasonlítás célja	Az összehasonlítás objektumai az alábbi jellemzőt hangsúlyozzák:	
	statikus	dinamikus
leíró összehasonlítás	a jelenségek közötti egyezések és eltérések egyszerű megállapítása, egészen a tipológiáig	az okozati viszony tipikus volta fokának, a különböző fejlődési sorok közötti kölcsönösségnek a keresése
magyarázó összehasonlítás	a sajátosság okait, a jelenségek közötti kölcsönös, okozati összefüggéseket keressük	a társadalmi fejlődés általános törvényszerűségét keressük, (meggyőződünk róla, pontosabbá tesszük)

A jobb megértés kedvéért két példát szeretnénk bemutatni arra, hogy az összehasonlítás fentebb említett irányzatainál hogyan alakul az objektum kiválasztásának és az eredmény megfogalmazásának a lehetősége. Az összehasonlítás minden típusánál csak egy objektum-példára és egy feltételezett következtetés, illetve eredmény megfogalmazására korlátozódunk. A bemutatott példák közül azonban egyik sem tart igényt arra, hogy a kutatási tervezet jellegét, a bemutatott feltételezett következtetéseket helyesen és pontosan meghatározza.

Első példaként a közép-, illetve kelet-európai parasztság jobbágy-sorba süllyedését említenék. A jelenségek statikus oldalának a hangsúlyozásánál a leíró összehasonlítás az alábbi aspektust választhatja; pl. a pénzjáradék és a robot aránya az összehasonlított területek parasztságát sújtó összes terheken belül. A kapott eredmény a terhek mértékének az alapvető típusait adja meg. Hasonlóképpen más aspektust is lehetne választani, pl. a parasztság jogi helyzetét, a tulajdon-viszonyokat, stb. A fejlődés dinamikus oldalát hangsúlyozó leíró összehasonlításnál az alábbi lehetőségek kínálkoznak: a majorsági gazdálkodás fejlődése és a robot alkalmazása ezen a területen. A kutatás eredménye a majorsági gazdaság tipológiája, amelyet az össztermelés fejlődése és a termelést végző munkaerők típusa szempontjából vizsgáltunk. A történeti jelenség statikus oldalát hangsúlyozó, magyarázó összehasonlítás pl. az alábbi lehet: a paraszt jogi helyzete, robot-terhei szemszögéből. Feltételezett következtetés: a paraszt nagyobb robot-megterhelése a paraszt jogi helyzetének romlásával jár együtt. A társadalmi valóság dinamikus oldalát hangsúlyozó magyarázó összehasonlítás pl. a következő lehet: a robot növekedése és az uralom árutermelésének a fejlődése közötti viszony. Feltételezett következtetés: a mezőgazdasági termékek eladásának növekvő lehetősége fokozta az uralom munkaező iránti igényét. De ilyen feltételezett következtetésként felhozhatjuk a bérmunka alkalmazásának, illetve a termelésben való részesedésének növekedését is. Az itt említett néhány példából is teljesen nyilvánvaló, hogy a magyarázó összehasonlításnak nem kell minden áron a vizsgált jelenség vagy folyamat sokoldalú és kimerítő tisztázásához vezetnie, főleg akkor nem, ha az összehasonlítás egyetlen aspektusából indulunk ki. Itt azonban feltétlen hangsúlyozni kell: az összehasonlító módszer alkalmazásának, illetve a benne rejlő lehetőségek felhasználásának igen komoly korlátai vannak.

Míg a fentebb említett néhány példa hasonló történelmi (társadalmi) helyzettel rendelkező területen végzett összehasonlítást tetteleztett fel, tekintet nélkül arra, hogy e terület pontosan ugyanabban az időpontban, vagy esetleg máskor került az adott történelmi (társadalmi) helyzetbe, addig az alábbi esetben az összehasonlítás példájával olyan területet választunk, ahol az események azonos időszakban mentek végbe. A központi probléma ebben az esetben a nagy francia polgári forradalom európai visszhangja.

A. Statikus leiró összehasonlítás

Az összehasonlítás aspektusa: milyen volt az egyes európai országok (esetleg ezen országok egyes osztályainak) a reagálása a Franciaországban végbement fejlődésről kapott hírekre.

Eredmény: a "visszhang" tipológiája, amely az információk egyszerű terjesztésétől a forradalmi akciók közvetlen hatásáig terjedő eseményeket foglalja magába.

B. Az események dinamikus elemét hangsúlyozó leiró összehasonlítás.

Az összehasonlítás aspektusai: a forradalommal kapcsolatos információk terjedése (vagy: az egyes területek kiválasztott csoportjai körében a francia forradalom eseményeivel kapcsolatban elfoglalt álláspontok fejlődése).

Eredmény: a nézetek alapvető irányzata, a forradalomnak a forradalom egyes fázisai alapján történő értékelése.

C. Statikus magyarázó (fejtegető) összehasonlítás

Az összehasonlítás aspektusa: a "visszhang" intenzitása és a terület gazdasági-társadalmi fejlődése közötti kapcsolat.

Feltételezett eredmény: a francia forradalommal kapcsolatban elfoglalt álláspontok oka lineárisan nem függ a vizsgált egységek gazdasági fejlődésének fokától.

D. A fejlődés dinamikus elemét hangsúlyozó magyarázó összehasonlítás

Az összehasonlítás aspektusa: a forradalomról kapott információk terjedése és a forradalom aktív visszhangja megnyilvánulása közötti viszony alakulása

vagy: az összehasonlított egységek belpolitikai fejlődés-dinamikája és a forradalom iránt megnyilvánuló érdeklődés intenzitása közötti viszony.

Feltételezett eredmény: a forradalom visszhangja azoknak a csoportoknak körében volt erősebb, amelyek a forradalom menetéről és a forradalom programjáról pontosabb információt kaptak;

vagy: a forradalom visszhangja ott volt erősebb, ahol a tényleges vagy vélt érdekellentétek bizonyos mértékig Franciaországban megnyilvánuló ellentétekhez hasonló formában jutottak kifejezésre.

Talán felesleges külön hangsúlyozni, hogy itt csak is a további kutatás kiindulási alapját jelentő, az összehasonlítás aspektusára vonatkozó példáról van szó. Így is teljesen nyilvánvaló, hogy az összehasonlítás valamennyi típusának jelentőségét a kutatás tárgyát képező probléma határozza meg. Minden a konkrét problémától függ, vagyis attól, hogy a négy típus párhuzamos vizsgálatát tartjuk-e hasznosabbnak, vagy épp ellenkezőleg, csupán az egyikből indulunk ki, s ilyen esetben a többi típus csak segéd-szerephez jut. Természetesen minden probléma - és az összehasonlító megközelítés valamennyi típusa esetében - egy egész sor összehasonlítási aspektust választhatunk. Ott, ahol több jelenség összehasonlításáról van szó, tárgyi és technikai szempontból is előnyösebb, ha kevesebb összevetendőre, illetve aspektusra korlátozzuk figyelmünket, még akkor is, ha így a társadalmi gazdasági valóságnak csak viszonylag szűkebb metszetét vizsgálhatjuk. Ugyanakkor kevesebb jelenség esetében több lehetőség nyílik az összehasonlítás bővítésére anélkül, hogy munkánk az általános érvényű következtetések sorát gyarapítaná.

Mindkét közölt példa esetében lényegében egyidejű megközelítést tételünk fel. Természetesen az összehasonlító módszernek nem ez az egyetlen lehetséges alkalmazása. A történelmi esemény összehasonlító megközelítése az idő tengelyben kettős lehet: összehasonlíthatunk az időtengely mentén, egy történelmi folyamat keretében, vagy az időtengelyre merőlegesen, horizontálisan, szinkron módon. Horizontálisan: azt jelenti, hogy a történelmi fejlődés egy szakaszát, egy egység (ország, terület) eseményeinek az összességét hasonlíthatjuk össze egy másik egység fejlődésével. A történész által végzett alapvető módszertani eljárások - megközelítések - egyikét alkalmazzuk akkor, amikor az összehasonlítást az időtengely, a történelmi cselekvés vertikális vonala mentén végezzük; ilyen esetben ugyanis ugyanabban az országban egyazon fejlődési sorban korábban megtörtént eseményeket a későbbben bekövetkezett eseményekkel vetjük egybe és hasonlítjuk össze. Természetesen itt olyan, egymáshoz közvetlenül kapcsolódó jelenségekről és folyamatokról lehet szó, ahol az egyik feltételezi a másikat, vagy olyan közvetlen, kauzális viszony nélküli szakaszokról, ahol elsősorban a bekövetkezett változásokat és nem pedig az okozati viszonyokat vizsgáljuk. A vertikális összehasonlítás, főleg az a változata, amely az egymást közvetlenül követő folyamatok okozati viszonyának a vizsgálatára összpontosul, a történészek (sajnos a marxista történészek) többségének tudatában úgy él, mint az összehasonlítás alapvető és leggyakrabban használt típusa. Tulságosan hat az a paradoxon, mely szerint egyetlen sajátos történész-módszer az a megközelítés, melynek során a korábban megtörtént eseményeket a későbbben lezajlott eseményekkel vetjük össze. Még ezen a területen is érvényben van az összehasonlító módszernek már fentebb idézett Bernheim-féle értelmezése. Ez a komparatív módszert olyan probléma-megközelítésnek tekinti, amelynek segítségével egyik jelenségnek a másikkra való befolyását, főleg

ennek forrását határozhatjuk meg. Azonban, amint már említettük, az összehasonlítást távolról sem szabad csupán a hatások keresésére korlátozni, bár ezt a megközelítési módot sem lehet teljesen elvetni, még akkor sem, ha jól tudjuk, hogy az így szerzett ismeretek értéke nem kielégítő, meglehetősen hiányos. Az időrendi, vertikális összehasonlítás a történetírói munka alapvető követelménye. Ezzel a kérdéssel részletesen foglalkozni teljesen felesleges. Elég talán annyit megjegyezni, hogy az összehasonlítás aspektusának és céljának, de a fejlődési mozzanatok pontos meghatározásának a hiánya miatt itt is gyakori a pontatlanság, sőt a fejlődés ütemének, illetve a fejlődés minőségének a meghatározása is gyakran homályos.

Az összehasonlítás problematikája bonyolultabb, ha horizontálisan, az időtengely mentén, merőlegesen végezzük. Ugyanis az ilyen összehasonlításnál már nem lehet egy jelenség bármely fejlődési szakaszát egy másik jelenség tetszés szerinti fejlődési szakaszával összevetni. Eppen ezért itt a történetész azzal a többé-kevésbé jogos intellemmel találkozik, amely az össze nem egyeztethető dolgok egybevetésétől óv. Erre általánosságban azt válaszolhatjuk, hogy az összehasonlíthatót mindig és mindenütt ott hasonlítjuk össze, ahol az összehasonlítás aspektusát képesek vagyunk meghatározni, ahol az objektumokat közös nevezőre tudjuk hozni, (függetlenül attól, hogy a történeti fejlődés statikai vagy dinamikus eleméről van szó) és ahol a horizontális módot be tudjuk tartani.

A horizontális összehasonlítást két alapvető módon végezhetjük:

1. egyidejű (szinkron-) megközelítés-sel, ahol azoknak az egyezéseknek a megállapításáról van szó, amelyek a különböző társadalmi egységek és strukturák között ugyanabban az időben - legyen az egy év, vagy akár több évtized - fennálltak. Az ilyen horizontális összehasonlítás egyrészt ott hasznos, ahol egy vagy több egység kerül közvetlen politikai, gazdasági, illetve kulturális kapcsolatba, másrészt ott, ahol a komparációval különböző történeti egységek - tekintet nélkül arra, hogy ezek egymással kölcsönös összefüggésben vannak, vagy sem - történeti fejlődési egyenlőtlenségének a fokát szeretnénk megállapítani. Az első tipust történetírásunkban Josef Polišenský képviseli a késő-középkori európai országok közötti kapcsolat fejlődésének kérdésével foglalkozó néhány cikkében [23], az utóbbi tipust legújabban J. Purš reprezentálja az egyes, egymástól független történeti jelenségek történeti fejlődési egyenlőtlenségének az ugynevezett aszinkronok segítségével való mérésének módszeréről írott cikkében. [24] Eppen a történeti fejlődés nyilvánvaló egyenlőtlensége miatt nagyon gyakran nem marad más hátra, mint a társadalmi rendszerek külső vonásainak - nem pedig belső viszonyainak - az összehasonlítási lehetősége, természetesen, ha nem tudunk mit kezdeni az olyan, egymáshoz kölcsönösen közel álló, jelenségekkel, ahol az összehasonlítás aspektusa könnyen megállapít-

ható (pl. egyazon ország, állam különböző vidékeinek összehasonlítása). Az időrendi, horizontális összehasonlításhoz - hasonló ok miatt - ugyancsak korlátozott az összehasonlítás aspektusának a kiválasztása. Így pl. megengedhető, hogy az összehasonlítás aspektusát az összehasonlításra kerülő különböző országokban érvényesülő gazdasági fejlődés területéről válasszuk ki; teljesen indokolt tehát, hogy ezt az aspektust Josef Purš a különböző európai országok iparában alkalmazott gézgépek teljesítményének a területéről választotta. Hasonlóképpen az összehasonlítás aspektusául a munkásosztály számának az alakulását is választhatnánk, vagy a városok települési változásait az ipari forradalom időszakában, stb. Ezzel szemben teljesen felesleges és haszontalan lenne, ha pl. az 1840. év angol parlamentarizmusát a közép-európai parlamentarizmussal, vagy a közvéleménynek a védő-vámpolitikával kapcsolatos álláspontjával vetnénk össze, mégpedig azért, mert az ilyen összehasonlítási aspektus a két kiválasztott összehasonlítási objektum közül csupán az egyikre alkalmazható. Hasonló esetek egész során át legfeljebb pusztán annak a megállapítására lennének képesek, hogy a társadalmi élet az adott szférán belül a fejlettségnek "alacsonyabb" vagy "magasabb" fokán áll-e. A horizontális összehasonlítás lehetséges és megengedhető eredményei tehát csak ritkán hoznak új és hasznos, gyakrabban szegényes és triviális információt. Az idő-horizontális összehasonlításhoz a történeti munka egyik területén azonban központi jelentősége van és nélkülözhetetlen kiindulási alapul szolgál, s ez: a nemzeti vagy állam-történet szintetikus feldolgozása.

2. Eljutottunk ahhoz a felismeréshez, hogy az idő-horizontális összehasonlítással, azaz a történeti fejlődés szinkron-elemzésével el tudunk jutni az egyes területek, társadalmi egységek, államok, nemzetek egyenlőtlen fejlődési fokának a megállapításához. Ha azonban megvan a győződve arról, hogy minden történeti egység a történeti fejlődésnek ugyanazon alapvető korszakain törvényszerűen végig megy, úgy azt a nézetet is el kell fogadnunk, hogy a két egység fejlődési színvonalában egyidejűleg megállapított különbségnek az egyezés, s közülük mindkettőnek az időtengely különböző helyein álló történeti helyzet felel meg. [25] Ezáltal a további összehasonlítás feltétele is adva van már, s ezt analóg történeti szituációk horizontális összehasonlításának nevezhetjük. A tulajdonképpeni összehasonlítás előtt azonban itt is nemcsak az összehasonlítás objektumait, hanem az objektumoknak azon elemeit is meg kell határozni, amelyek esetében az összehasonlítás aspektusának a kiválasztása már sikerrel járhat. Más szavakkal ez azt jelenti, hogy az összehasonlítás objektumának definíciójába - az összehasonlítás révén követett cél szem előtt tartásával - az objektumok periodizációját is besoroljuk. Az analóg történeti szituációk lehető legpontosabb meghatározását biztosító helyes periodizáció alapvető feltétele annak, hogy az összehasonlítás révén helyes eredményt érjünk el. Az analóg történeti szituációk horizontá-

lis összehasonlítását a komparatív megközelítés legfejlettebb és legfontosabb típusának tekinthetjük, függetlenül attól, hogy a kutatás tárgyát a valóság - a történeti valóság - dinamikus vagy viszonylag statikus elemei képezik. Itt ugyanis lehetőség nyílik a történeti fejlődés lényeges és mély összefüggéseinek a felismerésére, ezen összefüggések általánosítására, s a történeti fejlődés alapvető törvényszerűségei közé való sorolására. Ez az ut nem könnyű, hiszen gyakran sokoldalú előkészítő tanulmányokat igényel, sőt bátor, alkotó szellemet is feltételez. A jelenlegi történetírásban az összehasonlításnak ezzel a típusával viszonylag csak ritkán találkozunk. S ez a hagyományos marxista történetírásra is vonatkozik. A történelemnek egyedülálló események összességeként való értelmezése lehetetlenné teszi nemcsak az Európa különböző helyein, hanem a más és más időkben lezajló folyamatok közötti általános kapcsolatok és összefüggések felismerését is. Ezen még a Schieder-féle "szintetizáló összehasonlítás" kategória sem változtat, mivel ez az ujtítás is csak az egyes részletek nagyobb körének - mégpedig kölcsönös összefüggésük alapján - egységbe való tömörítést tartja szem előtt. Egészen más a helyzet a marxista vagy a marxizmus befolyása alatt álló történetírásnál. A történelmi materializmus alapvető elveinek a kutatói gyakorlatban való érvényesítéséhez éppen itt adódik lehetőség, függetlenül attól, hogy a már előbb meghatározott törvényszerűségek felülvizsgálásáról, vagy az addig meg nem határozott, illetve meg nem állapított törvényszerű viszonyok feltárásáról, a történeti fejlődés sokoldalú folyamatában érvényesülő egyedi (egyedül-álló) és törvényszerű viszonyok felismeréséről van-e szó. [26] Az összehasonlító módszer mellőzése nemcsak abból fakad, hogy itt egy munkaigényes, nagy követelményeket támasztó módszerről van szó, hanem abból is, hogy a történész munkában a kronológiai leírásoknak és felületese sémák alkalmazásának még mindig erős hagyománya van.

- . -

Mindabból, amit az összehasonlító módszerről eddig elmondtunk, az derülhet ki, hogy alkalmazása kizárólag az egyetemes, s nem a nemzeti történetírás ügye. Ez az elképzelés csak úgy helyes, ha ezen azt értjük, hogy az összehasonlító módszer alkalmazásának módja és az alkalmazott módszerek összességében elfoglalt helye csupán egyike azoknak az alapvető kritériumoknak, amelyek alapján a nemzeti és az egyetemes történet írásánál alkalmazott megközelítések között különbséget tehetünk. Pontosabban, az összehasonlító módszer előnye az, hogy a nemzeti ill. az egyetemes történet tanulmányozásánál nemcsak az "idegen" nemzet történetének szintézisére, vagy nemcsak a rész-témák monografikus feldolgozására törekszik. [27] Ebből viszont helytelen lenne arra következtetni, hogy az összehasonlító módszer alkalmazása a nemzeti történetírás területén ismeretlen és szükségtelen. A megközelítési mó-

dok közül legalább kettő olyan, amelynek a nemzeti történet szintetikus képének kialakításánál döntő jelentősége van és amely az összehasonlító módszer alkalmazásával szorosan összefonódik. A nemzeti történetről kapott kép ugyanis nyilvánvaló absztrakció és a történeti valóságot viszonylag legkifejezőbben ott tükrözi, ahol olyan politikai események fejlődését elemzi, amelyek többé-kevésbé egy központból egy egész nemzet területét befolyásolták (természetesen mindezt csak ott, ahol saját uralkodó osztállyal rendelkező nemzeti állam létezett). Amit szociális, kulturális és gazdasági területen nemzeti történetnek nevezünk, az annak az absztraháló szemléletnek az eredménye, amely egyes, gyakran jelentősen eltérő területek fejlődését, jellemző vonásait összegezi és mindazt kiválasztja, ami a nemzeti fejlődés fázisainak a meghatározásánál alapvető és lényeges. Mindezek a megközelítési módok kisebb-nagyobb mértékben az összehasonlítás alkalmazását feltételezik. Az összehasonlító módszer alkalmazása tehát itt is az egyezések és eltérések feltárására irányul, s ez lényegében ama szabályok szerint történik, amelyekkel már fentebb is találkoztunk.

Az összehasonlító módszernek a nemzeti történet feldolgozásánál való alkalmazási lehetőségét azonban ezzel még nem meritettük ki. Eddig az összehasonlítással mint olyan megközelítéssel foglalkoztunk, amely bizonyos szabályok szerint, két vagy több, párhuzamosan végbemenő történeti folyamatot hasonlít össze, s ezekben az összehasonlítás egyformán fontos objektumainak az összességét látja. Az ilyen párhuzamos sorolás mellett az összehasonlítás objektumait különböző - eltérő - jelentőségűeknek is lehet tekinteni, s ezeket is kölcsönösen valamiféle "hierarchiába" lehet sorolni, s a "hierarchia" felső fokán egy terület fejlődése, az események összessége áll. Az eseményeknek ezt az összességét közelebről úgy tudjuk megmagyarázni, ha más egységekkel vetjük őket egybe, miáltal aztán egyben az össz-összefüggésben elfoglalt helyüket is meghatározhatjuk. Ebben az esetben tehát a nemzeti történetnek általános összefüggésekre való sorolásáról van szó, amikor azoknak az egységeknek a fejlődését, amelyekkel a nemzeti történetet összehasonlítjuk, nem kell olyan behatóan vizsgálni, mint a fentebb jellemzett összehasonlító megközelítésnél. Ebben az esetben mindenekelőtt egy bizonyos (nemzeti, ország, földrajzi) egységnek, mint egy szélesebb, általános fejlődési folyamat alkotó elemének a fejlődésére korlátozódunk. E folyamat néhány eleme - hála a történeti fejlődés törvényszerűségeiről szerzett ismereteinknek - már ismert, de a többit csak ezuttal akarjuk jellemezni és meghatározni. Célunk mindenekelőtt annak a feltárása, ami a vizsgált egység történetében általános, különleges és sajátos. Mindezek a következtetések teljesen magától értetődő elvek, s feleslegesnek tűnhetne pl. annak az indoklása, hogy a nemzeti történetet egy szélesebb társadalmi összefüggés keretén belül kell vizsgálni, ha nem tudnánk, hogy éppen ez az a terület, ahol az összehasonlítás lehetőségének tényét nagyon elhanyagoltuk, vagy pedig a nem-

zeti sajátosságok meghatározásánál tulságosan egyoldaluan alkalmaztuk. Jellemző példa erre a két világháború között Lengyelországban folytatott vita az összehasonlító módszernek a 18. századi lengyel történet vizsgálatában való alkalmazásának a lehetőségéről. Azok, akik Lengyelország felosztásában egyedülálló eseményt (vagyis a lengyel nemzeten elkövetett példátlan sérelmet) láttak, elvetették az olyan összehasonlítás lehetőségét, amely az egész problematikát a korabeli Európa politikai viszonyainak és koncepcióinak az összefüggésébe sorolná. [28] Az összehasonlító módszernek, mint olyan utnak a jelentőségére, amely a tulajdon nemzetről alkotott nacionalista illúziók leküzdéséhez vezet, először, már az első világháború után, az európai polgári történetírás klasszikusainak egyike, Henri Pirenne az 1923-ban Brüsszelben tartott III. történeti kongresszuson figyelmeztetett, [29] amikor azzal a nacionalista történetírással polemizált, amely az összehasonlító módszert csak azért vetette el, mert alkalmazása leleplezte volna a saját nemzeti történet egyedülállóságáról táplált illúziókat. Ez a kiáltás a maga korában azonban visszhang nélkül maradt, s a későbbiek folyamán még a marxista történetírás sem tért rá vissza.

- . -

Az összehasonlító módszer iránt tanúsított növekvő érdeklődésből, amely néhány esetben valamiféle divat-hullám jelleget is kap, helytelen lenne elhamarkodott, szélsőséges következtetéseket levonni; ugyancsak helytelen lenne az is, ha ezzel a divat-hullámmal kritika nélkül azonosulnánk, de ugyszintén nagy hiba lenne válogatás nélkül elvetni mindazt, amire hivatkozik. Eppen ezért e cikk célja: figyelmeztetni az összehasonlító megközelítés alkalmazásának hasznos lehetőségeire és az adott módban rejlő veszélyekre. Láthattuk, milyen szembetűnő terminológiai eltérés (egyenetlenség) van még azok között is, akik az összehasonlító módszer alkalmazásánál azonos világnézeti pozíciókból indulnak ki. Az összehasonlító módszer alatt ma a munka-megközelítések egész skáláját értjük, amelyek közül néhány már régésrég a történeti kutatás magától értetődő eleme, néhányat pedig, épp ellenkezőleg, a kutatói gyakorlatban csak ritkán alkalmaztak. Tul. gyakran fordul elő, hogy összehasonlító megközelítésnek két vagy több egység párhuzamos fejlődését tekintik, persze anélkül, hogy azt összefoglaló elemzéssel lezárnák. Máskor pedig az összehasonlító módszer terminusával illetik azokat a megközelítési módokat, amelyek már régóta a történeti kutatás alapvető elemei, s ez elsősorban az egyazon egység különböző fejlődési korszakainak a diachron összehasonlítására, ill. egybevetésére érvényes. Az ilyen megközelítéseket nem kellene az összehasonlító módszer terminusába sorolni.

Az összehasonlító módszer, abban az értelemben, ahogy azt a fentiek során jellemeztük, hasznos eredményre ve-

zethet, de csak azzal a feltétellel, ha az összehasonlító megközelítés szabályainak az összességét betartjuk. Az összehasonlítás tárgyát a lehető legpontosabban kell meghatározni, illetve társadalmi összefüggésbe sorolni, az összehasonlítás aspektusát is megfelelően kell kiválasztani, s itt elsősorban az összehasonlítás által követett célt kell szem előtt tartani. A témaválasztásnál az összehasonlítás tárgya és az összehasonlítási aspektus viszonyára érvényes, hogy kevesebb összehasonlítandó objektum esetében szélesebb aspektust választhatunk. Ezzel szemben több objektum összehasonlításánál kisebb aspektusra kell szorítkozni, még annak árán is, hogy így a társadalmi valóságnak aránylag nagyon szűk metszetét, s azt is csak elszigetelten sikerül vizsgáljunk. Az összehasonlítás céljának a meghatározásánál figyelembe kell venni az összehasonlítás tárgyát képező területek jellegét. Az összehasonlítás objektumának a vizsgálatánál feltétlenül fel kell tenni a kérdést: mit akarunk kihangsúlyozni, a dinamikus elemeket, folyamatokat, változásokat, vagy pedig inkább a viszonylag statikus elemeket, intézményeket, tényleges viszonyokat. Továbbá előre tisztázni kell, hogy az összehasonlítás célja a jelenségek tipológiájának megismerése és meghatározása, vagy pedig a társadalmi fejlődés általános szabályainak és törvényszerűségeinek a felülvizsgálata, azaz leíró vagy pedig magyarázó - fejtegető - összehasonlítást akarunk-e.

Ugy tűnik, hogy a további kutatásokat illetően a legígéretesebb lehetőségeket az analóg történeti szituációk horizontális összehasonlítása igéri. Ugyanis a társadalmi fejlődés rész-törvényszerűségeinek a sokoldalú megismerésére épp itt nyílik lehetőség, vagyis ez az az út, amelyet a marxista történetírás ezideig meglehetősen mellőzött, annak ellenére, hogy olyan megközelítési módról van szó, amely éppen a marxista történész számára tárhatná fel a komoly általánosító ismeretek felé vezető utat, főleg az általános és sajátos viszonyának a társadalmi fejlődés egyik vagy másik elemén belül való meghatározásánál. Természetesen itt sem várható, hogy az összehasonlító módszer pusztán alkalmazása alapvető fordulatot hoz a tudományos kutatásban. Befejezésképpen az összehasonlító módszer felhasználásában rejülő korlátokra mér fentebb leírt figyelmeztetésen kívül, hozzá kell még tenni, hogy alkalmazása, főleg az egyetemes történet esetében, többnyire az összehasonlítás egyes objektumainak, az összehasonlított területi egységeknek, illetve társadalmi csoportoknak a belső fejlődéséről szerzett ismeretek fejlettségi fokától függ: tehát a nemzeti és helyi történeti ismeretek magas fokára épít. Nem "tudományos fordulatról" van szó, hanem az ezideig kellőképpen nem méltányolt módszerek egyikében rejülő lehetőségekre való figyelmeztetésről, amelynek alkalmazása a történeti fejlődés és a törvényszerűségek pontosabb és mélyebb megismerését eredményezheti. E módszer jelentősége számunkra ma azért is aktuális, mert lehetőséget nyújt arra, hogy előbbre lépünk azon az úton, amely a történettudomány hagyományos értelmezésétől

- a multbeli események egyszerű előadásától - az emberi társadalom fejlődési folyamatainak és törvényszerűségeinek elvonatkoztatott tudományos elemzéséhez, illetve ennek következetes érvényesüléséhez és alkalmazásához vezet.

M. Hroch cikke a
Československý Časopis Historický c. folyóirat 1972. 5.
számából (631-647. l.)

Jegyzetek

[1] Б.А. Грушин, Очерки логоисторического исследования. Москва, 1961. 18. p.

[2] Г.Глезерман, О законах общественного развития. Москва. 1960. 24. p. Vö. még: I.S. Kon: Kritický nástin filosofie dějin 20. století (A 20. századi filozófia kritikai vázlat), Praha 1963. 518 l.

[3] E. Bernheim: Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie, Leipzig 1908. 606-608. p. Bernheim a komparációt minden fenntartás nélkül ott fogadja el, ahol a források kölcsönös leszármazásának meghatározásáról, vagyis ott ahol a források kritikájáról van szó: vö. uo. 443. p.

[4] E. Troelsch: Der Historismus und seine Probleme, Gesammelte Schriften III., Tübingen 1922. 186. és 190. p.

[5] "The notion of being ethnocentric has become a matter for reproach. Even scholarship is not free from reproach on this score, for, as many great names have pointed out how can those who study only their own country tell what is truly unique about it?"

[6] Th. Schieder: Geschichte als Wissenschaft. Eine Einführung. München, Wien 1965, főleg a "Möglichkeiten und Grenzen vergleichender Methoden in der Geschichtswissenschaft" c. fejezet, 187. p.

[7] Ugyanott, 201. p.

[8] R.R. Palmer: The Age of Democratic Revolution. A Political History of Europe and America 1760-1800. Vol. 2. The Struggle, Princetont 1959, 1964.

[9] E.J. Hobsbawm: The Age of Revolution 1789-1848, New York 1964. Talán elég, ha csupán a könyv alapszerkezetére utalunk. Az első "Developments"-nek nevezett részben az alábbi alfejezetek találhatóak: Világ a 18. század nyolcvanas éveiben, Az ipari forradalom, A francia forradalom, A háboru, A béke, A forradalom, A nacionalizmus. A második rész pedig már kifejezetten analitikus fejezetekre oszlik: A vidék, Az ipari világ kialakulására irányuló fejlődés, A tehetségek kibontakoztatásának lehetősége. A dolgozó szegénység, Ideológia: a vallás, Ideológia: a világ-ideológia, A művészet, A tudomány.

[10] H.T. Buckle: History of Civilisation in England I., II. 1857-1861.

[11] Elsősorban a "Was ist Kulturgeschichte?", Deutsche Zeitschrift f. Geschichtswissenschaft N.F. Bd. 1., 1896., 75. és köv. p., valamint az "Entwicklungsstufen der deutschen Geschichtswissenschaft, Zeitschrift f. Kulturgeschichte N.F. 6., 1898. 40. és köv.p. tanulmányról van szó. E két tanulmány körül kibontakozott vitát és erre vonatkozó bibliográfiát lásd Bernheimnél, Lehrbuch 717. és köv.p.

[12] Ezzel kapcsolatban vö. H. Eckstein: A perspective on comparative politics. past and present c. munkát a Comparativ Politics gyűjteményes kötetben. A. Rader, London 1963. 9. és köv. p.

[13] Crane Brinton: The Anatomy of Revolution, London 1939. Egész sor tanulmányhoz hasonlóan a szociológusok erről a tanulmányról mintha teljesen megfeledkeztek volna, illetve maga a történettudomány soha fel sem fedezte. Tulajdonképpen ebbe a kategóriába tartozik A. Toynbee: Study of History c. munkája is, amely már megjelenése idején is inkább a filozófusokat, mintsem a történészeket érdekelte.

[14] O. Hintze: Weltgeschichtliche Bedingungen der Repesäsentativverfassung, Historische Zeitschrift 143, 1931., 1. és köv. p.; ugyanő: Typologie der ständischen Verfassungen des Abendlandes, no. 141., 1930. 229. és köv. p.

[15] M. Duverger: Méthodes des sciences sociales, Themis kiad., Párizs 1964., főleg a 377. és köv. p.

[16] O. Dahl: Grunntrekk i historieforskningens metodelaere, Oslo 1967., 116. és köv. p. A "minőségi" összehasonlítás kérdésével foglalkozva példának Dahl J. Schreiner: Pest og prisfall i senmiddelalderen (Oslo 1948) munkáját em-

liti, amelyben a szerző egy sor európai ország 14. század közepén kialakult helyzetét hasonlította össze, hogy megállapítsa a kolerajárványnak eme országok gazdasági fejlődésére gyakorolt hatását, illetve eme országok gazdasági fejlődésében játszott szerepét. Egyébként összehasonlító jellege volt ama hozzászólások többségének is, amelyek a 14. századi ugynevezett feudalizmus válsága problémájával foglalkoztak.

[17] Witold Kamieniecky: O metodzie porównawczej w historii (Az összehasonlító módszer a történelemben), Kwartalnik historyczny LV, 1948. 3. és köv. p.

[18] Witold Kula: Problemy i metody historii gospodarczej (A gazdaságtörténet problémái és módszerei), Warszawa 1963., s ebből is elsősorban a XV. fejezet: Az összehasonlító módszer és általánosítások a gazdaságtörténetben, 681. és köv. p.

[19] J. Topolski: Metodologia historii, (A történelem módszertana), Warszawa 1968, 325. és köv. p. Sajnos a szerző a korai ókorból vett történeti példákra hivatkozik.

[20] Uvod do studia dějepisu (Bevezetés a történelem tanulmányozásába), Praha 1967. 78. p.

[21] В.Б.Ф. Поршев: Франция, Английская революция и европейская политика в середине 17 вена. (Franciaország, az angol forradalom és az európai politika a 17. század közepén) с. művének bevezető fejezetét, Moszkva 1970. Továbbá az "Историко-социологические исследования" ("Történeti-szociológiai tanulmányok") gyűjteményes követ bevezető cikkét, Moszkva 1970.; В.А. Дьянов: Об исследовании социолого-статистических методов при изучении освободительного движения. (A felszabadító mozgalom vizsgálata szociológiai-statisztikai módszerének tanulmányozásáról), 5. és köv. p.

[22] V.I. Lenin: Az imperializmus, mint a kapitalizmus legfelsőbb foka, Lenin Művei, 22. köt. Egyébként Marx Kronológiai jegyzetei is előkészítő tanulmány akart lenni egy egyidejű összehasonlításhoz,

[23] Vö. legalább a "Nizozemské politika a Bilá Hora" (A németalföldi politika és a Fehér hegy), Praha 1958., s a legujabbat: "Třicetiletá válka a evropská krize 17 století" (A harmincéves háboru és a 17. századi európai válság), Praha 1970.

[24] Josef Purš: Metoda měřiní asynchronismu některých historických procesů (Néhány aszinkron történeti folyamat mérésének módszere), Československý časopis Historický, 1970. 18. évf. 1. sz. 161. és köv. p.

[25] A mennyiségileg meghatározható analóg helyzetre vonatkozó példát lásd J. Purš fentebb említett cikkében, mégpedig az aszinkron fejlődés kapcsán közölt grafikonokban (lásd a 192. oldalon a 4-es és az 5-ös grafikont).

[26] A már említett megközelítések közül elsősre a példát Josef Purš: Komplexní revoluce moderní doby (A modern kor komplex forradalma) c. cikke szolgáltatja, Československý Časopis Historický 1971. 19. évf., 2. sz. 181. és köv. p.; másikra magam tettem kísérletet a "Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas, AUC Historica, Monographia, XXIV., Praha 1968. c. cikkemben.

[27] Egyes országok vagy nemzetek történetével foglalkozó szintetikus és monográfiai tanulmányokat a szó mindennapi értelme szerint az egyetemes történettel foglalkozó munkák közé soroljuk, de lényegüket tekintve módszertanilag ezek a tanulmányok sem különböznek azoktól a módszertani megközelítésektől, amelyeket a nemzeti történet problémájával foglalkozó történeti munkák megírásánál alkalmaznak. E megközelítési módok kiválasztását mindkét esetben az egyetlen zárt és körülhatárolt terület fejlődésének meghatározására irányuló szándék határozza meg. Az összehasonlító módszer alkalmazása révén viszont a nemzeti történetet egy tágabb fejlődési körbe kapcsolhatjuk és azzal egyeztetethetjük, vö. M. Hroch: Misto českého obrozeni v procesu formování nivodobých evropských národů (A cseh felvilágosodás helye az ujkori európai nemzetek kialakulásának folyamatában), AUC, Philosophica et Historica, 1972., 47. és köv. p.

[28] A vitáról W. Kula: problémy i metody (Problémák és módszerek) c. munkájában (681. és köv. p.) számol be. Az összehasonlító módszer alkalmazásának kérdésével foglalkozó munkával Lengyelországban N.A. Assorodobraj: "Zagadnienie rak roboczych w zaraniu industrializacji" (Munkás kezek a korai iparosítás időszakában), Sprawozdania z posiedzień Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, Wydział II., 7-9. füz., 30. és köv. p., Warszawa 1935.

[29] H. Pirenne: De la méthode comparative en histoire, amely a "Comptes rendu IIIe Congres international des sciences historiques-ben jelent meg, Bruxelles 1923. 25. és köv.p. Jellemző, hogy ez a felszólalás semmiféle visszhangra nem talált a kongresszuson résztvevő cseh delegáció körében. Hasonló sorsra jutott M. Blochnak 1928-ban megjelent cikke: "Pour une histoire cinparée des siciétés européennes", amely a Mélanges historiques I.-ben jelent meg, Paris 1963.

AZ UJKOR KOMPLEX FORRADALMA

1. A probléma értelmezése

Az utóbbi két évszázadban gyors ütemben mozgásba lendülő s az emberi életet átformáló változások jelentősége nem fejezhető ki sem kronológiai, vagy krónikás jellegű leírással, de még kevésbé szociologizáló általánosítások összegzésével, amelyek a történelmi cselekmény értelmét a földrajzi környezet összefüggéseiből és egyes fejlődési szakaszok történeti kapcsolataiból, összefüggéseiből kiszakítva próbálják szemlélni. A jelentős történelmi tények összességének lehető legtágabb köréből kell kiindulni, ezek összefüggését azonban csakis olyan hosszabb időkorszakok alapvető fejlődési tendenciáinak háttére és kölcsönös hatása alapján érthetjük meg, amelyekre az emberi életmód és gondolkodás viszonylagos egysége jellemző. A kiteljesedett reneszánsztól a jelenkorig terjedő időszakot ilyen értelemben nevezem az ujkor komplex forradalmának. Eme általános forradalom szerkezete és mozgása a rész-forradalmak egész sora interakcióiból tevődik össze, s ezek a társadalmi fejlődés különböző területeit aszinkron-módon érintik, mint ahogy ezt a tudományos és filozófiai forradalom, a polgári forradalom, továbbá a technikai, kommunikációs, mezőgazdasági, demográfiai és végül az ipari-tudományos forradalom három fázisa (az ipari, technikai-tudományos és tudományos-technikai forradalom) is bizonyítja. Amennyiben itt e három fázis vonatkozásában az ipari-tudományos forradalom összevont terminusát, mint magasabbrendű fogalmat használjuk, úgy ez nem más, mint az alacsonyabb fejlődési formáktól a magasabb fejlődési formákig, az ipartól a technikáig, s továbbá a tudományig, az ipartól mint termeléstől a technikán át az iparig, mint alkalmazott tudományig terjedő történeti folyamat fő fejlődési tendenciáinak felfogására, megértésére irányuló szándék kifejezése.

Az ujkor komplex forradalmának alapvető megnyilvánulása tehát a dinamikus elvnek az európai civilizáció gondolkodás- és társadalom-fejlődése fő területeibe való fokozatos behatolása és ennek más civilizációkon belül való terjedése. Vagyis a századok által szentesített hagyományos társadalom relativ nyugalma helyébe a felgyorsult mozgás és változás korszaka lépett, mégpedig mind az eszmék mozgása és lényeges politikai változások, mind nagyobb mennyiségű áru és

ember mozgása, mind a mezőgazdasági és ipari termelés technikai fordulatai, változása, mind a népeség felgyorsult növekedése, mind a szociális és társadalmi fejlődésben bekövetkezett alapvető változások területén egyaránt. Az ujkor komplex forradalmának előkészítő időszaka a feudalizmus válságának kezdeti fázisa, amelyet egyes szerzők meglehetősen homályosan a feudalizmus "általános", vagy később a feudalizmus "első" válságának neveznek, s amely Európa különböző területein eltérő intenzitással a 14. századtól bontakozott ki. [1]

Olyan módszert kell találni, amely e bonyolult történelmi folyamat fő jellemvonásainak megismerésére alkalmas lenne, mivel itt nemcsak az ujkor komplex forradalma fő vonásainak (jegyeinek) megállapításáról, hanem ezeknek a korszak többi jellegzetes vonásával való összefüggéséről és az egyes fejlődési szakaszok meghatározásáról is szó van. Mindamellett már itt az elején meg kell mondani, hogy a probléma súlypontja az ipari forradalomtól a technikai-tudományos forradalomtól a mostani tudományos-technikai forradalomig terjedő fejlődésben van, s e tanulmány keretén belül ezen alap-probléma szémszögéből vizsgáljuk az ujkor komplex forradalma többi alkotó eleméhez való viszonyt. Ez a megközelítési mód aztán szükségszerűen nemcsak a további mérlegelés széttagolódásában, hanem abban a periodizációban is visszatükröződik, amely az alapvető fejlődést három fázisra (szakaszra) bontja. Itt tehát nem az ujkor komplex forradalma valamennyi oldalának, s ezek történelmi gyökerének (tudományos forradalom, burzsoá forradalom) teljes feldolgozásáról, hanem inkább az ipari forradalom kezdetétől terjedő időszaknak az ujkor komplex forradalmába való besorolásáról és e folyamat egyes fázisainak meghatározásáról és jellemzéséről van szó.

Az értekezés első része az ipari forradalomnak a tudományos, politikai (burzsoá, esetenként szocialista), technikai, demográfiai, kommunikációs és mezőgazdasági forradalommal való összefüggését vizsgálja. A figyelemmel kísért probléma metszéspontja mindenkor e forradalmaknak az ipari forradalomhoz való viszonya lesz, s ehhez térnek vissza mindig azok a bonyolult kombinációk, amelyekben belül a tudományos, politikai, technikai, demográfiai, kommunikációs és mezőgazdasági fejlődés jelenségeinek és mozzanatainak egész sora hatott egymásra. Minden bizonnyal van itt még egy sor más természeti és társadalmi jelenség, vagy azok egy-egy oldala, amely e történelmi fejlődés konkrét alakításában ugyancsak részt vállalt. Számunkra azonban a történelmi folyamat ama rétegeinek és elemeinek van jelentősége, mégpedig különleges jelentősége, amelyek az ipari forradalom kialakulására rendkívül jelentős hatást gyakoroltak, éppen ezért a fő hangsúlyt komplexusuk vizsgálatára, illetve az ipari forradalomhoz való viszonyuk vizsgálatára helyezzük. A figyelem ezideig ugyanis éppen ezekre az egyes alkotó elemekre összpontosult és így jutottak el a kutatók a burzsoá, ipari, tudományos, technikai, demográfiai, kommunikációs, mezőgazdasági (agrár) stb.

forradalom koncepciójához, ugyanakkor az ipari forradalomnak az újkor komplex forradalma valamennyi alkotó elemével való összefüggésének problémáját, s ezen összefüggéseknek az újabb fejlődési fázisokban való alakulása kérdését azonban ezideig még senki sem vette fel. A modern kor itt említett forradalmait eddig nem olyan dialektikus rendszernek értelmezték, amelyen belül az al- és felépítmény alkotóelemeinek kölcsönös viszonya egy dinamikusan változó strukturát képez. Ezen alkotóelemek függősége történelmileg egy bizonyos anarchia alapján fejlődött, különböző fázisokban eltérő jelentőséggel, s végeredményben a gazdasági fejlődés mozzanatainak, tényezőinek hatása érvényesült.

Igy jutunk el a második kérdéshez, nevezetesen az ipari forradalomból a jelenlegi tudományos-technikai forradalom felé ivelő ut fő fejlődési fázisainak kérdéséhez. Az elemzés alapján megállapítható, hogy három fő fázis létezett, s ezek egyes országokban az egyik fázisból a másik fázisba való átmenetnél egyrészt fedték egymást, másrészt különböző országokban aszinkron módon, fázis-késéssel (késedelemmel) mentek végbe. Ebben aztán az egyenlőtlen fejlődés és a fejlődő országok (gyarmati, elmaradott, fejletlen, stb.) késése tükröződik. Alábbi három fő fázisról van szó:

1. Ipari forradalom, amely Angliában a 18. század nyolcvanas éveinek (a korábbi munkák szerint hatvanas éveinek) elején kezdődött, majd az európai kontinensre, az Egyesült Államokra, Japánra és a többi országra is kiterjedt, s a huszadik század elejére, az akkor fő ipari országoknak számító államokban be is fejeződött.

2. Technikai-tudományos forradalom a 19. század nyolcvanas éveinek kezdetétől, s ez intenzíven főleg Németországban és az Egyesült Államokban fejlődött, s a huszadik század harmincas éveiben, a második világháború előestéjén tetőzött.

3. Tudományos-technikai forradalom, tudományos gyökerei a 19. és 20. sz. fordulójának tudományos felfedezéseiben rejlenek, azokban a felfedezésekben, amelyek gyökere fordulatot hoztak és amelyeket technikailag és gazdaságilag alkalmazni kezdtek és a második világháború befejezése után, tehát a 20. század második felétől fejlődnek.

Néhány szóban itt kell érintenünk az egyes fejlődési fázisokkal kapcsolatban használt terminusokat is. Az "ipari forradalom" terminusával szemben felmerült az az ironikus ellenvetés, hogy ez különösen jó terminus, mivel az, amit ezzel a terminussal jelölünk sem forradalom, sem pedig ipari forradalom nem volt. Itt azzal érveltek, hogy a szociális-gazdasági fejlődésben nem léteznek forradalmi változások, hogy ebben az esetben csak folyamatos fejlődésről lehet beszélni.

Ebben az összefüggésben néhány más szerző a forradalom terminus "vörös színét" hangsúlyozta, éppen ezért alkalmazását elutasította. Ma az a helyzet, hogy a tudományos irodalomban ez a terminus csaknem általánosan elfogadott és csak az ipari forradalom értelmezésének meghatározásában van eltérés, s néhány szerző a többi fázistól (az ugynevezett második ipari forradalom, vagy az un. harmadik ipari forradalom) való megkülönböztetés érdekében "az első ipari forradalom", "a klaszszikus ipari forradalom", vagy "a kapitalista ipari forradalom" megjelölést használja. E tanulmányban általam használt fázisoknak különböző terminusokkal való jelölésére, ilyen pót-terminológiai megkülönböztetésre nincs szükség.

A második fázis vonatkozásában a technikai-tudományos forradalom fogalmát használom, és pedig azért, mert ebben a fázisban különösen kiemelkedő szerepe van az új technikának és mint termelő erő jelentős mértékben érvényesül a tudomány. Az "un. második ipari forradalom" terminus használata ebben a fázisban nem megfelelő, mivel ezzel a terminussal néha a jelenlegi tudományos-technikai forradalmat jelölik, miáltal csak újabb fogalom-zavar keletkezik, s ezenkívül ez a fejlődési fázis más szinten ment végbe és eltérő vonások más sajátos kombinációjával rendelkezett, mint amilyenek az ipari forradalmat jellemzik. Mindamellet "a második ipari forradalom" terminusa inkább a multa orientálódik, a technikai-tudományos forradalom fejlődése időszakában, az akkori fejlődésnek az ipari forradalom fordulatot jelentő változásaival összehasonlítva keletkezett, terminológiailag az akkori fejlődési fázis fontos oldalait azonban nem tudta kifejezni, s az ipari forradalomtól a technikai-tudományos forradalomtól át a jelenlegi tudományos-technikai forradalomig ivelő fejlődést képtelen volt átfogni. A tudományos-technikai forradalom fogalma a huszas és a harmincas években még nem tört be a társadalom materiális életébe, hiszen a tudomány új felfedezései ekkor az invenció szféráiban maradtak, s nem jutottak el az ujtás stádiumáig. A tudományos-technikai forradalom előkészületeinek sejtése csak néhány szerző gondolkodásában, munkájában fedezhető fel (Krzszizsanovszkij, Coudenhove-Kalergi és mások munkáiban). [2] A "technikai-tudományos forradalom" terminus használatának bizonyos hátránya egyrészt abban van, hogy a technikának már az ipari forradalomban is kiemelkedő szerepe volt, s az ipari forradalomban az empirikus ismereteken kívül a tudomány is szerephez jutott, másrészt ez a terminus nagyon közel áll a harmadik fázis jelöléséhez, ahol, mint ismeretes, a tudományos-technikai forradalom fogalmát használjuk.

Amennyiben azonban a harmadik szakaszt a tudományos-technikai forradalom terminusával jelöljük, úgy az előző fázistól ezt a fázist a tudomány szerepének a rendkívüli hangsúlyozása különbözteti meg, hiszen ebben a fázisban a tudomány az első helyre kerül. A második ipari forradalom terminust a harmadik szakasz (fázis) jelölésére nem tartom megfelelőnek, mivel ezt a terminust gyakran a második fázis je-

lölésénél használják, s itt így igen komoly fogalomzavar keletkezik. A harmadik ipari forradalom ismét mind a három fázist azonos terminussal jelöli, s megkülönböztetésük érdekében csak számokat használ, természetesen az egyes fázisok történelmileg sajátos vonásainak kiemelése nélkül.

Az ipari forradalomtól a technikai-tudományos forradalom át a tudományos-technikai forradalomig terjedő három fázis sorrendjének jelölése egyben annak a fő fejlődési irányvonalnak a terminológiai kifejezésére is törekszik, amely a természeti és a társadalmi környezetnek ember által való mind szélesebbkörű meghódítására, a tudományos kísérlettől a tudomány alkalmazásáig, a tudománytól - mint termelő potenciáltól - a tudományig - mint termelőerőig - vezető ut megteremtésére irányul. Ez tehát nemcsak terminológiai kérdés, amelynek a megoldott probléma jellegéhez semmi köze sincs, hanem olyan fogalmak tisztázására irányuló törekvés, amelyek a vizsgált történelmi folyamat egyes szakaszainak különleges jellegével szerves egységben állnak.

Az ipari forradalommal kezdődő korszakot az ujkor komplex forradalma alkotó-elemeként kell értelmeznünk, amelynek kezdetei a reneszánszban, az új tudományos világszemléletben és az embernek a világban elfoglalt helyben gyökereznek. Ez azt jelenti, hogy magát az ipari forradalmat és a technikai-tudományos és a jelenlegi tudományos-technikai forradalom fázisait és azok következményeit az ujkor komplex forradalma összefüggéseiben való sorolás nélkül nem tudjuk helyesen értelmezni, hiszen az ujkor komplex forradalmának egyes fontos fázisai az ipari forradalmat megelőzték, s azt jelentősen befolyásolták. Ez főleg a tudományos forradalom kezdeti szakasza, a feudalizmus válsága, a burzsoá forradalom, a demográfiai forradalom, de a mezőgazdaság forradalma is. Mindezek az alkotóelemek összefüggésben álltak egymással s különböző időszakokban eltérő formát öltöttek, más-más intenzitással hatottak, az ipari forradalom időszakától kezdve azonban ezek az alkotóelemek dinamikusabb formában, eltérő gyorsasággal (akcelerációval) (ezek egyes országokban és gazdasági területeken belül különbözőnek egymástól) és az ipari forradalmat kibontakoztató szociális-gazdasági folyamatokkal bonyolult interakcióval kezdtek fejlődni.

Most pedig rátérek az egyes fázisok fogalom-meghatározására, aztán az egyes forradalmak összefüggéseinek vizsgálatára és végül a területek fázisos aszinkronizmusának és egyenlőtlen fejlődésének vázolására.

Az ipari forradalom alatt a manufakturális és kézműipari termelésről a gyári termelésre való átmenetet értjük. A gyári termelés a munkagépek és új kémiai-technológiai folyamatok felhasználásával, illetve alkalmazásával magasabb termelési szintet (termelést) ér el, melynek során egy bizonyos fejlődési fokon az ipari forradalom egyetemes motorjainak, a

kétütemű gőzgépeknek az alkalmazása kezdődik. E folyamatban különleges jelentősége a gépi termelésnek van. Az ipari forradalomnak technikai, társadalmi és gazdasági oldala van. Egyes szerzők különbséget tesznek a technikai forradalom és a termelés forradalma között, s így aztán a technikai forradalomnak a termelési forradalomba, esetleg ipari forradalomba való átmenetéről beszélnek. Az ipari forradalom kezdetének azt a korszakot lehet tekinteni, amikor az iparban az új gépek, esetleg a kémiai-technológiai folyamatok használata, illetve alkalmazása rendszeressé kezd válni, s az ipari forradalom befejeződésének pedig azt a korszakot tekinthetjük, amikor a fő ipari ágazatokban az elavult termelési formákkal - a manufaktúra és kézműipar - szemben a gyári termelés kerül tulsúlyba. A gyári termelés uralkodóvá válásának mértéke az az érték lehet, amelyet ennek az új termelési formának az alkalmazása révén megtermeltünk. Az ipari forradalom befejeződésének fontos mutatója a gépeknek gépek által való előállításának - gyártásának - tulsúlyba jutása. Az új termelési forma elterjedése a konstans tőke erősödésével szorosan összefonódott, s e tőke-növekedésnek pl. a gőzgépek ipari teljesítményének mutatójával történő kifejezését egyben az ipari forradalom fejlődési ütemének és terjedelmének egyes időszakokban és néhány területen való érvényesülése mutatójának is tekinthetjük. [3]

Az ipari forradalomnak néhány fázisa volt s ez rendszerint a kezdeti stádium, a fejlődés, virágzás és befejeződés fázisa. Az ipari forradalom kezdeti stádiumát néhány szerző előkészítő stádiumnak tekintti, vagy néha, mint technikai forradalmat külön választják s így az ipari forradalomba nem is sorolják. Az ipari forradalom befejeződését is gyakran különbözőképpen értelmezik. Rámutatnak arra, hogy a gyári termelésnek a főbb ipari ágazatokban való uralkodóvá válása után is a házi munka és a kézműipari termelés jelentős mértékben fennmaradt, s ebből arra következtetnek, hogy egyes országokban a gyári termelésnek a főbb ipari ágazatokban való tulsúlyra jutása ellenére sem fejeződött be az ipari forradalom. Az ipari forradalomnak ezzel a parttalan értelemezésével azonban a fogalommal való dolgozás lehetőségét ejtjük el, mivel ez a koncepció az ipari forradalmat nem egy történelmileg meghatározott és jellemzett szociális-gazdasági folyamatként értelmezi, hanem abban (az ipari forradalomban) a kézi munkának permanens, nem-megkülönböztetett visszaszorítását látja, mégpedig az arányokra és az egyes fázisok gazdasági jelentőségére való tekintet nélkül. Akkor tehát mikor fejeződne be az ipari forradalom? Talán csak akkor, amikor a termelés folyamatából már az utolsó kézműves munkást is kiszorítottuk? [4]

Az ipari forradalom befejező fázisának időszakában a nyugati- és középkontinentális Európa élenjáró ipari országaiiban az új technikai-tudományos forradalom kezdett kibontakozni, amelyre az elektromos energiával hajtott munkagépeknek, robbanó-motoroknak a fő ipari ágazatokban való felhasználása, a nehéz-kémia fejlődése, a tökéletesített munkagépek és tech-

nikai-kémiai folyamatok bevezetése jellemző, az automatizálás és a futószallagon történő gyártás kezdete, valamint a tudományos ismereteknek a gyakorlati termelésben való szélesebb alkalmazása és mindezek érdekében az üzemekben és a gyárakban az üzemi szaklaboratóriumok és kutató-üzemegységek elterjedése jellemző. A termelőerők új fejlődése a részvénytársaságok felvirágzásában szervezett vállalkozói alapot kapott. A termelőerők mind fokozottabb fejlődésével már nem lehetett a kapitalizmus szabad konkurenciája időszakában érvényesülő individuális magánvállalkozás által szabott szűk korlátokon belül megbirkózni. A technikai-tudományos forradalom kezdete - az ipari forradalom eredményeihez szorosan kötődve - többek között a kapitalizmus szabad versenyéből a kapitalizmus monopolsztádiumába való átmenetének anyagi alapja is volt. [5] Nem véletlen, hogy ez az átmeneti korszak, amely időben a 19. század utolsó negyedére esik, egyben annak a technikai-tudományos forradalomnak az első fázisa volt, amely Európában és az Egyesült Államokban a 19. század hetvenes éveinek válsága után kezdődik és a második világháború végéig tart. A technikai-tudományos forradalom fázisát azonban még részletesebben és behatóbban kell majd vizsgálni, úgy tünik azonban, hogy első szakasza a hetvenes évek válság-ciklusának végétől a 19. és a 20. század fordulójáig tartott, második szakasza a harmincas évek válság-ciklusának végéig, a harmadik pedig a második világháború végéig.

Bár a jelenlegi tudományos-technikai forradalom tudományos felfedezéseinek gyökerei a tudomány 19. század végi fejlődésében rejlenek, mégis úgy vélem, a tudományos-technikai forradalom kezdetét csak a második világháború végétől datálhatjuk, amikor ezek a tudományos ismeretek - új technikai felfedezésekkel együtt - a gyakorlatban szélesebb mértékben kerültek alkalmazásra. A tudományos technikai forradalom jellemzéséhez hozzátartozik az atomenergia felhasználása, az automatizálás kiterjedése, a műanyag-termelés és az üzemanyagok termelésének fellendülése, vagyis mindazoknak, amelyek a kozmikus repülést, a kibernetika fejlődését és ezek gyakorlatban való alkalmazását lehetővé teszik, a modern számítógépek és logikai-információs gépek felhasználása, valamint a tudománynak a társadalmi termelőerők fejlődésében betöltött döntő szerepe. A tudományos-technikai forradalom befejeződését majd az automatáknak automaták által való autoreprodukciója jelenti, amelyet az ember az embernek az új, a Földről a Világmindenség felé törő társadalmában a sokoldalú fejlődés szükségleteinek megfelelően irányít.

Az ipari forradalom a 18. század nyolcvanas éveitől, a technikai-tudományos forradalom a 19. század hetvenes éveinek végétől, a tudományos-technikai forradalom a 20. század közepétől fejlődött, - s ez az a három alapvető fázis, amelynek során a modern ember a természet meghódítására, a tudomány technikai felhasználásával a termelés és a társadalmi élet ra-

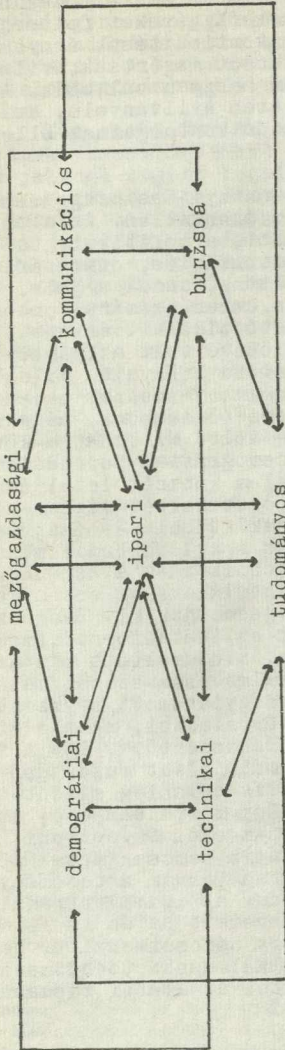
cionalizálására, az ember szükségleteinek kielégítésére és új szükségletek kialakítására törekedett. Mindamellet itt a meghódítás egyre szublimáltabb formáiról, az empirikus ismeretektől a tudomány egyre bonyolultabb ismereteinek technikai alkalmazásáról, a természettudományok felhasználásától egészen a társadalomtudományok felhasználásáig van szó.

Itt merül fel az ipari forradalom és az iparosítás viszonyának (kapcsolatának) kérdése. Az iparosítás olyan általános jellegű tágabb fogalmat jelent, amellyel rendszerint az agrár és kézműipari társadalom-strukturából a tulnyomóan ipari, iparosított vagy ipari társadalomra való fokozatos átmenetet jelöljük. Az iparosítás koncepciója viszont nem fejezi ki, hogy ez az iparosítás vajon már a manufaktura korszakával kezdődött-e el, s azt sem, hogy milyenek voltak az iparosítás egyes szakaszai, stb. Az iparosítás egyes fázisait néha aszerint különböztetik meg, hogy az egyik vagy a másik időszakban a nehéz vagy könnyűipar tulsúlyáról volt-e szó, de ez a séma viszont nem mindegyik országra vonatkozik. Néha abból indulnak ki, hogy az iparosítás az ipari forradalommal kezdődik, amellet azonban az iparosítás periodizációjának kritériumai és a többi fázishoz való viszony is tisztázatlan. [6]

Az ipari forradalom tanulmányozása eddig főleg a 18. század közepétől az iparban alkalmazott új termelési módok elemzésére orientálódott. "Az ipari forradalom" cím alatt megjelent néhány munka a fogalommal összefonódott elméleti kérdéseket teljes mértékben figyelmen kívül hagyta és csupán annak a leírásához ragaszkodott, hogy mikor, hol használtak új gépeket, ki volt az új üzem, vállalat tulajdonosa, mit termeltek ott, hány munkást foglalkoztattak stb. Az általános szociális - gazdasági fejlődéssel való összefüggések ugyancsak homályban maradtak. Irtak a mezőgazdaságban bekövetkezett változásokról, a csatornák és vasutak építéséről stb., de a felvetett kérdések elméleti feldolgozására, egyes jelenségek alapvető összefüggéseinek tisztázása érdekében semmiféle érdeklődést nem tanusítottak. Az utóbbi időben, főleg a külföldi irodalom a mezőgazdasági, a demográfiai forradalom és a jelenlegi demográfiai robbanás kérdésének szentel figyelmet, irnak a közlekedésben bekövetkezett forradalmi változásokról, stb., de nem tesznek kísérletet e forradalmak szintetikus értelmezésére és olyan munka sem készült el ezideig, amely az ipari forradalmat és fázisait, a technikai-tudományos forradalmat és a tudományos-technikai forradalmat a tudományos, technikai, politikai (burzsoá, esetleg szocialista), mezőgazdasági, kommunikációs, demográfiai stb. forradalmakkal való összefüggésben magyarázná. Ugy tűnhet, hogy így a forradalmak bűvkörébe esünk, hogy éppen az itt szóba kerültek nem azok, amelyek a modern társadalom történeti fejlődésének valamennyi oldalát magukba foglalják, hogy a diszkontinuitásra tulsúlyosan nagy hangsúlyt helyezünk, s a történeti cselekvés - kifelé nem annyira szembetűnő, ennek ellenére mégis alapve-

tő, döntő - kevésbé változó alsó áramlatát figyelmen kívül hagyjuk, hogy e forradalmak sorozatával és ama szándékunkkal, hogy az ipari forradalommal való összefüggéseket feltárjuk tulajdonképpen a történeti fejlődés kontinuitását árnyékoljuk be. Ahhoz, hogy a tartósat, a maradandót megértsük, világosan és pontosan kell látnunk azt, ami és ahogyan változik. Az ami maradandó, tartós, csak annak háttérében nyilvánvaló, ami változik, a változó körvonalai az állandó konturjainak ellentétében rajzolódnak ki.

A történeti cselekvés valamennyi összefüggésének teljes tisztázása azonban egyelőre elérhetetlen. Az a tény, hogy az ipari forradalomnak és a többi, a politikai, tudományos, technikai, mezőgazdasági, kommunikációs, demográfiai stb. forradalomnak figyelmet szenteltünk, annak a jele, hogy a történeti fejlődés e mozzanatai az ember számára fontosak voltak, a társadalom életének alapvető oldalait érintették és nemcsak a kutatók véletlen érdeklődése volt az, amely éppen ezeknek a kérdéseknek a vizsgálatára irányult. Mi azonban nem az egyes oldalak elszigetelt tanulmányozására, hanem az egész, nevezetesen annak a megértésére törekszünk, aminek az ipari forradalomban referáló jellege volt. Mi tehát a következőket kérdezzük: hogyan hatott a demográfiai forradalom az ipari forradalomra, az ipari forradalom konkrét lefolyásának hatásai hogyan tükröződtek az egyes országokban végbemenő demográfiai forradalmak egyes fázisainak különleges (sajátos) vonásain, milyen volt a burzsoá és az ipari forradalom, az ipari forradalom és a tudományos, technikai és a kommunikációs stb. forradalom interakciója. Szemléletesen ezt a feladatot az alábbi viszonyok alapján fejezhetjük ki. Bennünket érdeklő alapvető kérdés tehát az itt említett forradalmaknak az ipari forradalomhoz való viszonya, mindamellett sem az ipari forradalmat, de a többi forradalmat sem szabad valamilyen megkövesedett (petrifikált), eltárgyasodott, egyszerű fenomenként szemlélni, hanem úgy kell értelmezni, mint a viszonyok belsőleg strukturált dinamikus rendszerét, s így a felállított matrica nemcsak egy holt sémát jelent majd. Épp ellenkezőleg, maga az ipari forradalom is belsőleg ellentmondásos dinamikus folyamatokat takar. Egy másik tényező, amelyet ezzel kapcsolatban nem szabad szem elől tévesztetni, az a tény, hogy ezek a forradalmak egymásra nemcsak metszőpontjaik mentén hatnak (pl. az ipari forradalomnak a tudományos és fordítva, a tudományos forradalomnak az ipari forradalomra való hatása), hanem itt bonyolult közvetett hatás is létezik, amely hatást szemléletesen nemcsak egy háromdimenziós, hanem a bonyolult viszonyok kifejezésére alkalmasabb többdimenziós sémával lehetne kifejezni, pl. ezzel az alábbi típussal:

Vagyis egy bonyolult feladatról van szó, a viszonyok e komplex hálózatának a lehető legtöbb alapvető közvetlen és közvetett összefüggést kell átfognia annak érdekében, hogy az ipari forradalom folyamatát így a lehető legteljesebb formában tisztázhassuk. Az általunk közölt séma a közvetlen viszonyokat érinti, a valóságban azonban mindegyik forradalomnak valamennyi többi forradalommal való közvetett összefüggését is meg kell vizsgálni.

A funkcionális kifejezés, amely az egyes forradalmak jelölésére a kezdőbetűket használja fel és abból a kapcsolatból indul ki, hogy a P (ipari forradalom) = f (VTDBZK - tudományos, technikai, demográfiai, burzsoá, mezőgazdasági [agrár] és kommunikációs forradalom) + R , ahol az R jelenti a megmaradó tényezők összességét, amelyet az ipari forradalomra való hatás tárgyalásánál figyelembe vett forradalmak típusaiban nem ragadtunk meg. Ez a funkcionális kifejezés leegyszerűsítve kifejezhetné a kapcsolatokat egyik típusát, de nem tudja felölelni az összefüggések egész bonyolult komplexumát.

Kezdjük először az említett forradalmak és az ipari forradalom összefüggéseinek, mégpedig közvetlen összefüggéseinek ismertetésével.

2. Az ipari és a tudományos forradalom

A szóban forgó összefüggésben a tudományos forradalom a történelmi folyamatok széleskörű összességének sajátos jelensége volt, mivel a valóságban a gondolkodásmódban bekövetkezett általános forradalmat jelentette, amely a vallási hittel szemben az értelmi (észbeli) kutatást (vizsgálódást) helyezte előtérbe. Ez tehát olyan eszmei filozófiai forradalom volt, amely tudományos forradalomhoz vezetett. A határkövet itt Bacon, Descartes, Galilei, Newton és más tudósok egész sora jelentette. A kérdés pedig az, hogy vajon az ipari forradalom kialakulásában és folyamatában hogyan érvényesült a tudomány és annak eredményei, de nemcsak eredményei, hanem a tudományos megközelítés módjai és módszerei is. A tudósok egész sora azon az állásponton van, hogy az ipari forradalomban a tudomány nem érvényesült, hogy ott csak az empirikus ismeretek alkalmazásáról volt szó. Általában azt hangsúlyozzák, hogy a feltalálók többnyire magasabb képzettség nélküli közönséges iparosok, vagy különböző foglalkozású emberek köréből kerültek ki, akik a tudományos gondolkodás elveit nem alkalmazták. Hogy ezek gyakran csak tervezők és külön-külön kutatók követői voltak, akiket a perpetuum mobile feltalálásának megszállottsága hajtott, akik közé - nem is ritkán - közönséges csaló kalandorok is keveredtek. Néhány szerző kiemeli, hogy ilyen egyénekként - főleg a 17. században és a 18. század első felében - az uralkodói udvarok környékén gyakran lehetett találkozni. [7] Kétségtelen, ezek az ipari forradalomban alkalmazott felfedezések valóban nagyon gyakran a gondolkodva-alkotó iparosok és más személyek mindennapos termelési gyakorlatában születtek, akik minden tudományos előképzettség nélkül szerették meg a különböző mechanizmusok feltalálásának izgalmas munkáját. De nem szabad alábecsülni a tudomány szerepét sem pl. olyan fontos felfedezésnél, mint amilyen Watt gőzgépe volt. [8] Nem szabad megfélemedkezni a termelési gyakorlattal szoros kapcsolatban álló s a természettudományok különböző ágazatait művelő társaságok jelentőségéről, de az oktatás különböző típusainak és fokainak végső szerepéről sem, hiszen ezek nemcsak a jövő, az elkövetkezendő idő feltalálói, hanem a képzett munkások szélesebb rétegei számára is fontos tudományos ismereteket nyújtottak. S ezzel kapcsolatban fel kellene ismernünk a birminghami Lunar Society jelentőségét [9], tagsága tudományos képzettségét, s alaposan mérlegelnünk kellene azt a tényt is, hogy soraiiban egy egész sor kiemelkedő ipari vállalkozó volt, s végül megfelelő módon értékelni azt, hogy közöttük találjuk James Wattot is. Találkozunk itt a matematika, mechanika, kémia és más tudomány tudományos művelésével is. Wegewood, aki egy jól felszerelt, szervezett, fazekas árut termelő gyár tulajdonosa, egy kémiai laboratóriummal is rendelkezik, amelyben a termelésben felhasznált anyagokkal tudományos kísérleteket folytatott, s a kísérletekről rendszeres laboratóriumi feljegyzéseket készített, élenjáró brit és francia vegyészekkel is tartott fenn kapcsolatot, s a legújabb kémiai és más szakirodalmat is fi-

gyelemmel kísérte. Tudós társaságok egész sora számos vidéki brit városban működött, de a birodalom kereskedelmi és adminisztratív központjában, Londonban működő konzervatív Royal Society-nek ugyanakkor távolról sem volt olyan szoros kapcsolata a fejlődő iparral, mint a vidéki társaságoknak.

A manufakturális termelés sokoldalú támogatására irányuló szándék, amely Colbert Franciaországában igen nyilvánvaló volt, a tudományos ismeretek alkalmazásában is támogatást nyert. A kémia tudományos fejlődése Franciaországban a 18. században és a 19. század elején kiemelkedő színvonalat ért el, tragikus azonban, hogy Lavoisier pere alkalmával, akit guillotín általi halálra ítélték, éppen a törvényszék képviselője szájából hangzott el, hogy a forradalomnak nincs szüksége tudományra. Az ipari forradalom kezdeti szakasza Franciaországban a tudomány támogatása révén Napoleon idején új ösztönző lendületet kapott, s ez elsősorban a haditechnikában és a kémiai ismereteknek a vászonzáróklórral való fehéritésének alkalmazásánál, valamint a cukorrépa feldolgozásánál érvényesült. Chaptal vegyész, aki a tudományos kémia ipari alkalmazásának támogatására egy sor igen fontos tudományos publikációt írt, [10], Napoleon korában miniszter volt. A francia ipar helyzetéről írott jelentős munkáját 1817 és 1819-ben adta ki. Az ipari forradalom fejlődésével összefüggésben részletesebben kellene foglalkozni a francia oktatás szervezete és fejlődése kérdésével is. [11]

A technikai oktatás fejlesztésére, a matematika, földrajz, de mindenekelőtt a kémia művelésére és ezeknek a termelési gyakorlattal való összefonódására Németországban, amely Nagy Britannia mögött mértékben lemaradt, rendkívül nagy figyelmet szenteltek. A kémia fejlesztése Németországban főleg Leibig és iskolája érdeme volt, s a későbbiek folyamán a kémia fejlesztése, művelése területén első helyre Németország került.

Az ipari forradalom idején egy sor tanulmányban tehát a modern racionális gondolkodás érvényesült, fejlődésnek indult a technikai oktatás, s a tudós társaságok egész sora alakult, amelyek közül néhány a termelési gyakorlattal is szoros kapcsolatba került. Ezenkívül pedig még egész sor ipartámogató társaság is alakult. Megkezdődött a tudományos ismereteknek a termelésben való alkalmazása, elvértve ugyan, de különböző üzemekben (gyárakban) szaklaboratóriumok alakultak, amelyeket tudományosan képzett szakemberek vezettek, mindenekelőtt a vegyészet, a kohászat területén és az élelmiszeripari ágazatokban. [12] A tudomány lépésről-lépésre tehát mint termelőerő kezdett érvényesülni. Ez a technikai-tudományos forradalomban fejlődött ki és a jelenlegi tudományos-technikai forradalomban tetőző folyamat kezdetét jelentette.

3. Az ipari és a technikai forradalom

A technikai forradalom szoros kapcsolatban áll az ipari forradalommal. Amennyiben az ipari-tudományos forradalmat olyan évszázados folyamatnak tekintjük, amelynek egyes fázisait az ipari, technikai-tudományos és tudományos technikai forradalmat jelenti, úgy ebben az értelmezésben a technikának alapvető, meghatározó jelentősége van. Néhány koncepcióban az ipari forradalmat a technikai forradalomra korlátozzák, vagy azt egyesesen azzal azonosítják, más esetben a technikai forradalmat az ipari forradalom előkészítő korszakának tekintik. [13] Ezeket a nézeteket majd egy részletesebb elemzés elvégzése alapján kell tisztázni. Ugy tűnik azonban, hogy a technikai forradalmat nehezen lehetne mint különleges történeti folyamatot elkülöníteni, főleg akkor, ha az ipari forradalmat három alapvető, mégpedig technikai, gazdasági és társadalmi oldal összességéként értelmezzük. Másrészt a technikai forradalmat olyan alapvető, sajátos, technikai változások rész-összességéként is értelmezhetjük, amelyek a termelés, a közlekedés, a kommunikációs eszközök terén és másutt technikai fordulatot idéztek elő, s a technikai-gazdasági és társadalmi fordulatot jelentő változásokkal szorosan összefonódtak, vagyis azokkal, amelyeket az ipari forradalom jellemzőnásaiként tartunk számon. Ebből a szempontból az ellenütemű gőzgép feltalálását és az ezzel összefüggő technikai kérdések elemzését a technikai forradalom probléma-körébe sorolnánk; a termeléssel, eladással és a gépek felhasználásával kapcsolatos gazdasági kérdéseket (pl. a visszatérítés különleges módja a Boulton és a Watt cég gőzgépel értékesítésénél, az atmoszférikus gőzgépek és a víz hajtó-ereje közötti konkurrencia gazdasági kérdései, stb.), a termelésnek és a munkásságnak a nagy ipari központokban és területeken való koncentrációját, amelyet az új hajtóenergia feltalálása, ill. felhasználása tett lehetővé, az ipari forradalom tematikájának tekinthetnénk. Ennek az álláspontnak a jogosságát támasztja alá egyébként az a tény is, hogy a gazdaságtörténet mellett viszonylag önálló szakágazatként egyre intenzívebben fejlődik a technika-történeti kutatás, amelynek problematikáját korábban a gazdaságtörténet egyik elemének tekintették.

A technikai forradalommal összefüggésben a gép és a vegyiparnak az ipari forradalomban betöltött jelentőségét külön ki kell hangsúlyozni. Az ipari forradalom időszakában kialakult gépipar vált elsősorban az új termelési módok fegyvertárává. Helyenként a "mechanikai eszközök" termelési hagyományához kapcsolódott, nevezetesen az órák, vízkerekek, zuzókészülékek, különböző szerszámok és szántó-eszközök készítéséhez, máshol pedig sor került az első, új munkagépekkel felszerelt, illetve gőzgépekkel felszerelt gépgyáraknak, mint kész modern termelési-gazdasági egységek beindítására. A gépeknek gépekkel történő előállítás, gyártása, azonban mindenhol nagy minőségi változást, ugrást jelentett, s ennek uralkodóvá válását technikai szempontból a gőzhajtóerő meg-

honosodásával együtt az ipari forradalom befejeződésének megnyilvánulásaként - jeleként - tekinthetjük.

A technikai forradalom problematikája egy sor kérdésben a tudományos forradalom problematikájával érintkezik, s ez elsősorban a különböző országokban más-más szerepet játszó technikai oktatás fejlődése vizsgálatánál figyelhető meg. A technikai oktatásban eredetileg jobbra az ut-, a hid-, az erődítményépítés és más katonai-mérnöki szakok domináltak, ahogy az pl. Franciaországban volt, s ezekhez a későbbiek folyamán aztán más, az ipar igényeit és szükségleteit figyelembe vevő, illetve az ipart szolgáló szakok kapcsolódtak. A technikai oktatás jelentőségét főleg a 19. század 20-as éveitől a német országrészekben ismerték fel, s itt a technikai oktatás - főleg a 19. század második felétől - rohamos fejlődésnek indult, úgyhogy a műszaki oktatás színvonala tekintetében Németország az első helyre került. Ezzel szemben Nagy-Britanniában a műszaki szakoktatás háttérben maradt, s ennek más tényezőkkel együtt az lett a következménye, hogy a 19. század végétől a volt "világ-műhelye" Németország mögött kezdett kullogni.

Gyakran és sokan mutattak rá, hogy a technikai forradalom megvalósulását, amely fontos felfedezések egész sora gyakorlati alkalmazásával kezdődött el Nagy-Britanniában, a skótok és angolok különleges technikai adottsága tette lehetővé, az az adottság, amely az új gőzgépek és különböző termelőeszközök feltalálásában és felépítésében, a kohászatban, a termőtalaj művelésénél, a textilgyártásban és más iparágazatokban felhasználást új kémiai-technikai folyamatok alkalmazásában érvényesült. Hangsúlyozták továbbá, hogy más nemzetek polgárai, akik ezeket az új munka- és gőzgépeket saját szemikkel látták, s az új termelési eljárásokkal megismerkedtek, képtelenek ezeket a gépeket maguk megszerkeszteni, összeállítani, vagy a tökéletesített munkafolyamatokat a gyakorlatban otthon bevezetni, s hogy erre még a teljes műszaki rajzok, illetve termelési eljárások pontos leírása alapján is képteleneknek bizonyultak. Éppen ezért Nagy-Britannián kívül az új gépeknek a gyártási folyamatokba, vagyis a termelésbe való állítása, működtetése, illetve ezekkel a gépekkel való termelés a brit munkásokra hárult, amennyiben néhány gép kivételére és a szakmunkások kivándorlására vonatkozó szigorú tiltás ellenére - amely a harmincas évek elejéig volt érvényben - sikerült külföldre jutniok. Ezek a hajlamok, képességek, készségek tagadhatatlanul megvoltak, de ugyanakkor megmutatkozott az is, hogy a gépi termelés és az új mechanikai és kémiai, technológiai eljárások felhasználása, illetve alkalmazása Nagy-Britannián kívül is gyorsan terjedt és viszonylag gyorsan és más-más időbeli távolságban, más országokban is az ipar különböző ágazataiban és a gépipar speciális ágazatában is felnevelődött megfelelő számú helyi szaképzett munkás-réteg.

4. Az ipari forradalom és a kommunikációs forradalom

Az ipari forradalmat a kommunikációs forradalom kísérte, amelyet néha a közlekedés forradalmának (közlekedési forradalom, forradalom a közlekedésben) is neveznek. Én magam a kommunikációs forradalom tágabb fogalmát használom, mivel ez a fogalom magába foglalja mind a közlekedésben bekövetkezett minőségi változásokat, mind pedig az információk gyors kicserélődését (távíró, gépi nyomtatás) lehetővé tevő összeköttetések és kapcsolatok eszközeiben bekövetkezett minőségi változásokat. Először a közlekedés forradalma kérdésével foglalkozunk. Néha csak a gőzvasutak építését és közlekedtetését, illetve a folyami és a tengeri gőzhajózást tekintik a közlekedés forradalmának. Az ipari és a kommunikációs forradalom közötti összefüggések általános vizsgálatánál azonban a csatornahálózat kiépítését is figyelembe kell venni, mivel a csatornahálózat kiépítésének egyes országokban (pl. Nagy-Britannia, Egyesült Államok) a közlekedés anyagi gerincének kiépítésében sajátos jelentősége volt, mert hiszen az ipari forradalom időszakában a csatornahálózat vált a piaci terjeszkedés fő bázisává. Nagy-Britanniában az ipari forradalom a vasuti hálózat kiépítése előtt zajlott le. Hasonló szerepe, amelyet az ipari forradalom időszakában a többi országban a vasutak tölthettek be, Nagy-Britanniában a csatornahálózatnak volt, minthogy a folyami és a partmenti hajózás, illetve a nagy tengeri kikötők rendszerének kiépítése az addig távleges területekkel való gyorsabb és olcsóbb összeköttetést, kapcsolatot is lehetővé tette. Ezáltal nemcsak az erőteljesen fejlődő nemzeti piaccal, hanem a növekvő külkereskedelemmel és a kialakuló világpiaccal való összeköttetés intenzitása is erősödött. A csatornaépítése Nagy-Britanniában még az ipari forradalom előtt megkezdődött, a gyári termelés növekedése, a szén szükséglet, illetve felhasználás rohamos emelkedése, illetve a legkülönbözőbb ipari termékek értékesítési lehetőségének javulása - az eddiginél sokkal magasabb nyereséggel kecsegtetve - még erősebb ösztönző lökést adott a csatornaépítésnek. Néhány egy-egy követő hullámban, különböző forrásból származó nagyarányú befektetések, beruházások megvalósulására került sor, ami viszont már a konstans-tőke szerepének növekedését jelentette épp úgy, mint a későbbiek folyamán a vasutvonal és a vasuti gép-, és kocsipark kiépítésénél tapasztalt befektetéseknel, hiszen ez is egy nagyarányú komplex-befektetési blokk formájában valósult meg. [14]

Egyébként a közlekedés fejlődését segítette a szilárd alapu országutak építésének a megindulása is, amelyet a koncessziók adományozása (turnpike acts) tett lehetővé. [15] A vasuti hálózat kiépítésére Nagy-Britanniában csak az ipari forradalom befejezése után került sor. Mindez az ipar további fejlődését nemcsak óriási mennyiségű áru gyors szállításával és a munkaerő szabad mozgás-lehetőségével, hanem azzal az ösztönző erővel is segítette, amelyet a vasuti hálózat építése

mindenekelőtt a kohászat, a gépipar és a bányászat fejlődésének adott. [16]

Az ipari forradalom fejlődése szempontjából a csatornahálózat kiépítésének Franciaországban, Ausztriában és Oroszországban sokkal kisebb jelentősége volt, mint Nagy-Britanniában. Az Egyesült Államokhoz hasonlóan Franciaországban is forradalmi szerepe a vasúthálózat kiépítésének volt, de meg kell jegyezni, hogy az Egyesült Államokban néhány fontos csatorna megépítése is különleges jelentőséggel bírt. [17]

Bár eme országok vasúti hálózatának kiépítésénél fontos szerepet a stratégiai elképzelések kaptak, mégis a magas-építkezések, a vágányok, a talpfa-, mozdony, vagon, összekötő-, és biztonsági berendezések, vasútállomások, hidak, vízmentesítő csatornák stb. építésébe fektetett konstans-tőke gyors növekedése a kohászat, a gépipar, az építőipar és más ipari ágazat további fellendülését és fejlődését is elősegítette. Az új vasútvonalak építése az addig gazdaságilag elmaradott területek iparosításának megindítását is lehetővé tette, főleg azokét, amelyek elegendő nyersanyaggal és munkaerő-tartalékkal rendelkeztek, de a fejlődő kapitalista piac vérkeringésébe való bekapcsolódásukat eddig a nagy távolság és a rendkívül költséges szállítás akadályozta. Az ipari forradalom fejlődése a kohászatban és a gépiparban lehetővé tette egyrészt az új, technikailag tökéletesebb közlekedési rendszer kiépítését, másrészt ez a rendszer egyúttal nemcsak a nehézipar fentebb felsorolt ágazatainak dinamikusabb fejlődését, hanem a többi iparág erőteljesebb fejlődését is előmozdította, mégpedig mindenekelőtt a közlekedés sebesség-gyorsítása (növelése), olcsóbbá és rendszeressé tétele révén, hiszen a közlekedés többé már nem függött oly nagy mértékben az időjárás viszontagságainak kitett utak állapotától, s ezt követően a nagytávolságú tömegközlekedés megvalósítására irányuló törekvés, orientálódás vált egyre inkább meghatározóvá. Mindamelllett az európai kontinens országai az élenjáró brit kohászat és gépipar eredményeit is felhasználhatták, hiszen a honi kohászat és géppark kifejlesztése és termelő kapacitásának bővítése előtt, vagyis a vasúti hálózat építése első fázisában ezek a brit üzemek, vállalatok voltak azok, amelyek ezeket az országokat főképpen vassal, mozdonyokkal és vasúti vágányokkal ellátták. [18]

Igy a közlekedési rendszer műszaki és gazdasági színvonala az egyes országok ipari forradalma menetében is visszatükröződött, ugyanakkor az ipari forradalom egyes vonásai hatást gyakoroltak a közlekedési forradalom megvalósulásának módjára. Mindamelllett a közlekedési hálózat kiépítésének ütemére, általános eredményeire az egyes országok földrajzi körülményeinek hatásai is különös mértékben érvényesültek. Közlekedés-földrajzi szempontból az európai Oroszország példája különösen szembetűnő, ugyanis ott a nagy kiterjedés és a folyami áramlások kedvezőtlen irányba (tulsúlyban északról dél

felé áramló folyók vannak) valamennyi terület intenzív közlekedési és gazdasági összekapcsolása elé komoly akadályokat állított, megnehezítette a Nyugattal való kapcsolatok kiépítését, de az ipari forradalomnak egész Oroszországot területén való harmonikus fejlődése elé is komoly akadályokat gördített. Nem szabad viszont arról a tényről sem megfeledkezni, hogy az egymástól kölcsönösen távoleső központok - gazdasági sajátosságaik figyelembe vételével - termékeinek tulsúlyát óriási távolságokról kellett szállítani, s ez a szállítási költségek rendkívüli növekedését vonta maga után, éppen ezért az árunak a végső fogyasztóhoz való eljuttatása (ha ugyan a területek egész sora még mindig nem a természetes termelés szintjén mozgott) társadalmilag szükséges nagyobb munkaráfordítással járt. Beszédes bizonyítéka ennek minden bizonnyal az a tény, hogy a 19. század végén a közlekedésnek Oroszország nemzeti termelésében való részesedése 10-12 százalék körül mozgott, ugyanakkor a kisebb területű, de intenzívebb közlekedési hálózattal és fejlett iparral rendelkező országokban a közlekedésnek a nemzeti termelésben való részesedése 3-4 százalék körül volt. [19]

Ezzel összefüggésben még egy különös kérdésre, nevezetesen az államnak a közlekedési rendszer kiépítésében betöltött szerepére kell még röviden kitérnünk. Az országút és csatornahálózat kiépítése az ipari forradalom időszakában Nagy-Britanniában magánszemélyek, egyesületek és társaságok kezdeményezésére volt bizva. Az állam ezekben a munkálatokba csak a koncessziók adományozásával avatkozott bele. Ezen a téren Franciaországban, Németországban, Ausztriában és Oroszországban az államnak sokkal nagyobb beleszólása volt, mindamelllett itt főleg arról volt szó, hogy a vállalkozási területen belül, ahol a nyereségek gyors realizálásával lehetett számolni, mind a hazai, mind pedig a külföldi tőke beáramlását szabályozták. Eppen ezért ezekben az államokban bizonyos osztalék fejében előnyös feltételeket biztosítottak, támogatást és adókedvezményeket stb. is nyújtottak. Helyenként a vasutak építése, üzemeltetése kezdettől fogva az állami vállalkozás kezében volt, s az állami vasutaknak a részvénytársaságok kezébe való átadására, illetve eladására csak a későbbiek folyamán került sor, máshol pedig a magánkézen lévő vasutvonalak fokozatosan az állam tulajdonába kerültek. Egyes országok vasúthálózatának kiépítésénél a külföldi tőke igen jelentős szerepet kapott.

Az új közlekedési hálózat kiépítésével pedig szorosan összefüggött az új közlekedési eszközök fejlődése, illetve kifejlesztése is, mindenekelőtt a gyors hirtovábbítást lehetővé tevő vasúti táviróvonalak és önálló táviró-összeköttetések kiépítése. Fokozatosan a tenger-alatti távirókábelek lefektetésére is sor került, így lassan kiépült az egész világ táviróhálózattal való összeköttetése is. Az információ-áradat gyors forgásának különleges jelentősége elsősorban a börzéken volt, hiszen a börzék működésében, főleg a nagy üz-

letkötések előtt, a beérkezett gyors információnak létfontosságú jelentősége volt, mint amilyenek pl. a föld bármely pontjáról beérkezett tájékoztatásoknak volt az aratások eredményeiről, elemi katasztrófákról, a háborus támadások eredményeiről (káráról), a fontos nyersanyagok árának emelkedéséről, vagy éppen csökkenéséről, de hasznosak voltak a politikai fordulatokról és más jelentős eseményekről beérkezett hírek is. A gazdasági élet tempójának, a gépi közlekedés és a kereskedelem tökéletes szervezetének kiépítése révén való felgyorsulása megkövetelte az olyan információ-áradat felgyorsulását is, amely a géppel nyomtatott napilapok hasábjain a mindennapok egyszerű olvasójához is eljutott.

5. Az ipari és a mezőgazdasági forradalom

A mezőgazdasági forradalom terminusát már több mint százötven éve használjuk, de a terminus használata még ma sem mondható egységesnek. Néhány szerző a mezőgazdasági forradalom terminusával az angol mezőgazdaságnak, mindenekelőtt még az ipari forradalom előtt bekövetkezett változásait (körülkérítés és más változások) illeti, míg mások e fogalmat a különböző országok mezőgazdaságában, az ipari forradalommal párhuzamosan, vagy pedig később, a mezőgazdaság technikájában és gazdaságában az ipari forradalom gazdasági következményeiként bekövetkezett fordulatot jelentő változásokra terjeszti ki. Az csak természetes, hogy e különböző folyamatoknak ugyanazon terminussal való jelölése szükségszerűen zavart okoz azoknak a jellemvonásoknak a meghatározásánál, amelyek egyes szerzők szerint a mezőgazdasági forradalomra jellemzőek. Eme eltérő koncepciók egyenes következménye pedig a mezőgazdasági forradalom és az ipari forradalom kölcsönviszonyának az eltérő értelmezése. Néhol az olvasható, hogy a mezőgazdasági forradalom megelőzte az ipari forradalmat, illetve az ipari forradalom kiváltója lett, máshol pedig olyan állításokkal találkozunk, amelyek a két folyamat párhuzamos lezajlását bizonygatják, vagyis tagadják, hogy e két folyamat ok-okozat kapcsolatban állna egymással. Néhány szerző olyan megállapításra jutott, hogy a mezőgazdasági forradalmat az ipari forradalom váltotta ki. Ezt az organikus fejlődés (mind a növény-, mind pedig állattenyésztésben) természetes folyamatával szorosan egybefonódó mezőgazdasági termelés nagyobb állhatatossága logikus következményének tekintik. Ugyanis az élel és a tudományos kémiai-technológiai folyamatok felhasználásán alapuló racionális termelés s az ipari termelés racionális elve a mezőgazdaságban jelentős késéssel érvényesült. Ezzel az állítással szemben pedig azzal érvelnek, hogy a mezőgazdaságban nemcsak az ipari termelés területéről ismert analóg elvek alapján (agrokémia, tökéletesebb gépek alkalmazása a mezőgazdaságban), hanem a bonyolultabb tudományágak, mint amilyen pl.

a biológia (agrobiológia, a genetikai ismereteknek az állattenyésztésben és növénytermesztésben való felhasználása) eredményeinek az alkalmazásával is ésszerűsítenek.

A kapitalizmus fejlődése a mezőgazdaságban a különböző országokban eltérő módon ment végbe, s ennek alapján a mezőgazdaság kapitalista fejlődésében néhány típust különböztethetünk meg, nevezetesen a klasszikus angol típust, a porosz utat, az amerikai farmer típust, a francia parcella tulajdonost stb., mindemellett ezek a típusok a feudális agrárviszonyainak jellegétől és a kapitalista viszonyokra való átmenet módjától függtek. Egyébként eszerint alakult a mezőgazdasági forradalom néhány vonása egyes országokban eltérő módon, ill. a mezőgazdasági forradalom és az ipari forradalom kölcsönfejlődéséhez való viszonyának néhány jellemvonása.

Talán legcélszerűbb az lenne, ha különbséget tennánk a tágabb értelemben vett mezőgazdasági forradalom, nevezetesen már az ipari forradalom előtti angol mezőgazdasági fejlődésre jellemző társadalmi-jogi változásokat is magába foglaló (azaz a bekerítéseket, amelyekre jóval az ipari forradalmat megelőző időszakban is sor került, de amelyek fokozott mértékű megvalósulásáról éppen az ipari forradalom idején beszélhetünk) mezőgazdasági forradalom, másrészt a tulajdonképpeni mezőgazdasági forradalom, vagy szűkebb értelemben vett forradalom között. Itt a háromnyomásos gazdálkodásról a váltó gazdálkodásra való átmenettel, a takarmányfélék (lóhere, lucerna stb.) és kapások (burgonya, cukorrépa) termesztésére való áttéréssel, a vetésforgók tökéletesítésével, az egyre hatékonyabb műtrágyák felhasználására, az istállózó állattenyésztésre való átmenettel, a szántóeszközök tökéletesítésével, a gépeknek a talajelőkészítésnél, -vetésnél, a föld-, illetve a növények művelésénél, betakarításánál, az aratásnál és a cséplésnél való alkalmazására, s végül a tudomány eredményeinek a mezőgazdasági termelésben történő felhasználására (a növények pedológiája, fiziológiája, agrokémia, agrobiológia, stb.) való áttéréssel lehetne a jellemzést elvégezni. A mezőgazdasági forradalom egyes oldalait pedig aszerint különböztetjük meg, hogy az a növénytermesztést, vagy pedig az állattenyésztést érinti, s maga a növénytermesztés aztán az egyes munkafolyamatok (szántás, vetés, a tenyészidő-alatti ápolás, begyűjtés, aratás stb.) tökéletesítése alapján ugyancsak tovább tagolható.

A mezőgazdasági forradalom tágabb és szűkebb értelemben való megkülönböztetése lényegében abból fakad, hogy a mezőgazdasági forradalom fogalmának tágabb értelmezése magába foglalja nemcsak a termelési-technikai változásokat, hanem a földtulajdonban bekövetkezett változásokat, társadalmi-jogi és osztálypolitikai, azaz az agrárforradalomra jellemző változásokat is. Az angliai bekerítések (enclosures) hasonló folyamatok más országokban is végbementek, de méretük, s hatásuk tekintetében ezek jóval kisebbek voltak és sem a mező-

gazdaság fejlődésében, sem magában az ipari forradalomban nem volt olyan nagy jelentőségük, mint Angliában. [20] Ilyen volt pl. a Mecklenburg vidéki parasztnak földjeikről való elkergetése (Bauernlegen) [21], a jobbágyok földtől való megfosztása a cseh országrészekben a 18. században (bebizonyosodott, mégpedig Mária-Terézia korabeli nyilvántartás összeállításából, hogy a földbirtokosok csupán Csehországban 203.000 mérő (1 cseh mérő = 800 négyszögöl) földet vettek el a jobbágyföldről [22], s a jobbágyföldröknek Magyarországon történő tömeges lefoglalása [23] stb. Mindamellett ezek a folyamatok különböző országokban más és más feltételek mellett zajlottak le és következményeik sem voltak mindenhol azonosak. Angliában ez egyrészt a földnek a nagybirtokosok kezében való összpontosulását, a juhtenyésztés és a gyapjútermelés növekedését, s néha a munkaerőnek a fejlődő ipar számára történő felszabadulását, vagyis az ipari forradalom fejlődésének támogatását jelentette, ugyanakkor Magyarországon a jobbágyoknak földtől való megfosztása pl. erősítette ugyan a nagybirtokosok földtulajdonát és némi munkaerőt is felszabadított, de ez a felszabadult munkaerő az elmaradott agrárviszonyok, kedvezőtlen - rossz - közlekedési körülmények, a kézműipar és manufaktúra-termelés fejletlensége és a belső piac gyengesége miatt az iparban nem talált munkalehetőséget. Ugyanis Bécs gazdaság-politikája miatt, (a szigorú vám- és pénzügyi intézkedések életbeléptetésével Magyarországból élelmiszer és olcsó nyersanyag-bázist akart biztosítani a birodalom nyugati területei fejlődő ipara számára,) valamint a magyar nemesség szűklátókörű gazdaság-politikája miatt, (adómentességéhez, a városi kézműipar és piac fejlődésének akadályoztatásához és a külföldi luxusáru átvételéhez stb. való ragaszkodása miatt) a magyarországi ipar fejlődése jelentős mértékben lelassult. [24] Itt tehát az angol viszonyoktól jelentősen eltérő fejlődésről volt szó, hiszen Angliában egyrészt a földnek a nagybirtokosok kezében, illetve a kereskedelmi és ipari tőkének elsősorban a kereskedők, manufaktúra-tulajdonosok kezében való felhalmozódására, másrészt a termelő-eszközeiktől megfosztott termelőerőknek a fejlődő iparban való koncentrációjára került sor. Az eredeti tőkefelhalmozódás folyamatának mindkét oldala Magyarországon még a 19. század első évtizedeiben is egymástól elkülönülve fejlődött, vagyis a munkásságnak az iparba való tömeges átözozlésére és a kapitalista bér munkának a gyári termelésben való gyors elterjedésére itt még ekkor nem került sor. [25] Az utóbbi időben megjelent cikkek egész sora azt próbálja bizonygatni, hogy Angliában végbement fejlődés nem volt annyira egyenesvonalú, mint ahogy azt eddig állították, s hogy a bekerítések révén felszabadult munkaerő egy része továbbra is a falun maradt és ott próbált bér munka-lehetőséget keresni magának.

De térjünk vissza a szűkebb értelemben vett mezőgazdasági forradalom, illetve a mezőgazdasági forradalom és az ipari forradalom kölcsönviszonyának kérdésére. Nyilvánvaló: mindkét szférában egy azonos elvnek a termelő-gyakorlatba való behatolásáról van szó; a termelés ésszerűsítéséről, az empirikus kezdetekből származó, de a tudományos ismeretek

által egyre jobban alátámasztott új ismeretek technikai alkalmazásáról beszélhetünk itt.

Az ipari forradalom konkrét lefolyásával a mezőgazdasági forradalom tényezőinek egész sora állt közvetlen kapcsolatban, néhány tényezője azonban az ipari forradalom lefolyásával csak közvetett összefüggésbe került. Talán kezdjük a háromnyomásos gazdálkodásról a váltógazdálkodásra való átmenettel. E fontos termelési-technikai és szervezeti változásnak az ipari forradalomhoz való viszonya néhány jól megfigyelhető irányt tükröz. Az ugarok feltörése a juhok legeltetésére szánt legelők korlátozását, a nyájak számának apadását, a bel-földi gyapju-szállítások szükségszerű csökkenését és azt jelentette, hogy a hazai gyapjuipar nyersanyag-szükségletét nagyobb mértékben import utján, főleg a tengerentúlról (Ausztrália) behozott gyapjuval kellett fedezni. A váltógazdálkodásra való áttérés a kapásfélék (mindenekelőtt a burgonya és cukorrépa) termesztésének bevezetését jelentette s ez az ipar vonatkozásában egyben a szesz- és cukoripar számára szükséges nyersanyag-termelés növelését, a cukornád-termesztés háttérbe szorítását, a cukorrépa feldolgozásánál az új termelési eljárások felé vezető utak keresését vetette fel, illetve tüzte napirendre. A cukorrépából történő cukorgyártás termelési, technológiai folyamata aztán nemcsak a vegyi-technikai eljárások, hanem az új munkagépek (pl. vágógépek stb.) és hajtógépek alkalmazása révén is tökéletesedett. Ugyanakkor ez az iparág a jó minőségű trágya (a cukoripari hulladék) és takarmány-szállítványok (cefre, melasz, olajpogácsa, melaszpogácsa) révén aztán a mezőgazdasági forradalom fejlődésére is visszahatott. Az ipari és a mezőgazdasági termelésnek ez a szerves összefonódása mindkét terület termelés-intenzitásának fokozására, az ipari forradalom által érintett mezőgazdasági termelésnek az ipari termelés ésszerűbb elveinek való alávetésére irányult. [26] Ebben az értelemben szólt František L. Rieger, a Malče nagybirtok tulajdonosa; ebben az értelemben beszélt a mezőgazdaság és ipar kapcsolatáról, hiszen ő a mezőgazdasági termelés iparosítására törekedett, [27] de a schwarzenbergi uradalom intézője, Josef Šusta is, aki azt hangoztatta, hogy magát az állattenyésztést is az ipari husstermelés elveinek alapján kell megszervezni. [28] A tudományos kutatáson alapuló racionális termelés elveit J. Šusta a dél-csehországi halastavak haltenyésztésének megszervezésében is alkalmazta, mindamellett a ponty tenyésztésénél saját tudományos ismereteire is támaszkodott, s ezekről egy magas színvonalú tudományos értekezést is írt. [29]

Kétségtelen, a háromnyomásos gazdálkodásról a váltógazdálkodásra való áttérés a földművelő(szántó-), de más mezőgazdasági eszközök, sőt igásállat-ló, ökör - számának szükségszerű növekedését hozta magával. Minde a vasszükséglet, vasigény növekedésében, mégpedig a mezőgazdasági eszközök, szerszámok vas-alkatrészeinek, kerék és szekérabroncsok, patkók készítésénél, pajták és kocsi-szinek építésénél szükséges vasanyag felhasználásánál is visszatükröződött. A mezőgazdasági termelés intenzitás-növelésének tehát igen fontos

szerepe volt a vastermelés emelkedésében. [30] Természetesen nagyon nehéz megállapítani, hogy egyes országokban különböző időszakokban a vas-felhasználás (vasszükséglet) növekedéséhez milyen arányban járult hozzá a hadsereg, a kereskedelmi és hadihajógyártás, a fejlődő manufaktura termelés vasigénye, s végül azt, hogy a vasszükséglet növekedésében milyen része volt a mezőgazdasági forradalom fejlődése első fázisában lévő mezőgazdaságnak. [31]

Egy másik tényező, amely a mezőgazdasági forradalmat az ipari forradalommal összekapcsolta, a műtrágyafelhasználás kiszélesítésének a folyamata volt, ami a vegyipar néhány ágazatának a fejlődését is előmozdította, s a közlekedéssel szemben is magasabb követelményeket támasztott, s végül az új mezőgazdasági gépek bevezetése mind a mezőgazdaság, mind pedig a gépgyártás új ágazatának a fejlődését is erősen ösztönözte. A vágógépek, darálógépek, járgányok, vetőgépek, arató-, cséplőgépek és lokomobilok (amelyeket a szántásnál, a cséplő-, és más gépek, illetve berendezések hajtására használtak) különböző típusai azt bizonyították, hogy a fából készült mezőgazdasági eszközöket, szerszámokat, berendezéseket a mezőgazdaságban fokozatosan a vasalt, vagy teljesen vasból készült szerszámok és mezőgazdasági eszközök váltották fel, s helyenként a régi mezőgazdasági szerszámokat, felszereléseket öntött vasból készült, illetve vasalkatrészekkel ellátott szerszámok, eszközök és felszerelések teljesen kiszorították. A gépgyártásban a textilipari gépek, bányászati és kohászati berendezések, az élelmiszeripari gépek és műszerek, a gőzgépek hajtógépek és vasuti vagonok, s a különböző egyéb gépek gyártásán túl kinőtt egy sajátos ágazat, a gazdasági gépgyártás - ahogy ebben az időben a mezőgazdaságban használt gép- és különböző berendezési tárgyak gyártását nevezték - jelentősége. De a vasiparral szemben új követeléseket támasztott a vasból készült kocsitengelyek használatára való áttérés, hiszen ez már a sokkal nagyobb teherbírásu szekerek készítésére való áttérést is lehetővé tette, de ugyanezt jelentette a sarló-használatról a kasza-használatra való áttérés is. A kaszákat elsősorban a kisparasztnak használták még akkor is, amikor a nagy-, a középbirtok, illetve a gazdag parasztság is már az arató és vágógépek használatára tért át. [32]

A gépipar fejlődéséhez a mezőgazdasági forradalom még néhány más tényezője is közvetve hozzájárult. Már említettük, hogy a háromnyomásos gazdálkodásról a váltógazdálkodásra való átmenet, a burgonya és a cukorrépatermelésnek a vetésforgókba való állítása nagy mértékben ösztönözte az élelmiszeripar, a szesz-, és a cukoripar fejlődését is. De ezek az ágazatok ugyanakkor a gépipar további fejlődését segítették elő, mivel a fokozatosan gyarapodó nyersanyag feldolgozásához új gépek egész sorára, gőzgépekre, katlanokra, desztilláló berendezésekre, lepárló eszközökre és egész sor más berendezésre volt szükség, minek következtében a vasszükséglet, a vasfelhasználás újra csak tovább emelkedett, s a gépipar e sajátos ágazata jelentős mértékben tovább bővült. A vetőterületek

növelése, a gabonafélék terméshozamának emelkedése pedig a malmok befogadóképességének fokozását igényelte. A patakok, folyók és halastavak kis vizimalmai, amelyek a közelben lévő mezőgazdasági környék számára többnyire bérbe örültek, s nagyobb helyeken pedig már a kis vizimalmok aránylag magas száma sem volt képes a szükséges gabonát megőrölni, annál inkább nem, mivel ezek a malmok a mindenkori éghajlati körülményektől igen jelentős mértékben függtek - a nagy fagyok, vagy egy alacsony vizállás esetén működésük erősen korlátozva volt. A városokban ebben az időben gyakoriak voltak a liszttel való spekulációk miatti elégedetlenségek, viharos fellépések, vagyis a néptömegek így próbáltak a liszt és a kenyérárak állandó emelése ellen tiltakozni. Ez az állapot a nagyobb termelési kapacitással rendelkező gőzmalmok üzemeltetésére való áttérést sürgette, hiszen a gőzmalom már nem volt kitéve az időjárás viszontagságainak, s a malomipari termékek nagy tömegben történő gyártására orientálódhattak, annál is inkább, mivel a hengermalmok későbbi feltalálása már a malomipari termelés lényeges emelését tette lehetővé. [33]

Az iparnak és a mezőgazdaságnak a történelmi fejlődésben elfoglalt viszonyát egyébként a mezőgazdaságban és az iparban alkalmazott lakosság arányával is ki tudjuk fejezni, s megállapíthatjuk, hogy az ipari forradalom fejlődése a mezőgazdaságban alkalmazott lakosság csökkenésében is visszatükröződik. Ebből a szempontból szembetűnő - Nyugatról Kelet felé haladva - a szakaszos eltolódás, hiszen Keleten a mezőgazdaságban alkalmazott lakosság magasabb aránya hosszabb ideig fennmaradt.

6. Az ipari forradalom és a demográfiai forradalom

Egy sor ország népessége növekedésének tanulmányozása során - s ehhez a 17. század végétől már források állnak rendelkezésre - bebizonyosodott, hogy körülbelül a 18. század közepétől kezdve a korábbi időszakokhoz viszonyítva, (amikor a lakosság száma emelkedést mutatott, stagnált vagy egyenesen csökkenő tendenciát mutatott,) fokozatosan a lakosság számának gyorsuló emelkedésére került sor. Ezért a lakosság reprodukciójában bekövetkezett változásokat, amelyeket elsősorban a halálozási arányszám csökkenése és a későbbiek folyamán a tudatos szabályozott születési arányszám növekedése okozott, demográfiai forradalomnak szokták nevezni. [34] E jelenség okait különbözőképpen szokták magyarázni, minket azonban mindenekelőtt a demográfiai és az ipari forradalom kölcsönös viszonya érdekel.

A halálozási arányszám csökkenését egyrészt az orvostudomány fejlődésével magyarázzák, amely a fertőző (ragályos-) betegségek elleni küzdelem sikerességét, mindenekelőtt a csecsemő- és gyermekhalandóság csökkenését tette lehetővé, de ide számítják az élelmiszerekkel való jobb ellátást, a táp-

lálkozási és higiéniai körülmények javulását (az egészségre ártalmatlan ivóvíz; a nyitott lefolyók, árkok helyett a csatornázás bevezetése; az utcák rendszeresen történő tisztítása a nagyvárosokban, stb.). Egy másik elmélet pedig mind a városi, mind pedig a falusi lakosság gazdasági és szociális körülményeinek javulására helyezi a hangsúlyt, mivel az ipar, a mezőgazdaság és a közlekedés fejlődésével egyre bővült a munkalehetőségek köre és emelkedett a lakosság életszínvonala. Mindkét elmélet számos ellenvéleményt váltott ki. Sokan rámutattak arra, hogy az orvostudomány jótéteményét éppen a legmostohább élet- és egészségügyi körülmények között élő lakosság széles rétegei nem tudták élvezni. De rámutattak arra is, hogy a kapitalista ipar és mezőgazdaság intenzív fejlődése a falusi és a városi lakosságot egyaránt nyomorította, s a lakosság számos rétegének életszínvonala nem hogy nem emelkedett, hanem egyenesen csökkent, s az életszínvonal emeléséhez a gazdasági előrehaladás előnyeit csak a nagybirtokosok, kereskedők, ipari vállalkozók, a jól szituált iparosok, hivatalnokok és a szabad foglalkozásuak néhány csoportjának vékony rétege tudta felhasználni. Kétségtelen, mindkét említett tényezőnek ellentétes fejlődése volt, s a demográfiai forradalomra gyakorolt hatásuk mértékét nagyon nehéz megállapítani.

A demográfiai forradalom további fontos tényezője a születési arányszám növekedése, amelynek nemcsak biológiai, hanem társadalmi-gazdasági okai is voltak, de a házasságkötések arányszámának emelkedése is hozzájárul. Itt egy sor olyan körülmény is hatott, mint amilyen pl. a jobbágyok házasságkötésének az engedélyezése, a katonai szolgálat hossza, háborús események, stb. A különböző területeken - helyi körülményeknek megfelelően - más és más volt a házasságra lépő nők és férfiak átlag életkora, úgyhogy a családi élet, a családi együttélés a nők termékeny korszakának rövidebb vagy hosszabb időszakára esett. Ez persze a születési arányszám növekedését vagy csökkenését jelentős mértékben befolyásolta, mivel a házastársi kapcsolatból származó születések arányszáma csaknem általánosan magasabb volt, mint a házasságon kívül született születések arányszáma. A két születési arányszám egymáshoz való viszonyát nemcsak biológiai, a gazdasági-szociális tényezők, hanem a családnak a társadalomban elfoglalt helyzete - amelyet a történelmi hagyományok, a vallás és szociális-kulturális körülmények összessége befolyásolta - is meghatározta.

Az átlagéletkor növekedése a produktív évek kitolódásával járt együtt, ami aztán a gazdasági növekedést ösztönözte, másrészt viszont ez az improduktív koru lakosság számának az emelkedését is jelentette, ami miatt gazdaságilag kevésbé kedvező kor-összetételű lakosság kezdett kialakulni. Ez pedig ismét befolyásolta mind az új értékek megtermelését, mind azok elosztását. [35]

Amellett a demográfiai forradalom egyes fázisainak a fejlődése a különböző országokban hasonlóképpen zajlott le, de eltértek egymástól azok az időszakok, amelyekben a demográfiai forradalomra sor került. Egyes országok fejlődésének összehasonlításánál szembetűnő fázis-eltolódás figyelhető meg.

Az ipari forradalomnak a demográfiai forradalomhoz való viszonyát három probléma-körre osztjuk fel:

1. A demográfiai forradalom mely tényezői voltak azok, amelyek az ipari forradalomra hatást gyakoroltak.
2. Az ipari forradalom folyamatainak a demográfiai forradalomra való visszahatása.
3. Az egyes fázisok általános kifejezésének problémája és a köztük lévő viszony megállapításának lehetősége.

A legfontosabb termelőerő az ember. A lakosság száma, fejlődésének alakulása a gazdasági növekedés általános összességében mindenkor igen fontos tényezőt képezett. A demográfiai forradalom konkrét lefolyásának éppen ezért igen jelentős szerepe volt az ipari forradalom lezajlásának folyamatában. [36] A 18. század második felében és a 19. század folyamán végbemenő népesség-növekedés a fő európai országokban sehol sem volt olyan nagy mértékű, hogy a lakosság növekedés-üteme a növekvő nemzeti jövedelem felhasználására képes lett volna, épp ellenkezőleg, nőtt a tőkebefektetés, úgyhogy a lakosság bővített ujratermelődésének a bővített gazdasági ujratermelés, elsősorban az ipar bővített ujratermelése megfelelt. Társadalmi méretekben a tőkebefektetés nagyságára hatást gyakorolt az a tény is, hogy a munkások átlagéletkora ebben az időben még nagyon alacsony volt, körülbelül 35 év. Mindamellett a munkásság széles rétegei kora gyermekkortól érett, viszonylag idős korig dolgoztak, s a nem dolgozó lakosság aránya, mely nagyrészt a produktív lakosság munkájának eredményeiből élt, viszonylag alacsony volt. Eppen ezért a nemzeti jövedelemnek a különböző ágazatokban dolgozó produktív kora lakosság és a termelési folyamaton kívülálló lakosság között való felosztását nem nehezítette meg tulságosan. A magasabb tőkebefektetést aztán lehetővé tette még az a tény-szerű körülmény is, hogy a munkásság, a dolgozók társadalombiztosítására fordított összeg az ipari forradalom időszakában minimális volt (társadalombiztosítás nem létezett, a segélyezésre, támogatásra szánt összegeket is kizárólag maguk a munkások fedezték, mégpedig rendkívül alacsony bérükből).

Az ipari forradalomnak a lakosság növekedésére gyakorolt hatása ellentmondásos volt egyrészt azért, mert a munkalehetőségek bővülésével a megnövekedett számu lakosság létminimumát is képes volt biztosítani, esetleg úgy, hogy a bérszint biztosítása érdekében a férfin kívül a többi családtagnak is, a feleségnek és a gyermekeknek is dolgozniok kellett (az ugynevezett családi bérek kialakulása), másrészt vi-

szont - főleg az ipari forradalom első szakaszában -, amikor a munkásság szervezett ellenállása révén kikényszerített gyári (üzemi) törvényhozás és más szociális (társadalmi) vivmány még nem érvényesült, az ipari forradalomnak a népesség számnövekedésére gyakorolt hatása meglehetősen kedvezőtlenül alakult. Ez főleg az ipari munkásságnak a gyári termelés centrumaiban való összpontosulásában nyilvánult meg, ahol viszont, mint ismeretes, nagyon kedvezőtlen, egészségre rendkívül ártalmas lakásvizonyok uralkodtak. Jogosak és a valóságoknak teljes mértékben megfelelőek tehát a szakirodalomban található megállapítások, hogy az ipari forradalom korszaka jobbára a lakásinség korszakának tekinthető, amely inség természetesen elsősorban a munkásságot sújtotta. A sok embernek a kis, sötét és nedves helyiségekben való összezsufolódása, a jó, egészségre ártalmatlan ivóvíz, a friss levegő, alapvető higiéniai berendezések, alapműveltség hiánya, a gyenge, fizikailag fejletlen, kiskorú gyermekek hosszú munkaideje, gyakori betegségek, az orvosi segítség hiánya, vagy nem kielégítő volta - mindez rendkívül magas halandósági arányszámot eredményezett. Mindamelllett a szellőztelen, rosszul, illetve alig fűtött és gyengén kivilágított, félig sötét műhelyekben, a textilgyárak poros, vagy az egészségre ártalmas vegyi folyamatokat végző gyermekek, asszonyok és férfimunkások rendkívül hosszú munkaideje, hiányos munkabiztonsági berendezések ugyancsak a fentebb említett irányban hatottak, vagyis a fiatalok halálózási arányszámát emelték. A gyermek-skrofólozis, a munkások tuberkulózisa és gyakori súlyos munkahelyi balesetek ugyancsak az elhalálózási számot növelték. Az egészségtelen környezetben dolgozó munkásnők hosszú munkaideje legyengítette a nők szervezetét, minek következtében igen magas volt a halvaszületések száma, de igen jelentős százalékot ért el a csecsemőhalandóság, s a gyermekkori elhalálózások is igen meredeken emelkedő görbét mutattak. A szakismeret vagy egyszerűen az orvosi segítség hiánya miatt nagyon sok munkásnő a szülésbe belehalt, sokak egészsége súlyosan vagy véglegesen megrendült, mivel a szülés után azonnal munkába kellett állniok. Mindezek a negatív mozzanatok, amelyek elsősorban a nagy ipari központokban az ipari forradalom kísérelő jelenségei voltak, akadályozták a lakosság számának növekedését, s ezáltal ebben a fázisban a demográfiai forradalom fejlődését is akadályozták. Hogy a lakosság száma az ipari forradalom kezdeti szakaszának kedvezőtlen körülményei ellenére is emelkedő tendenciát mutatott, az csak azért volt, mert a születések arányszáma igen magas volt, s így a munkásság és hozzátartozóik jelentős halálózási arányszáma ellenére is a népesség számának emelkedéséről beszélhetünk.

Eddig tehát a demográfiai forradalomnak az ipari forradalomra tett hatását vizsgáltuk. Most pedig időzzünk el egy kissé annál a problémánál, hogy hogyan lehetne a demográfiai és az ipari forradalom általános fejlődési irányvonalát, s a különböző fejlődési szakaszokban köztük lévő viszony - kapcsolat - változásait kifejezni. E viszony fejlődése különböző országokban más és más volt, s nem ugyanabban az időszakban ment végbe, vagyis ebben az esetben az egyes fázisok aszinkronizmusáról kell beszélnünk.

Természetesen az lenne az ideális, ha a demográfiai forradalom egész időszaka vonatkozásában az összes fő demográfiai mutatót - a lakosság általános fejlődését, a születési és halálozási arányszám alakulását, a házasságkötések, az átlagéletkor alakulását, a férfi és a női lakosság arányának fejlődését, a lakosság korösszetételében bekövetkezett változásokat, a produktív kor átlagmagasságát, a nők reprodukciós korának tartamát stb. - lehetne nyomon követni. Ezeket a fejlődési görbéket pedig az ipari forradalom fejlődése jellemző mutatóival kellene egybevetnünk. Az ilyen részletes elemzés elvégzését azonban akadályozza annak az anyagnak a hiánya, amely az egyes országok demográfiai fejlődését, illetve az ipari forradalom különböző oldalainak a fejlődését dokumentálná.

E fejlődési irányzatok összehasonlítására olyan érdekes, értékes adatok állnak rendelkezésünkre Csehországban, amelyek azoknak a nagyságrendeknek a megállapítását teszik lehetővé, legalábbis nagy vonalakban, amelyek az utóbbi időben "A lakosság és a gazdasági növekedés" címen a tudományos érdeklődés homlokterébe kerültek. 1754-től a lakosság számának növekedését Csehországban a lakosság-összeírási - népszámlálási adatok alapján követhetjük nyomon, s az 1775-1798 közötti időszak gazdasági növekedése mutatójának a szövősékek számát tekinthetjük, amely a manufaktúrák által készített táblázatok alapján hozzávetőleg jól megállapítható. Mivel ebben, az ipari forradalmat közvetlenül megelőző időszakban az ipari termelésen belül a helyi szükségletek kielégítésén kívül a külföldi piac számára termelő textilipar az ipari termelésnek több mint kilencven százalékát adta, a szövősékek számát olyan stratégiai jelentőségű mutatónak tekinthetjük, amelyben a korabeli ipar általános fejlődési szintje tükröződött. [37] Ha a lakosság száma és a termelésben használt szövősékek száma közötti viszonyt kísérjük figyelemmel, akkor mindkét mennyiségnél hozzávetőleg olyan lineáris (egyforma) fejlődési irányzatról kapunk képet, amelyet leginkább az $y = a + bx + c$ egyenlet-típussal lehetne kifejezni, ahol az "y" egy meghatározott időszak szövőségeinek számát, az "a" az előző időszak szövőségeinek a számát, a "b" egy bizonyos időköz szövősék-gyarapodását, az "x" az időközök számát és a "c" pedig a kiegyenlített lineáris vonaltól eltérő reális helyzetet fejezi ki. A kor lakosság-számának fejlődését is meg kell majd állapítani. Ugy tűnik, hogy itt is egy lineáris progresszióval, esetleg egy mérsékeltten emelkedő exponenciálissal találjuk szembe magunkat.

Az 1800-1850 közötti időszak vonatkozásában már nem tudjuk ezt a viszonyt nyomon követni, mivel a gazdasági növekedésnek egyetlen egy olyan mutatója sem áll rendelkezésünkre, amely az ipari forradalom első két fázisát, azaz a forradalom kezdeti és fejlődő stádiumát egy egynemű - homogén - forrásanyag alapján jellemezhetné. A harmincas évektől már fel lehetne használni a gőzhajtást, de a gőz hajtóerejének a felhasználása az ötvenes évek elejéig nagyon lassu volt. Éppen ezért az 1850-1902 közötti időszakra korlátozódunk, amely

Csehországban az ipari forradalom felvirágzásának és befejeződésének időszaka, azaz a szabadversenyes kapitalizmusból a monopol kapitalizmusba való átmenet időszaka. A demográfiai fejlődés mutatójának ismét a lakosság összsámát vesszük, s az ipari forradalom fejlődésének mutatója a gőzhajtóerő iparban való alkalmazásának fejlődése lesz, mivel ebben az időben a gőzgép volt a modern ipar egyetemes motorja (néhány terület kivételével, ahol a fokozatosan fogyóban lévő vízi-hajtóerőt használták, valamint ama esetek kivételével, ahol a figyelemmel kísért időszak végén kis mértékben már az elektromos hajtóerőt használták). Éppen ezért ebben az időszakban a gyári termelés fejlődési, stratégiai mutatójának a gőzgépek ipari termelését tekinthetjük.

A rendelkezésre álló forrásanyag elemzéséből kitűnik, hogy a lakosság növekedésének a gyorsasága ebben az időben az ipari forradalmat megelőző időszakhoz viszonyítva jelentős mértékben fokozódott, a lakosság exponenciálisan növekedett. A gazdasági mutató jellemzésére használt gőz-hajtóerő ipari elterjedése ennél még gyorsabb volt. Növekedését és a növekedés ütemét az $Y = ab^x$ exponenciális egyenlet fejezi ki, ahol az Y a gőzgépek egy bizonyos idő alatti teljesítményét, az " a " egy időintervallum alatti teljesítmény növekedését, a " b " a növekedés ütemének együtthatóját és az " x " pedig az intervallumok számát jelenti. [38] A gazdasági növekedés exponenciális tempóját az ipari forradalom időszakában alátámasztja a szénbányászat fejlődési vonala és egy sor más mutató is. Amellett a gazdasági növekedés tempója gyorsabb volt a demográfiai növekedés üteménél. Meg kell vizsgálni, hogy ebben - a fixtőke növekedésén kívül - vajon megnyilvánul-e a lakosság életszínvonal emelkedése néhány tendenciája is. Egy ilyen kutatást több országban lenne hasznos elvégezni, mivel az összehasonlítás segítségével könnyebben juthatnánk el az általános érvényű következtetések levonásához.

Ugy vélem, csak hasznos lehet, ha az adott korszak cseh gazdasági növekedésének mindkét, egymástól ugyan százéves távolságra eső, azaz az 1775-1798 közötti időszak szövőszékeinek és az 1876-1902. időszak használatban lévő gőzgépeinek teljesítményi stratégiai mutatója növekedési ütemét is összevetjük. Az első mutató, amely nagyjából az ipari forradalom előestéjének az időszakát jellemzi, az első szakasz (a 18. század nyolcvanas-kilencvenes éveinek fordulójáig). Ez egy mérsékeltlen emelkedő exponenciális növekedést tükröz, amely a következő fázisban a stagnálásba torkollik, úgyhogy erre az egész korszakra vonatkozó regressziós vonalnak mérsékeltlen emelkedő egyenes, esetleg valamelyest deformált, egy nagy széthuzott S-betűhöz hasonló, erősen lelapított görbe alakú formája van. A másik mutató, amely a csehországi gazdasági növekedés ütemét az ipari forradalom befejezésének, a szabadversenyes kapitalizmusból a monopol-kapitalizmusba való átmenet időszakában mutatja, az egyre gyorsuló exponenciális növekedést tükrözi (lásd a 2-es számú ábrát).

7. Az ipari és a burzsoá forradalom

Az ipari és a burzsoá forradalom közötti viszony kérdésének tisztázása részletes, sokoldalú kutatást igényel. Csak e két forradalom viszonyának kérdéséről van szó, mivel a szocialista forradalomra csak abban a korban került sor, amikor az ipari forradalom befejezésén kívül már a technikai-tudományos forradalom jegyei is érvényesültek, úgyhogy mi most a szocialista forradalom kérdését épp úgy figyelmen kívül hagyjuk, mint a fejlődő országokban végbemenő társadalmi-politikai forradalmak különböző típusait, amelyek már a jelenlegi tudományos-technikai forradalom vonásait és az ipari forradalom néhány mozzanatát is érvényesítik.

Az ipari forradalom első történeti típusa Nagy-Britanniában valósult meg, ahol az ipari forradalmat száz évvel megelőzve zajlott le a polgári forradalom. Az észak-amerikai angol gyarmatokon a függetlenségi harc a 18. század hetvenes éveiben kezdődött, s ez a burzsoá forradalom alapvető jellemvonásaival rendelkezett, s az Amerikai Egyesült Államok megalkulásával fejeződött be, de ahol a rabszolgaság az állam déli részeiben továbbra is fennmaradt és amelyet csak a 19. század hatvanas éveiben az Északnak a Dél ellen folytatott háborúja idején sikerült felszámolni. Az északi államokban az ipari forradalom tehát a győztes polgári forradalom utáni korszakra jellemző körülmények között ment végbe, a déli államokban ugyanakkor az ipari forradalom a kapitalista rabszolgaság körülményei mellett fejlődött. Ez a polaritás az Egyesült Államok ipari forradalmának jellegében és a polgári forradalom fejlődési szakaszainak az egyes területek konkrét ipari fejlődésére gyakorolt hatásában is világosan tükröződött. Sajátosan alakult az ipari és a polgári forradalom közötti viszony Franciaországban, ahol az ipari forradalom első hajtásait a polgári forradalom és a koalíciós háborúk gyors vihar aratta le, s erősebb gyökereket az ipari forradalom csak a tudomány és az ipar Napoleon által való támogatása, valamint a francia ipart előnyben részesítő kontinentális rendszer időszakában eresztett. A Bourbon restauráció idején bekövetkezett újabb visszaesés után az ipari forradalom fejlődésére csak a 19. század huszas éveitől került sor. Franciaországról tehát elmondhatjuk, hogy ott az ipari és a polgári forradalom fejlődése csaknem párhuzamosan ment végbe, igaz az ipari forradalom fejlődése egy kis időelőnyvel történt, viszont a polgári forradalom heves fellendülése, a kibontakozó védelmi és hódító háborúk az ipari forradalom fejlődését is jelentős mértékben lelassították. A francia polgári forradalom jellege főleg az agrárkérdésben, azaz a parcelláknak és a kis földtulajdonnak a nagybirtok rovására történő elterjedése azonban a franciaországi ipari forradalom fokozatos fejlődésében, de Franciaország egész további társadalmi-gazdasági fejlődésében is kifejezően érvényesült. [39]

És milyen volt az ipari forradalomnak a polgári forradalomhoz való viszonya Németországban? Itt az egyes terüle-

tek, nevezetesen a nyugat-német Rajna-menti, a szászországi és sziléziai, a bajorországi déli és a kelet-németországi területeken lezajlott fejlődés között kell különbséget tenni. A polgári reformok elsősorban e területek mezőgazdaságában eltérő ütemben és különböző időszakokban mentek végbe, a 19. század első évtizedeiben kezdődtek, amellet a Rajna-menti területek viszonylatában a francia éra polgári forradalmának hatásait sem szabad figyelmen kívül hagyni. Az 1848-1849-es évek polgári forradalma az egyes német országrészekben más és más intenzitással zajlott le, de végeredményben vereséggel végződött, éppen ezért a polgári forradalomnak, a forradalomban résztvevő különböző osztályok és rétegek által követett néhány célkitűzését csak a hetvenes években, illetve Németországban az 1870-71-es években történő egyesítése után, Bismarck felülről végrehajtott forradalma teljesítette. Németország egyesítését már az 1818-tól foganatosított vámszerződésekkel kezdték előkészíteni, amelyet aztán az 1834-ben megkötött vámszövetség, az 1848-1849-es és a hatvanas évek demokratikus mozgalmaának fejlődése a megindult egyesítési folyamatot jelentős mértékben meggyorsította. Sem a hetvenes évek polgári reformjai, de a nemzeti egység megteremtése sem volt képes Németországban az ipari forradalom a 18. század és a 19. század fordulójától a 19. század hatvanas éveinek végéig valószínűleg, az ipari forradalom kezdeti fázisa és fellendülése a németországi területek többségében 1848-1849-ig, tehát még a feudális társadalom uralma idején, a forradalmi események által különböző mértékben érintett országrészekben zajlott le, s ez a 19. század közepéig a németországi ipari forradalomnak vontatott fejlődésén is visszaturkózódott. Németország eddigi történeti fejlődésével összefüggésben az egész gazdaság, tehát az ipari forradalom fejlődésében különleges szerepet kapott az állam, a bürokrácia és egynéhány iparág (főleg a hadsereg szempontjából lényeges iparágak) állami támogatása, illetve gazdasági vállalkozás állami szabályozása. [40]

Ausztriában, ahol a jobbagyság megszüntetésére egész sor körzetben 1781-ben került sor, az ipari forradalomnak a polgári forradalomhoz való viszonya hasonló volt mint Németországban, mindennekelőtt a cseh országrészekben, némely alpesi országrészben, mint amilyen pl. Dél-Ausztria, Karintia és Stájerország és szak-olaszországi tartományokban. A helyzetet Ausztria esetében a Monarchia iparilag fejlettebb nyugati részei és az agrár Magyarország közötti különbség bonyolította. A Monarchia nyugati területein az ipari forradalom a 19. század hetvenes és nyolcvanas éveinek a fordulóján, tehát nem sokkal a hetvenes évek polgári reformjai után - amelyek Ausztriában a polgári forradalom hullámának a befejezését jelentették - fejeződött be, addig Magyarország főbb területein az ipari forradalom később, csak a nyolcvanas években fejeződött be, s amellet Magyarország kiterjedt területei továbbra is elmaradott agrár-jellegűek maradtak.

Az ipari és a polgári forradalom közötti feszültség Oroszországban még nagyobb volt, mint ahogy azt Ausztria és Németország esetében láttuk, hiszen Oroszországban a feudális rendszer a jobbágyságnak 1861-ben történő megszüntetéséig fennállt, s Oroszországban a polgári forradalom megvalósítására csak az ipari forradalom befejezése után, méghozzá két hullámban, a sikertelen 1905-1907 és a sikeres 1917-es forradalom után került sor, az utóbbi, tehát az 1917-es pedig már a szocialista forradalom közvetlen előjátékának tekinthető. A gépeknek az orosz iparban való tétova, lassu bevezetése - már a 19. század elejétől - főleg a gyapjuiparban megfigyelhető. A harmincas évektől az ipari forradalom fejlődése Oroszország egész sor iparágazatában és területén egyre szembevetőbbé válik, igaz, 1861-ig, vagyis a jobbágyfelszabadításig a feudális viszonyok által erősen gátoltan akadályokkal zajlik. Az oroszországi ipari forradalom és a polgári forradalom kölcsönviszonyának a tisztázását bonyolítja az a körülmény, hogy az oroszországi ipari forradalom befejeződéséről az egyes kutatók által elfoglalt nézetek igen eltérnek egymástól. Míg egyes szerzők az ipari forradalom befejeződésének időszakát Oroszországban a jobbágyság megszüntetésének előestéjére helyezik, [41] addig mások az oroszországi ipar fejlődésének fellendülését az 1861-t követő idősakra helyezik és ezt a fázist egészen a nyolcvanas évekre teszik, [42] sőt a szerzők között vannak olyanok is, akik az ipari forradalom befejeződését Oroszországban csak a szocialista iparosítás időszakára helyezik. [43] Én magam az ipari forradalomnak Oroszország főbb ipari központjaiban való befejeződését a kilencvenes évek fellendülésének időszakára helyezem, amikor a Witte-féle gazdaság-politika során az orosz ipar fellendülését számos programszerű rendelkezéssel támogatták és ösztönözték.

A burzsoá és az ipari forradalom viszonyának kérdése külön figyelmet érdemelne Lengyelország (az ország három részre történő szakítása, s az egyenlőtlen fejlődésből származó sajátos körülmények), Olaszország (az ipari- agrár Észak és az elmaradott agrár Dél közötti ellentét), Japán (a mejdzsi-féle reformoknak az ipari forradalomhoz való viszonya), Kína és a fejlődő országok viszonylatában.

Amikor a polgári és az ipari forradalom viszonyának fokozatos fejlődését és egyes európai országok viszonylatában - Nyugatról Kelet felé haladva - összehasonlítjuk, arra a következtetésre jutunk, hogy itt egy olyan jelenségre került sor, amely jelenséget az első fázisban a polgári és az ipari forradalom közötti időtávolság fokozatos csökkenése, a második fázisban pedig az ipari és a polgári forradalom közötti távolság ismételt növekedése jellemzi. Itt tehát fokozatos időbeni eltérés mutatkozik a két forradalom között, mégpedig úgy, hogy a növekedés itt Nyugat-Kelet irányú. E viszony szemléletes ábrázolására az 1. számú grafikon tesz kísérletet, ahol nagyon jól látszik az az időeltolódás (időeltérés), amely az egyes országokban a polgári forradalom kirobbanása és az ipari forradalom kezdete

között (Nagy-Britannia), esetleg az ipari forradalom kezdete és a polgári forradalom kezdete között (a többi ország) fennállt. Míg Nagy-Britanniában a polgári forradalom az ipari forradalmat több mint száz évvel megelőzte, addig Franciaországban az ipari forradalom közvetlenül a polgári forradalom előtt kezdődött. Németországban és Ausztriában a jobbágyságot 1781-ben szüntették meg, de itt a jobbágyviszonyok és robotkötelelességek (amelyeket helyenként pénzzel lehetett megváltani) ennél tovább, egészen a 19. század közepéig fennmaradtak. Ausztriában a helyzetet némiképp az ipari forradalomnak Magyarországon való viszonylagos késése bonyolította, ahol ennek ellenére, éppen a Monarchia bonyolult soknemzetiségű viszonyaira való tekintettel az 1848-1849-es polgári forradalom sokkal intenzívebb formában zajlott le és csak az orosz cár katonai beavatkozásával lehetett leverní. Oroszországban viszont a fontos ipari központok fő ipari ágazataiban az ipari forradalom a polgári forradalom előtt ment végbe, s az ipari forradalom fejlődésének időszakában került sor - 1861-ben - a jobbágyság intézményének felszámolására. A polgári forradalom Oroszországban röviddel az ipari forradalom befejezése után tört ki, de vereséget szenvedett, s az 1905-1907-es polgári forradalom után került aztán sor az agrár-reformra, a világháborúra, az 1917-es győztes polgári forradalmára, majd ugyanez év októberében a szocialista forradalomra is. A polgári és az ipari forradalom közötti bonyolult viszony azonban éppen az egyes országok történeti fejlődésének sajátos körülményeire való tekintettel sokoldalú vizsgálatot és mély összehasonlító elemzést igényel.

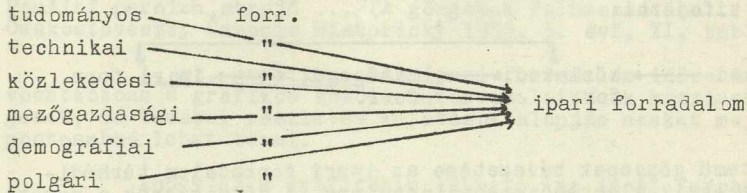
8. Az ipari forradalom az egyes forradalmak kölcsönös viszonya szemszögéből

Fentebb már utaltunk az ipari forradalomnak a tudományos, polgári, technikai, mezőgazdasági, kommunikációs és demográfiai forradalommal való néhány fontos összefüggésére. Most pedig néhány bonyolultabb viszonyra szeretnénk felhívni a figyelmet, nevezetesen arra, amikor az ipari forradalom egyes fázisaira gyakorolt közvetett hatásról, pl. a tudomány fejlődésétől a demográfiai fejlődésen át, vagy a kommunikációs forradalomtól az agrár forradalomon át az ipari forradalomig stb. ivelő közvetett hatásról beszélünk. Ezekre a viszonyokra az egyes forradalmak egymáshoz való viszonyának számbavételénél már utaltunk. Itt tehát nem valamennyi forradalomnak az összes többi forradalomhoz való viszonyának egyszerű kombinációjáról van szó, hanem a kezdeményezések (ösztönzések) bonyolult változásáról, nevezetesen olyan kezdeményezések változásáról, amelyek az egyes forradalmak szférájából érkeznek és a változáson már átesett közvetítő hatások területét képezik. Ki kellene építeni valamennyi lehetséges összekötő (egyesítő) kapocs modelljét, a viszonyokat pedig fontossági sorrendben kellene osztályozni, s legalább a legfontosabb összefüggéseket alapos vizsgálatnak, tanulmányozásnak kellene alávetni. Az ipari forradalom és a modern kor

komplex forradalmát alkotó elemek közti összefüggések bonyolult problémáját csakis szisztematizált metodológiai nézőpontból lehetne megközelíteni.

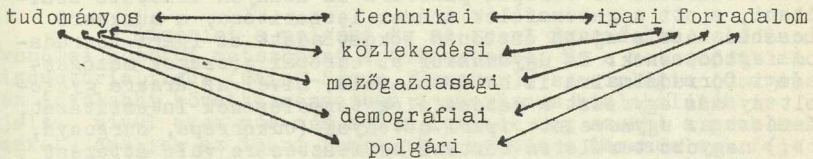
a/ A többi forradalomnak az ipari forradalomhoz való közvetlen viszony: - típusait az alábbi sémával lehetne kifejezni:

kiinduló kezdeményezés (ösztönzés):

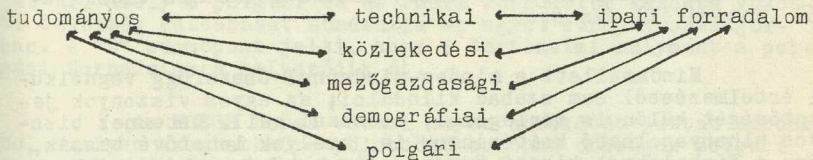
b/ Az egyes forradalmak egymás közötti, továbbá az ipari forradalommal való egyszerű közvetett összefüggéseinek típusait az alábbi sémával fejezhetjük ki:

kiinduló kezdeményezés (ösztönzés): a körülmény közvetítő változása (transzformáció):

c/ Az egyes forradalmak egymás közötti és az ipari forradalommal való bonyolult kétoldalu közvetett összefüggéseinek sémája következőképpen fejezhető ki:

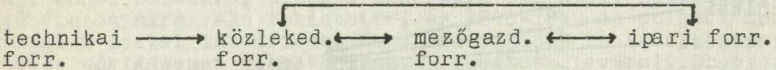
kiinduló kezdeményezés: a kezdeményezés közvetítő változása:

Mindamellett valamennyi forradalmat mint kiinduló kezdeményezések (ösztönzések) forrását kell értelmezni, s a többi forradalmat pedig mint az ipari forradalom konkrét történeti alakulását célzó kezdeményezések közvetítő transzformációját kombinálni, de közben az ipari forradalomnak a többi forradalomra való visszahatását is mérlegelni kell.

A tudományos forradalom által az ipari forradalomra gyakorolt közvetett hatás bizonyítására vegyük pl. az orvostudománynak a demográfiai tényezők révén gyakorolt közvetett hatását. A himlő elleni védőoltások elterjedése korlátozta e betegség járványos terjedésének a veszélyét, jelentősen csökkentette a halandóságot, s ez az izmosodó ipari forradalom számára a szabad munkaerő-források gyarapodását jelentette.

Az ilyen kétfoku összefüggést az alábbi viszonytal tudjuk kifejezni:

A kétütemű gőzgépek bevezetése az ipari forradalom térhódításának egyik alapvető megnyilvánulása. A gőzgépeknek a vasuti közlekedésben való megjelenése a közlekedési forradalom egyik fázisát jelenti. A közlekedési forradalom az Egyesült Államokban a Nyugat felé való terjeszkedést, valamint a mezőgazdasági forradalomnak intenzívebb formában történő terjedését tette lehetővé. A csatornahálózat, a vasuti közlekedés kiépítése, a tengeri szállítási lehetőségek bővülése révén az Egyesült Államokban elért egyre magasabb terményhozamokból, illetve gabona-félékből az európai piacokra is könnyen lehetett szállítani, s ott a gabonafélék árának leszorítása, a munkaerő olcsóbbá tétele újabb ösztönző lökést adott az ipari forradalom fejlődésének. Ez ugyanakkor az európai országok mezőgazdasági forradalmaira is hatással volt, mivel az árakra gyakorolt nyomás egyrészt a gabonafélék termelésének intenzitását, másrészt az ugynevezett ipari növények (cukorrépa, burgonya, stb.) nagyobb területen történő termesztésére való áttérést ösztönözte, s ez aztán ismét csak az élelmiszeripar további fejlődését támogatta. Amellett közbeeső láncszemként itt a közlekedési forradalomnak (az Egyesült Államok és Európa fejlődésére) és a mezőgazdasági forradalomnak (az Egyesült Államok és Európa gabonatermelésére) az európai vetésterület-struktúra megváltoztatására irányuló (a kapásnövények termesztési területének növelése) kettős kölcsönös viszonyáról (hatásáról) van szó.

Mindamellet a minden-mindennel összefügg végnélküli értelmezésből sem szabad kiindulni; az egyes viszonyok jelentőségét külön is mérlegelni, elemezni kell. Léteznek bizonyos elhanyagolható kritériumok is, amelyek lehetővé teszik, hogy a figyelemmel kísért összefüggések közé csakis a jelentős viszonyokat soroljuk. De figyelembe kell venni azt a tényt is, hogy e viszonyok általánosan alkalmazott sémáját sem tudjuk felállítani, vagyis egy olyan sémát, amely valamennyi ország ipari forradalmának valamennyi korszakára érvényes lehetne.

Megjegyzések az 1. számú táblázathoz és az 1. számú grafikonhoz:

1. számú táblázat: Purš, Jaroslav: Struktur und Dynamik der industriellen Entwicklung in Böhmen im letzten Viertel des 18. Jahrhunderts, Jahrbuch für Wirtschaftsge-schichte, 1965., Teil. II., melléklet, 5. számú táblázat.; Landesaufnahmestabelle über der Commercial Fabricata, Manu-facta und Produkta im Königreich Böhmeim pro Anno 1781, HKA Wien, Kommerz rot 795, fol. 481-524.; Purš, Jaroslav: Použití parních strojů ... (A gőzgépek felhasználása...), Československy Časopis Historický 1955. 3. évf. XI. tábl.

1. sz. grafikon: Az ipari forradalom időszakára vonatkozóan a grafikon közölt határvonalai csak hozzávetőle-gesek, de további részletes kutatások alapján ezeket majd pontosabbá lehet tenni.

Ahogy az a grafikonon látható, az ipari forradalom-ra a Németalföldön és Angliában a polgári forradalmat követő-en viszonylag későn került sor, Franciaországban a polgári forradalom éppen akkor robbant ki, amikor ott az ipari forradalom első kedvező jelei kezdtek megnyilvánulni, Németország-ban és Ausztriában a polgári forradalomra az ipari forradalom időszakában került sor, s Oroszországban a polgári demokrati-kus forradalom csak az ipari forradalom befejezése után rob-bant ki.

Kísérlet a polgári és az ipari forradalom aszinkron vonaljai közötti metszéspont értelmezésére: Ez a metszéspont az industrializmus (Saint-Simon, Dunoyer), szociológia (Comte) és távolabbi következményeiben a marxizmus kialakulását is jelzi, mivel ezek más-más módon itélték meg azokat a problé-mákat, amelyek az ipari forradalom nyomán a társadalmak fejlődésében felmerültek. A politika mellett előtérbe kerül a gazdaságtan, s elsősorban az ipari gazdaságtan. Alapvető prob-lémává az ipari társadalom, s annak igazságosabb elrendezése válik.

Az ABDFH forma képletesen valamiféle homokórát fe-jez ki, amely a polgári és az ipari forradalom kezdete közöt-ti távolság változását ábrázolja az egyes európai országok-ban. A "D" csomópont jelzi, hogy a történelmi súlypont a pol-gári forradalomra helyeződik át.

Az ECEGH forma valami olyan homokórát juttat eszünk-be, amelyen szembevető a különböző európai országok polgári forradalma és ipari forradalma közötti távolság változása. Az "E" csomópontot itt úgy értelmezhetjük, mint amely jelzi, hogy a hangsúly a szocialista forradalmon van.

Ha a grafikonra pillantunk, valamiféle olyan időmalom képe merül fel bennünk, melynek igen széles garatja van. Az első esetben a belső (ABD) és az alsó (DFG) rész a szabályosabb, szimmetrikusabb. A második esetben a felső tölcésér (ACE) hirtelen szűkül, s az E metszőpontban elnyelésre, tulnyomásra kerül sor, az EGH alsó rész pedig aránytalanul kicsi. Példánk esetében - ebben az esetben Oroszországban - tehát néhány alapvető probléma (az ipari, a polgári demokratikus és a szocialista forradalom) megoldása aránytalanul rövid időszakaszba préselődött.

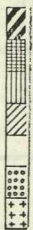
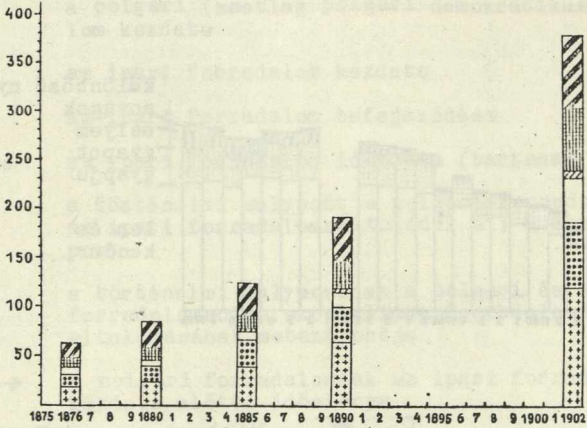
J. Purš cikke a

Československý Časopis Historický c. folyóirat 1971. 2. számából (181-212. l.)

1. számú táblázat

A gőzgépek teljesítménye a csehországi iparban
1775-1798-ban

Ezer:

bányászat

kohászat és fémfeldolgozás

gépgyártás

vegyipar

a többi iparág

élelmiszeripar

textilipar

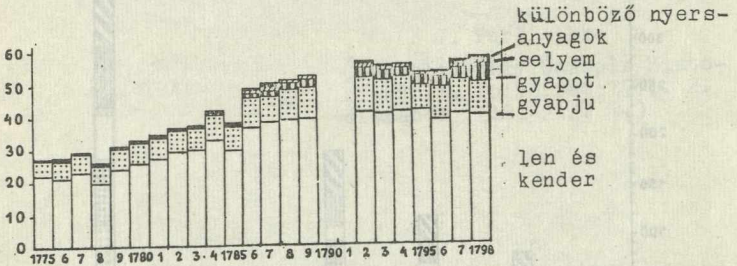
} a termelő-
eszközök
gyártása

} a fogyasztá-
si eszközök
gyártása

A szövőszékek alkalmazása Csehországban
1775-1798-ban

Ezer
szövőszék:

Feldolgozás:

Németalföld

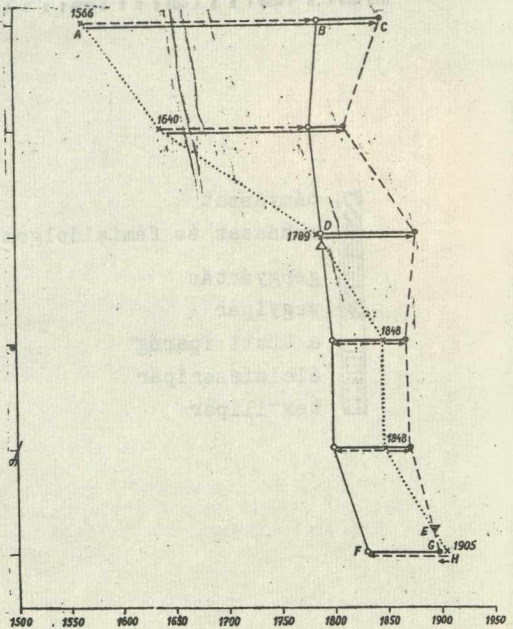
Anglia

Franciaország

Németország

Ausztria

Oroszország

1. sz. grafikon

A polgári (esetleg polgári demokratikus) forradalom és az ipari forradalom közötti távolság változása a főbb európai országokban

- X a polgári (esetleg polgári demokratikus) forradalom kezdete
- O az ipari forradalom kezdete
- az ipari forradalom befejeződése
- o—● az ipari forradalom időszaka (tartama)
- △ a történelmi súlypont a polgári forradalomról az ipari forradalomra tolódik át; a metszőpont
- ▽ a történelmi súlypontnak a polgári és az ipari forradalomról a szocialista forradalomra való eltolódásának metszőpontja
- a polgári forradalomnak az ipari forradalom kezdete előtti időelőnye
- ←----- az ipari forradalomnak a polgári (esetleg polgári demokratikus) forradalommal szembeni időelőnye
- a polgári forradalomnak az ipari forradalom befejeződése előtti időelőnye
- ←———— az ipari forradalom befejeződésének időelőnye a polgári demokratikus forradalom kezdetével szemben

Jegyzetek

[1] A feudalizmus válsága és az ipari forradalom között meglévő néhány összefüggésről lásd: Purš, J.: Průmyslová revoluce (Az ipari forradalom), Praha 1969., kézirat, XV. fejezet.

[2] Krzszizsanovszkij, G.M.: Válogatott munkái, Praha 1960., 406. p.; Coudenhove-Kalergi, R.N.: Apologie der Technik, Leipzig 1922, 36.p.; Coudenhove-Kalergi, R.N.: Revolution durch Technik, Wien-Leipzig 1932. 53. és köv.p.

[3] Lásd Purš, J.: Modéle du rapport..., Historica VII. 1963. 90. p.; Purš, J.: Model závislosti ... (A függőség modellje ...), Československý Časopis Historický, 1963. 11. évf. 1.sz. 38.p.

[4] Erről a problémáról néhány nemzetközi konferencián is nagyon sokat vitatkoztunk; nálunk a "Přehled československých dějin (Csehszlovákia történetének áttekintése) 2. kötete előkészítése idején. A vita eredményeit az akkor megjelent számos cikk és vitahozzászólás összegezi.

[5] Purš, J.: Použití parních strojů ... (A gőzgépek felhasználása ...), Československý Časopis Historický, 1955. 3. évf. 256. p.; Purš, J.: Der Übergang vom Kapitalismus der freien Konkurrenz zum Imperialismus, v.: Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie, SH ASH 51., Budapest 1961. 291-297.p.

[6] Az iparosság és az ipari társadalom koncepciója eredetileg az ipari forradalom "vörös színezetű" értelmezése ellen irányult. Az utóbbi időben azonban Nyugaton is az ipari forradalom tudományosan alátámasztott elmélete kezd terjedni, s ezt a fogalmat a gazdaságtörténet is átveszi. Az iparossitást többnyire a szociológiailag, esetleg filozófiailag interpretált ipari társadalom történelmi feltételeként értelmezik.

[7] Sombart, Werner: Der moderne Kapitalismus, 4. Aufgabe, I. Band, München u. Leipzig 1921., 872 és köv. p.

[8] Legujabban Wattról lásd: Rolt, L.T.C.: James Watt. London 1962. és Rolt, L.T.C.: A Short History of Machine Tools, Cambridge (Mass.), 1965. 68. és köv. p.

[9] Számos korábbi munkán kívül lásd főleg: Schofield R.E.: The Lunar Society of Birmingham, Oxford 1963.

[10] Chaptal, J.A.C.: Eléments de chimie, 4me édition, 3 tomes, Paris 1803.; Chaptal, J.A.C.: Chimie appliquée aux arts, 4 tomes, Paris 1807.; Chaptal, J.A.C.: L'art de la teinture du coton en rouge, Paris 1807.; Chaptal néhány mun-

kája csakhamar német nyelven is megjelent, s hatása nálunk is nyomon követhető, pl. Chaptal, J.A.C.: Die Chimie in ihrer Anwendung auf Künste und Handwerke, 2 Bände, Berlin 1808.; Chaptal, J.A.C.: Vollständige Bleichkunst, Leipzig 1802-1806., stb.

[11] Az iskolai műveltségnek a korabeli Franciaországban való terjedéséről néhány fontos mennyiségi adatot közöl Toutain, J.C.: La population de la France de 1700 á 1959, Cahiers de l' I.S.E.A., série AF No. 3., suppl. No. 133, Paris 1963., főleg a 217. és köv. p.

[12] A tudomány és az ipari gyakorlat összefonódását az ipari forradalom idején jól példázza néhány találmány alkalmazása a cukoriparban. A diffúziós kísérleteket a židlichovicei cukorgyárban Florentin Robert már 1846-ban folytatta, majd Gyula fia 1846-ban találta fel a cukoriparban alkalmazható diffúziós rendszert. A cukorlének mésszel történő tisztítását egy cseh mérnök, Hugo Jelinek kezdte alkalmazni az oužici cukoripari kísérleti állomáson 1858-ban, s 1863 májusában, B. Frey-vel együtt, az új folyamatot - a szaturációt - a gyakorlatban is bevezették. Lásd Purš, J.: Průmyslová revoluce v českých zemích (Az ipari forradalom a cseh országrészekben), Praha 1960. 59-60. l.

[13] Ezekről a felfogásokról bővebben lásd e munkának az ipari forradalom fogalmával, értelmezésével foglalkozó részét, ill. e rész l. sz.jelzetét.

[14] Az ipari forradalom időszakában megvalósult csatornaépítési munkálatokról általános áttekintést egy régibbi munka Priestley, J.: Historical Account of the Navigable Rivers, Canals and Railways, throughout Great Britanian, London 1831. ad. Különb ennek a kérdésnek több, a gazdaságtörténet vizsgálatával, főleg Nagy-Britannia 18-19. századi gazdaságtörténetével foglalkozó munka szentel figyelmet, de az ipari forradalommal foglalkozó néhány rész-tanulmány is.

[15] Gregory, J.N.: The Story of the Road from the Beginning down to A.D. 1931.; Webb, Sidney and Webb, Beatrice: The King's Higway, London 1913.; Cosson, A.: The Turnpike Roads of Nottinghamshire, London 1934., stb.

[16] Pattinson, P.: British Railways, London 1893.

[17] MacGill, P.: History of Transportation in the U.S. before 1860, Washington 1917.; Moulton, H.G.: Waterways versus Railways, New York 1912.; Fogel, R.W.: Railroads and American Economic Growth, Baltimore 1964., stb.

[18] A vasuti hálózat Ausztriában és a cseh országrészekben; a hálózat kiépítéséről lásd pl. Jeniček, Ladislav: Kujné slitny železa ve světě a u nás v 19. století do začátku plavkových pochodů (Kovácsolható vasöntvények ná-

lunk és a világon a 19. században.)

In.: *Počátky výroby plavkové oceli (Az öntött-acél termelés-gyártás - kezdetei)*, *Rozpravy NTM v Praze*, 24. sz., Praha 1967. 7-142. p.

[19] Részletesebben lásd: Witte, S.J.: *Vorlesungen über Volks- und Staatswirtschafts*, Stuttgart u. Berlin 1913., Bd. I., 74. p. és Bd. II. 67. és köv. p.; *Погребинский, А.П.: Пчерни финансов дореволюционной России*. Москва 1954., 163. és köv. p.; *Полянский, Ф.Я. стб. (szerk.): История народного хозяйства СССР*. Москва 1960., 218. és köv. p.; *Buykov, A.: The Economic Development of Russia, v.: Supple, B.E.: (ed): The Experience of Economic Growth, New York 1963.*, 419. p.; *Laute, T.H.: Sergei Witte and the Industrialisation of Russia, New York-London 1963.*; *Westwood, J.N.: A History of Russian Railway, London 1964.*; *Nötzold, J.: Wirtschaftspolitische Alternativen der Entwicklung Russland in der Ära Witte und Stolypin, München 1964.*, stb.

[20] A bekerítésekről, az Angliában lezajlott mezőgazdasági forradalomról lásd: *Slater, Gilbert: The English Peasantry and the Enclosure of Common Fields, London 1907.*; *Mantou, P.: La révolution industrielle au XVIIIe siècle, Paris 1905.*, 131. és köv. p.; *Thirsk, Joan: The Agrarian History of England and Wales, vol. IV., 1500-1640.*, Cambridge 1967., 200-225. p.; *Trevelyan, C.M.: English Social History, London 1967.*, 386. és köv. p.; *Russel, E.J.: A History of Agricultural Science in Great Britain, London 1966.*; *Ernle, Lord (= Prothero, R.E.): English Farming Past and Present, London 1936⁷, 1961⁶, francia fordítás is: Ernle, Lord: *Historie rurale de l' Angleterre, Paris 1952.*; *Chambers, J.D.: Enclosure and Land Supply in the Industrial Revolution, EHR, Sec. Ser., Vol. V., 1953.*, 319-343. p. (ujabban egy gyűjteményes kötetben is kiadásra került: *Glas, D.V.; Eversley, D.E.C.(eds.): Population in History, London 1965.*, 308-327. é.; *Chambers, J.D.: Enclosure and the Rural population: A Revision, v.: Taylor, P.A.M. (ed.): The Industrial Revolution in Britain: Triumph or Disaster?, Boston 1958.*, 74-84. p.; *Parker, R.A.C.: Coke of Norfolk and the Agrarian Revolution, EHR, Sec., Ser., Vol. VIII. 1955-1956.*, 156-166.p.; *Mingay, G.E.: English Landed Society in the Eighteenth Century, London 1963.*; *Hunt, H.G.: Aspect de la révolution agraire en Angleterre au XVIIIe siècle, Annales E.S.C., 11., 1956.*, 29-41. p.; *Hunt, H.G.: Landownership and Enclosure, 1750-1830, EHR XI., 1959.*, 947. és köv. p.; *Habakkuk, H.J.: La disparition du paysan anglais, Annales E.S.C., 20., 1965.*, 649-633. p.; *Архангельский С.И.: Аграрное законодательство великой английской революции. I./1643-1648/. II./1649-1660/., Москва-Ленинград. 1935., 1940.**

1961., 18. és köv. p.; *Авданов, Ю. Н. - Полянский, Ф. Я.: Экономическая капиталистических стран. Москва 1962.* 243. és köv.p.;

Лавровский, В.М.: Исследования по аграрной истории Англии XVII-XIX вв. Москва 1965.

Marx, Károly: Tőke I. köt. (cseh kiad.), Praha 1953, 757. és köv. p. A mezőgazdasági fejlődés általános összefüggéseiről lásd: Slicher van Bath, B.H.: De agrarische geschiedenis van West Europa (1500-1850).., Etrecht 1960.

[21] Nichtweis, Johannes: Das Bauernlegen in Mecklenburg, Berlin 1954. stb.

[22] Přehled československých dějin (Csehszlovákia történetének rövid áttekintése) I. Praha 1958., 516. p.

[23] Pach Zsigmond Pál: K problémom pôvodnej akumulácie kapitálu v Uhorsku (Az eredeti tőkefelhalmozódás Magyarországon), Bratislava 1952. stb.

[24] Purš, Jaroslav: K problematice průmyslové revoluce a českých zemích a na Slovensku (Adalék az ipari forradalom problémájához a cseh országrészekben és Szlovákiában), HŮSAV III. évf. 1955., 555-571.p.

[25] Pach Zsigmond Pál: Особенности первоначального накопления капитала в Венгрии. (Az eredeti tőkefelhalmozódás sajátosságai Magyarországon), Вопросы истории. 1955. 2. sz. 74. p.

[26] Lásd pl. Verhandlungen der am 27. Juni 1858 in Prag abgehaltenen Generalversammlung des Vereins für Rübenzuckerindustrie im Kaiserthum Österreich, Praha 1858.

[27] Čerinka, V.: Vzpomínky na dr. Fr.Lad. Riegra (Visszaemlékezések - emlékek dr. Fr. Lad. Riegerről), Osvěta, 1905. 25. évf. I.köt. 116-117. p. Rieger itt egyenesen a "gyári gazdálkodásnak" a nagybirtok egy részén való bevezetéséről beszél. Már a nemzetgazdasági kérdésekkel foglalkozó korábbi tanulmányaiban is nagy jelentőséget tulajdonított a tudománynak, a gazdasági haladás terén betöltött szerepének: "Az ismereteket egyáltalán, főleg pedig a természet-tudományi ismereteket, amelyek segítségével korunkban oly nagyszerű dolgokat érünk el, fontosságuk és hatékonyságuk tekintetében a munkagépekhez hasonlíthatjuk, azon munkagépekhez, amelyek maguk is csupán a tudományos munka anyagba öntött alkotásai, épp olyan alkotások, mint a költői gondolatnak a versben való testet öltése. Maga a tudomány pedig az a nagy, az a fő gép, amelyre valóban alkalmazható Archimedes kijelentése, hogy segítségével a világot sarkajból ki lehet forgatni." Rieger, Fr.Lad.: O statcích a pracích nehmotných (Eszmei javokról és munkákról ...), Praha 1850., 44-45. p., - kiemelte Purš, Josef.

[28] Šusta, Josef: Naše hospodárství ve velkém (Gazdaságunk, nagyban), Pokrok v rolnictví (Haladás a mezőgazdaságban), IV. 1868., 57. és köv. p.

[29] Šusta, Josef: Výživa kapra a jeho družiny rybníčné (A ponty és halastavi csoportjának tenyésztése, élelmezése), Praha 1884. (bővített német kiadás, Stétin, 1881, 19052).

[30] Azokra a kezdeményezésekre, amelyekre a vasiparban éppen a mezőgazdaságban bevezetett új termelési eljárások meghonosodása - a növekvő vasszükséglet kielégítése miatt került sor, az utóbbi időben Bairoch, P.: Révolution industrielle et sous-développement, 2e édition, Paris 1964., főleg a 85. és köv. p. hívta fel a figyelmet.

[31] Sombart, W.: Der moderne Kapitalismus, 4 Aufl., Erster Band, Zweiter Halbband, München und Leipzig, 1921., 750. és köv. p.

[32] A cseh országrészekben végbement fejlődésről lásd elsősorban Lom, František: Zemědělství českých zemi od roku 1848 (A cseh országrészek mezőgazdasága 1848-tól), VČAZ, 1939. 15. évf. 9-17. p. és a cseh mezőgazdaság 19. századi sajátos fejlődéséről egy egész sor más cikket ugyanettől a szerzőtől. Lásd még Purš, Jaroslav: Die Entwicklung des Kapitalismus in der Landwirtschaft der böhmischer Länder in der Zeit von 1849- bis 1879., JWG Jg. 1963., Teil III., 31-96.p.

[33] Purš, Jaroslav: Použití parních strojů ... (A gőzgépek felhasználása ...), Československý Časopis Historický 1954. 2. évf., 467-468. p.; Purš, Jaroslav: K problematice průmyslové revoluce (Adalék az ipari forradalom matematikájához), HČSAV, 1956. 4. évf. 61-63. p.

[34] Mivel a demográfiát, mint a lakosságról szóló tudományt, vagy pedig mint a népesedés tudományát szokták értelmezni, a demográfiai forradalom terminusa bizonyos mértékig logikátlanak tűnik, s így az említett folyamatok összességének kifejezésére talán a népesedési forradalom elnevezés találhatóbb lenne. Ebből a szempontból a lakosság gyors növekedése és strukturális változásainak jelenlegi korszaka tekintetében érdekes a demográfiai (népesedési) robbanás terminusának bővülése. Ez a kérdés a populacionisztika elnevezésnek a tettesetösebbnek ható demográfiai terminussal (mégpedig az orosz, angol és a francia terminológia hatására: demográfija, demography, démographie) való háttérbe szorításával függ össze. V. Srb szerint a demográfia fogalom használata elsősorban az elmélet területén helyes, ugyanakkor a populáció fogalma a népesedési gyakorlat jelenségeit jellemzi - lásd: Srb, V.: Úvod do demografie (Bevezetés a demográfiába), Praha 1965., 12. p., ugyanakkor a demográfiai forradalom terminus jelentős mértékben elterjedt, s nyilván a jövőben is általánosan használjuk, s így elvetése hiábavalónak bizonyulna.

[35] A demográfiai forradalom problematikájáról lásd: Sundbärg, G.: *Aperçus Statistiques Internationaux*, Stockholm 1908.; Kuczynski, R.R.: *The Balance Births and Deaths*, 2 vols, New York 1928.; Chevalier, L.: *Démographie générale*, Paris 1951.; "The Determinants and Consequences of Population Trends" - gyűjteményes kötet, United Nations, New York 1953.; Coontz, S.H.: *Population Theories and the Economic Interpretation*, London 1957.; Hauser, P.M. - Duncan, O.D.: *The Story of Population*, Chicago 1959.; Mackenroth, G.: *Bevölkerungslehre*, Berlin 1953.; Reinhard, M.R. - Armengaud, A.: *Histoire générale de la population mondiale*, Paris 1961.; Cipolla, C.: *Histoire économique de la population mondiale*, Paris 1965.; Uralisz, B.C.: *Рост населения в Европе*, Москва 1941.; Урлишиш, В.С.: *Войны и народонаселение Европы*. Москва

(cseh forr.: *Války a evropské obyvatelstvo = A háboru és az európai lakosság*, Praha 1963.); Урлишис, В.С.: *Динамика и структура населения СССР и США*.

(A Szovjetunió és Egyesült Államok lakosságának dinamikája és strukturája), Moszkva 1964.; Pavlik, Z.: *Wástin populačného vývoje sveta (A világ népességének fejlődése)*, Praha 1964.; Harsin, P. - Hélin, E. (ed.): *Problèmes de mortalité. Actes du Colloque International de Démographie Historique*, Liège 18-20 avril 1963.; Glass, D.V. - Eversley, D.E.C.: (eds.): *Population in History*, London 1965.; Az egyes országok fejlődésének kérdéséről lásd legalább néhány könyv és cikkválogatást.: Griffith, G.T.: *Population Problems in the Age of Malthus*, Cambridge, 1926.; Connell, K.H.: *The population of Ireland, 1750-1845.*, Oxford 1950.; Habakkuk, H.J.: *Populations Problems and European Economic Development in the Late Eighteenth and Nineteenth Centuries*, AER LIII., 1963., 607-618. p.; Marshall, T.H.: *The population Problem during the Industrial Revolution: A Note on the Present State of the Controversy.* in: Glass, D.V. - Eversley, D.E.C.: *Population in History*, London 1965. 247-268. p.; Pouthas, C.H.: *La population française pendant la première moitié du 19e siècle*, Paris 1956.; Peter, J, P.: *Malades et à la fin du XVIIIe siècle*, Annales E.S.C., 22e année, No 4., Juillet-août 1967., 711-751. p.; Рашин, А.Г.: *Население России за 100 лет /1811-1913/*, Москва 1956.; Karniková, L.: *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754-1914 (A csehszlovákországrészek lakosságának fejlődése 1754-1914 között)*, Praha 1965. stb.

[36] Érdemes megemlíteni, hogy az európai népességi fejlődés új fázisának az ipari forradalommal való összefüggésére nálunk Boháč, Antonin már a harmincas évek közepén felhívta a figyelmet: "Az ipari forradalommal, amely Nagy-Britanniában a 18. század utolsó negyedében a gőzgép feltalálásával kezdődött, s amelynek Európába való kerülését Napoleon kontinentális zárlata csak meggyorsította, az európai népesség (Európa népességének) fejlődésében is új korszak kezdődött." Boháč, Antonin: *Obyvatelstvo v Československé republice (A csehszlovák Köztársaság lakossága)*, Československá vlastiveda (A csehszlovák honismeret), Rada II., Národopis, Praha 1936., 10. p. Kiemelte J. Purš.

[37] Purš, J.: Struktur und Dynamik der industriellen Entwicklung in Böhmen ... JWG 1965. Teil. II., Supplement.; HKA Wien, Kommerz rot 795., fol. 491-524. p.; Purš, J.: Die Arbeitskräfte in der böhmischen Industrie am Vorabend der Industriellen Revolution, in: Troisième Conférence Internationale d'histoire économique, Munich 1965., 1. köt. 1968. 157-164. p.

[38] Purš, Jaroslav; Model závislosti (A függőség modellje ...), Československý Časopis Historický 1963. 11. évf. 1. sz. 34-47. p. és Purš, Josef: Modèle du rapport ..., Historica VII., 1963. 85-97. p.

[39] Éppen ezek miatt a tények miatt néhány szerzőben kételyek támadtak, hogy Franciaországban egyáltalán sor került-e ipari forradalomra. Lásd: Marczewski, J.: Y a-t-il eu un "take-off" en France? In: Evolution des Techniques et progrès de l' économie (1), Cahiers de la I.S.E.A., série AD No 1., suppl. No 111., Paris 1961., 69-94. p.

[40] Néhány szerzőn kívül erre a mozzanatra legutóbb Fischer, V.: Der Staat und die Anfänge der Industrialisierung in Baden 1800-1850., Bd. 1., Die staatliche Gewerbepolitik, Berlin 1962., hívta fel a figyelmet.

[41] Струмилин, С.Г.: Промышленный переворот в России. (Az oroszországi ipari forradalom), Moszkva 1944.; Струмилин, С.Г.: К вопросу о промышленном перевороте в России. (Az oroszországi ipari forradalom kérdéséhez), Вопросы Экономии 1952., 12. sz. 69-84. p.

[42] Mindenekelőtt lásd Яцунский, В.Н.: Промышленный переворот в России. (Az oroszországi ipari forradalom), Вопросы истории 1952. 12. sz. 48-70. p. és egy sor más szerző munkáját.

[43] Portal, R.: Das Problem der industriellen Revolution in Russland im 19. Jahrhundert, in.: Forschungen aus der osteuropäischen Geschichte, Bd. 1., Berlin 1954., 205-216. p.; Kuczinski, J.: Zum Problem der industriellen Revolution, ZfGW IV. 1956., 251. p.

AZ 1879-ES NÉMET-OSZTRÁK KETTŐS SZÖVETSÉG ÉS A CSEHEK

A Német Birodalom és az Osztrák-Magyar Monarchia között 1879. október 7-én megkötött szövetségi szerződés létrejöttével, kialakulásával foglalkozó történelemtől ma már, kilencven év távlatából aligha várható, hogy az általánosan hozzáférhető diplomáciai levéltárakból olyan anyaggal jelentkezzenek, amely a meglévő forrás-alapot lényegesen befolyásolni tudná.

Ez a megállapítás viszont semmi újat nem mond, hiszen a különböző országok történészeinek közvetlenül az első világháború kirobbanása után tett megállapításai, következtetései (miután az európai nagyhatalmak külpolitikai levéltáraiból a nemzetközi kapcsolatok korábról még nem ismert körülményeire és részleteire számos "leleplezés" került nyilvánosságra) megegyeztek abban, hogy az osztrák-magyar külügyminiszter, gróf Andrássy Gyula életéről, tevékenységéről Wertheimer által irt terjedelmes életrajzi monográfia [1] általában már 1913-ban is átfogó képet adott azokról a politikai tárgyalásokról, amelyek a német-osztrák szövetségi szerződés aláírását megelőzték. [2] Sőt mi több, a Hármasszövetség történetéről 1914 januárjában befejezett munkájának első részében Singer viszonylag átfogó összefoglalást ad azokról az információkról, amelyek erről a kettős egyezményről még a diplomáciai levéltárak anyagának hozzáférhetővé tétele előtt keringtek. [3]

Éppen azért az európai diplomáciának az 1871-el kezdődő története iránt a versaillesi békeszerződések után [4] megnyilvánuló fokozott érdeklődés az 1879-es német-osztrák kettős szövetségi szerződés történeti kutatása terén nem is hozhatott lényeges változást, hanem csak az addig kialakult kép további elmélyítését és újabb forrásokkal való alátámasztását szorgálhatta. Az 1879-1914 között Ausztria-Magyarország által kötött titkos politikai egyezmények nyilvánosságra hozatala alkalmával 1920-ban Alfred F. Pribram bécsi professzor tulajdonképpen csak az 1879. október 7-i egyezmény szövegét - amely akkor már több mint harminc éve volt ismert - [5] Bismarck és Andrássy 1879. szeptember 24-i bécsi tanácskozásán készült memorandummal és jegyzőkönyvvel, továbbá az egyezmény meghosszabbításáról szóló néhány rövid jegyzőkönyvvel, valamint az egyezményt pontosabbá tevő néhány apróbb megjegyzéssel egészítette ki. [6]

A német diplomáciai dokumentumok 1922-es hivatalos kiadásának III. kötete teljes tartalmában közli azokat az alapvető levéltári anyagokat, amelyekre Wertheimer munkája megírásánál támaszkodott, s amely anyag az 1879-es német-osztrák kettős szövetségi szerződés megkötésével kapcsolatos legfontosabb források gyűjteményét [7], valamint az egyezményeknek az elkövetkező években történő meghosszabbítására vonatkozó dokumentumainak gyűjteményét [8] tartalmazza. Számos memoár-kiadvány mellett fontos forrás-jellegű kiadványt, illetve forrás-kiegészítést jelentett a későbbi évek során Hans Goldschmidtnek Bismarckról és közvetlen munkatársairól írott tanulmánya [9] és Werner Frauendienstnek az egyezmény előtörténetéről írott tanulmánya. [10]

A két világháború közötti Németországban azonban élénk vita tárgyát képezték az 1879-es német-osztrák kettős szövetségi egyezmény kialakulásával foglalkozó publicisztikai mérlegeléseken túl a diplomáciai források szolid kutatásán alapuló történeti munkák is. Az igaz ugyan, hogy az egyes nagyhatalmaknak az első világháború kirobbantásában játszott "bűnös" vagy "ártatlan" volta felett kibontakozott vita hevesége az 1914. évhez való közeledés arányában egyre inkább fokozódott, mégis éppen Németország politikájának védelmezői voltak azok, akik jelentős gondot fordítottak arra, hogy Bismarck 1871-1890 közötti nemzetközi politikai aktivitását a lehető legkedvezőbb megvilágításba helyezzék. [11] Nem terjedt el általánosan az a nézet sem, amelyet - ami talán ugyancsak jellemző - elsősorban a Német Birodalom hatalmi feltörése időszakában védelmeztek, nevezetesen az a nézet, hogy az 1879-ben megkötött kettős szövetségi egyezmény a birodalom megalakulását követően Bismarck legjelentősebb (ha ugyan nem a legfontosabb) cselekedeteinek egyike volt, hogy Németország számára ez volt a legkedvezőbb (ha ugyan nem egyetlen lehetséges) hatalom-politikai kombináció, amely a frankfurti parlamentnek a "szűkebb" és "tágabb" értelemben vett szövetségről szóló gondolatához kapcsolódik, s amely majd a német "világpolitika" alapjául szolgáló német "Közép-Európa" kialakulását teszi lehetővé; [12] s végeredményben ehhez az értékeléshez állt közel lényegében a Bismarck korabeli német-osztrák szövetséggel foglalkozó egyetlen feldolgozás is. [13] Epp ellenkezőleg, elterjedtebb, s a német történetírásban nyilván félhivatalosabb volt az a nézet, hogy az 1879. október 7-én megkötött kétoldali szövetségi egyezmény létrejöttének nem szabad döntő jelentőséget tulajdonítani, mivel az Bismarcknak az európai béke és egyensúly fenntartásáért tett erőfeszítései keretében az akkoriban szokásos "kabinet-politika" számos eszközeinek csupán egyikét jelentette. [14]

Egy ilyen jellegű vita évek múltán történő értékelésénél többnyire megmutatkozik, hogy sem az egyik, sem a másik fél kiélezett nézetével nem lehet teljes mértékben egyetérteni. A cseh publicisztika és az ukrajnai cseh történetírás mindenkor inkább azokat a következtetéseket támogatta, amelyek az 1879-ben megkötött német-osztrák szövetség, főleg annak a

Monarchia belpolitikai fejlődése szempontjából döntő fordulatot jelentő fontosságát hangsúlyozták. Josef Šusta értékelése szerint az 1879-es német-osztrák szövetségi egyezmény "... egy rendkívül fontos, sorsdöntő fejlődés kiinduló pontja lett, mert az a valóságban ama bizonyos megállapodások első alapcikkelyévé vált, amelyek Európát - a porosz példa nyomán - két állig felfegyverzett táborra osztották", bár maga Bismarck személyesen sohasem tulajdonított az egyezménynek ilyen messzemenő következményeket, s a német politika tartós alapjának sem tekintette. [15] Josef Šusta magyarázata az 1879-es német-osztrák egyezménynek a Monarchia belpolitikai fejlődésével való sokkal fontosabb és mélyebb összefüggéseire tapintott, mint ahogy az a német történészek körében ebben az időben megszokott volt. [16] Figyelembe kell venni azt is, hogy a német birodalmi kancellár, 1885-1887 között nem támogatta az osztrák-magyar Balkán-politikát, s arra törekedett, hogy a német külpolitikát a Béctől való esetleges egyoldalú függéssel szemben biztosítsa. A Habsburg Monarchiával való szövetség - amelyben az alaphangot az erősebb német partner adná - azonban Bismarck külpolitikájának támpontja maradt ebben a kritikus időszakban is.

A német birodalom 1871 utáni külpolitikai orientációjával kapcsolatos sok évig elhuzódó vitában a marxista kutatók által kezdetről fogva elfoglalt álláspont érvényesült, nevezetesen, hogy a történelmi kutatások a fontos külpolitikai döntéseket erősen befolyásoló, sőt néhány esetben azokat egyenesen determináló szociális-gazdasági tényezők figyelembe vételére nélkül csak a felszint érintik és nem tudnak a dolgok lényegébe hatolni. Az első világháború előtti nagyhatalmi politika "szociológiai alapjainak" a vizsgálataival kapcsolatban G.F.W. Hallgarten határozottan nem tudott egyetérteni azzal az állítással, amely Bismarck 1890 előtti politikája és a között, ami Németország külpolitikájában ezután következett, "abszolút ellentmondást" látott. A politikai módszerekben és nem a politika lényegében rejlő különbségeket Hallgarten mindenekelőtt a belpolitikai erők gazdaságilag befolyásolt konstellációjával magyarázta, amelyek elsősorban az 1879-es védvám-rendszer életbe léptetésénél éleződtek ki. [17] Ugyanebben az irányban, de ennél sokkal tovább lépett Helmuth Böhme, hamburgi történész, aki a "Németország nagyhatalommá való átalakulásáról" írott terjedelmes munkáját éppen az 1879-1881-es évekkel zárta le. A német nehéziparnak és bankoknak (Felső-Szilézia - Berlin - Ruhr vidéke tengely) a porosz konzervatív nagybirtokkal való szövetsége, amelyet 1879-ben erősített meg, Böhme értékelése szerint tartós alapot teremtett az osztrák-magyar orientációjú német külpolitika számára. [18] A Németország és Oroszország közötti "elidegenedés" mélyebb társadalmi-gazdasági okait, amelyek ezt az alapvető osztrák-magyar orientációjú külpolitikát még csak tovább erősítették, a Német Demokratikus Köztársaság történetírásának egyik nemrég megjelent munkája is hangsúlyozza. [19]

Az 1879-es német-osztrák szövetségi megállapodásra vonatkozó eddigi kutatások eredményeinek, illetve az ezzel

kapcsolatos polemikus vitáknak még az ilyen futólagos áttekintése is hasznos kerete lehet véleményem szerint az általam végzett fejtegetésnek is, amelyben az egyezménynek a két ország, elsősorban a Habsburg Monarchia belpolitikai viszonyainak, illetve - a cseh szempontból nézve - a cseh társadalom nemzetközi helyzetének a 19. század utolsó évtizedeiben való alakulására gyakorolt hatását, befolyását vizsgálom. Számomra úgy tűnik, hogy a Német Birodalom és Ausztria-Magyarország belső problémáinak az 1879-ben megkötött német-osztrák egyezményre gyakorolt általános hatása sokkal lényegesebb volt, mint az a korábbi diplomáciai kutatásokból tükröződik, hiszen ezek a diplomáciai kutatások a hatást gyakran alábecsülték. Ami a német-osztrák szövetség mélyebb szociális-gazdasági összefüggéseit illeti, magam inkább Helmut Böhme és semmiképp sem bírálói nézete felé hajlok, de tekintettel vagyok arra is, hogy a szociális-gazdasági tényezők elsődleges jelentőségét hangsúlyozó állásfoglalások tényleges védelmezői hogyan vélekednek e tényezők hosszán-tartó hatásáról; s többnyire az egyes politikai döntéseknek sem volt közvetlen gazdasági oka. [20] E fejtegetés során figyelmemet először Bismarcknak az Ausztria-Magyarországgal való szövetségi egyezmény I. Vilmos császár erős ellenzése ellenére való érvényesítése érdekében kifejtett szivós erőfeszítésére, mindenekelőtt pedig e küzdelem 1879. augusztus közepe és október eleje között lezajlott főbb érveinek tisztázására és ezek tágabb összefüggéseinek feltárására fordítottam. A cikk második részében pedig a német-osztrák szövetségi egyezmény első évtizedéből, főleg az 1885-1888-as évekből vett néhány példa alapján próbáltam a kettős-egyezménynek a Habsburg Monarchia belső hatalom-politikai elrendeződésében játszott nagy jelentőségére rámutatni.

x x x

Amikor a Német Birodalom az 1870-1871-es győztes háborúból az európai kontinens legerősebb államaként került ki, külpolitikája lépten-nyomon szembe találta magát a többi nagyhatalomnak éppen az európai erőegyensúly megőrzése érdekében tett erőfeszítésével, amelyek célja a német nagyhatalmi törekvések befolyásának, illetve azok további kiterjesztésének a megakadályozása volt. Az 1875 áprilisában és májusában szerzett tapasztalatok, amelyeket a német birodalmi kancellár akkor szerzett, amikor a brit és az orosz diplomácia képviselői Berlinben Franciaország esetleges további gyengítésével kapcsolatban egyet nem értésüknek adtak kifejezést, Bismarckon tartós nyomot hagytak. [21] A német külpolitika fő alapját a konzervatív és monarchista szolidaritás szellemében ugyan továbbra is a három császár, azaz Németország, Ausztria-Magyarország és Oroszország szövetsége jelentette, ugyanakkor azonban a Balkánnal kapcsolatos osztrák-orosz ellentét ezt az alapot komolyan veszélyeztette. Az 1875-1878-as évekből származó német diplomáciai dokumentumok a többé-kevésbé minden oldalról megnyilvánuló jogos bizalmatlanságról számolnak be. Bármennyire is próbálta Bismarck kancellár az 1878-as berlini kongresszus előkészítése időszakában magát "becsületesebb al-kuszként" olyannak feltüntetni, aki a nagyhatalmak között fel-

merült ellentétek elsimitására bármikor kész jószolgálatait felkínálni, mivelhogy Németországot a Balkánhoz ugymond semmiféle saját érdek nem fűzi, [22] ennek ellenére a felkínált német szolgálatokat mégsem lehet teljesen önzetleneknek tekinteni. Bismarck 1878. november 2-án kelt fejtegetésében, amelyet nem a külföld, hanem a német külügyi hivatal számára belső utmutatásnak szánt, egészen nyíltan hangot adott meggyőződésének: "A tartós békének Keleten való megteremtése a német érdekeknek ellentmond, mivelhogy meglévő földrajzi helyzetünk mellett a bennünket egytől-egyig gyűlölő szomszédos nagyhatalmak minden bizonnyal keresnék és meg is találnák azt az alapot, amely őket Németország ellen egyesíthetné... Államtudományunk dicsősége lenne, ha a keleti fekélyt nyitva sikerülne tartanunk, s ezáltal a többi nagyhatalom egyesülését megakadályoznánk, s saját békénket biztosítanánk." [23]

A nem egészen két hónapos - pontosan az 1879. augusztus 9-e és október 3-a közötti - időszak eseményeire vonatkozóan, azaz-attól a naptól kezdve, hogy Bismarck német birodalmi kancellár megfogalmazta azt a kérdést, hogy a német politikának Oroszország felé való egyoldalú orientálódásáért vajon magára vállalhatja-e a felelősséget [24] egészen addig a napig, amikor I. Vilmos császártól a német-osztrák szövetségi egyezmény aláírásához való beleegyezését kikényszerítették, a történeti kutatás körülbelül husz olyan Bismarck-féle közvetlen emlékirattal, rendelkezéssel, kijelentéssel és távirattal rendelkezik, amelyben az akkori német birodalmi kancellár széles körben és fokozott nyomatékkal próbálta a Habsburg Monarchiával való szövetségi egyezmény halaszthatatlan megkötésének szükségességét alátámasztani és hangsúlyozni. Hála annak a körülménynek, hogy a német császár és a német birodalmi kancellár az egész kritikus időszak alatt nem egy helyen tartózkodott, s így közvetlen személyes kapcsolatra közöttük nem is került sor [25], maradt fenn Bismarcktól hat, mégpedig 1879. augusztus 24. és 31-én, valamint szeptember 5, 7, 15 és 24-én kelt terjedelmes, több oldalt kitevő közvetlen irat, amelyek mind a mai napig érdemesek arra, hogy elolvasásukat a történészekon kívül másoknak is ajánljuk. "Ezek a hírek és memorandumok, mint politikai iratok, de mint zárt és gondolkodva-indikolás példái is a modern diplomáciai irodalomban példa nélkül állnak" [26] - írja róluk William L. Langer a korabeli nemzetközi viszonyok történetének egyik legjobb ismerője. Ennek ellenére mégis gondosan meg kell vizsgálni, mi az, amiben Bismarck érvelése az előző hónapokban és években követett irányvonalat folytatja és mi az, ami valóban újat jelent benne.

"... 1875 óta szerzett tapasztalatok után nem kötelezhetjük el magunkat Oroszország vonatkozásában olyan mértékben, hogy azután minden csak az ő tetszésén múljék, s minket pedig Európán belül teljesen elszigeteljen" [27] írta Bismarck 1879. augusztus 15-én készült, s I. Vilmos császár elé terjesztendő első utasításában. 1879. augusztus 31-én kelt, I. Vilmos császárnak tett előterjesztésében Bismarck megemlítette, hogy "azok a háborúk, amelyeket Ófelsége 1864 óta volt kénytelen

folytatni azámos országban, s amelyek - szinte válaszképpen - a szövetségek létrehozására irányuló törekvéseket indították el a nagyhatalmak körében, kikristályosították a koalíciók magvát s a hétéves háboru időszakában tulajdonképpen ezek egyike akadályozta Poroszországot felemelkedésében; "a birodalmi kancellár itt példaként ismét "az 1875-ös komédiát" említette. [28] Németország nemzetközi politikai elszigetelődése lehetőségének a látomása, amely 1875 után újra körvonalázódott, vagyis Ausztria, Franciaország és Oroszország koalíciójának a kisértete Bismarck általános érvei között ezt követően igen fontos helyet kapott. [29] Ausztria nem elég erős ahhoz, hogy jelenlegi helyzetében egyedül támasz nélkül maradjon", - írta Bismarck I. Vilmos császárnak 1879. szeptember 15-én. "Amennyiben Öfelsége kitart azon elhatározása mellett, vagyis e támasznak Németország részéről történő biztosítását, illetve nyújtását elutasítja, Ausztria rövidebb vagy hosszabb időn belül kénytelen lesz ezt a támaszt Franciaország vagy Oroszország oldalán keresni. S ezt a támaszt - csekély áldozat árán, de lehet, hogy anélkül is - mindkét fél részéről elnyeri, s bármely esetben ezt a támaszt a harmadik hatalomhoz való közeledés révén sikerül majd megerősíteni. És így újra csak az osztrák-francia-orosz szövetség veszélyének lennénk kitéve, amelynek következtében megint csak az elszigetelődés veszélyének tesszük ki magunkat." [30] Az I. Vilmos császárra gyakorolt egyre fokozódó nyomás idején Bismarck még 1879. október 3-án is arra figyelmeztetett, hogy a német-osztrák szövetségi egyezményvel kapcsolatban elfoglalt elutasító állásfoglalásával "Öfelsége teljesen hiábavalóan a hétéves háboru helyzetének megfelelő körülményeknek tesz ki bennünket." [31]

Ezek az érvek azonban 1879 őszén még semmi újat nem tartalmaztak. Amennyiben figyelmen kívül hagyjuk az 1866-os és az 1870-1871-es háboruk közötti meglehetősen sokat ígérő osztrák-francia egyetértést, amelynek megteremtésére főleg az akkori osztrák-magyar kancellár és külügyminiszter Beust törekedett, ugy 1874. februárjában Bismarck azon meggyőződésének adott hangot, hogy egy restaurált Franciaország "minden vezető osztrák politikus számára rendkívül hasznos támpontot és a sakkjáblán olyan figurát jelentene, amely ellenünk is használható lehetne." [32] Gorcsakov orosz kancellár ama diplomáciai törekvéséről, hogy Németországot Ausztriától elválassza, Bismarck még 1876. november 10-i diktátumában azt írta, hogy Gorcsakov "ezen az uton Oroszországnak, Ausztriának és Franciaországnak még a hétéves háboru idejéből származó régi porosz-ellenes szövetsége megteremtéséhez akar eljutni." [33] Még jóval az 1878. június-juliusi berlini kongresszus előtt a német birodalmi kancellár tisztában volt azzal, hogy a pétervári politika Németország és Ausztria kölcsönös összevesztésére törekszik, épp úgy, mint ahogy a bécsi politika is Oroszország és Németország kölcsönös elidegenítése érdekében fejti ki tevékenységét, ennek ellenére Bismarck reakciója erre nem az egyik vagy a másik szomszéd konzervatív hatalommal való egyodalu szövetség kialakítására, hanem a köztük való közvetítés megteremtésére összpontosult. [34] A német-osztrák

szövetség létrehozásáról szóló döntés előtt több mint két évvel, 1877 júniusában, amikor az egyik francia lap azt írta Bismarckról, hogy "a koalíciók lidércálma nyomja" (le cauchemar des coalitions), a német birodalmi kancellár, miután ez a kijelentés nagyon megtetszett neki, ezt a szófordulatot igen gyakran ismételte ezután. [35] "... A neheztelésnek ez a formája a német miniszter számára még sokáig, s talán örökre jogos marad", kommentálta Bismarck. "Ellenünk irányuló koalíciók Ausztria csatlakozásával talán a sokkal veszélyesebb orosz-osztrák-francia alapon alakulhatnak ki, s a három hatalom közül kettőnek egymáshoz való közeledése a harmadik számára komoly alkalmat teremtené ahhoz, hogy érzékeny nyomást gyakoroljon." [36] Bismarck által 1879. augusztusában és szeptemberében hangoztatott, mégpedig a Németország esetleges nemzetközi politikai elszigetelődéséről hangoztatott érvek lényegében semmilyen sem különböztek az előző, 1874-1877-ben tett kijelentéseitől és érveitől, s talán csak abban különböztek, hogy 1879 nyárutóján Bismarck Ausztriának a nemzetközi támogatás elnyerésére irányuló szándékát, valamint az orosz politika megbizhatatlan voltát még akutabb formában hangsúlyozta.

A nyomós érvek, állítások második hulláma, amellyel Bismarck 1879 késő nyarán I. Vilmos császárt a német-osztrák szövetségi egyezmény szükségességének elismerése érdekében próbálta befolyásolni, Oroszország belső fejlődésre vonatkozott, mindenekelőtt pedig az orosz cár közvetlen környezetében tömörülő legmagasabb köröket érintette. S ez nem annyira az orosz politika oly gyakran hangoztatott "hálátlansága" volt azért a diplomáciai támogatásért, amelyet állítólag Bismarck a berlini kongresszuson az oroszok által képviselt álláspontnak nyújtott, [37] hanem inkább azok az oroszországi tágabb és mélyebb társadalmi változások, amelyek nyilván Bismarck nyugtalanságát is kiváltották. 1879. szeptember 7-ről származó terjedelmes közvetlen közleményben, amely I. Vilmos császár és II. Sándor cár találkozásának kedvező körülményeit kívánta ellensúlyozni [38], a német birodalmi kancellár igen messzire merészkedett akkor, amikor a "szláv forradalomnak Sándor cárra gyakorolt hatásáról", sőt arról is írt, hogy ez a cár "a férfiak és a nők váltakozó befolyásának hatására az orosz politikát és a cári hatalmat a szláv forradalom szolgálatába állította, s az orosz diplomáciát is ennek a szellemében irányítja"; ennél az értékelésnél a német birodalmi kancellár azokra az eseményekre hivatkozott, amelyek az 1877-1878-as orosz-török háborút megelőzték. "Számunkra nem létezik olyan lehetőség, amely a szláv forradalomnak ezzel az ösztönös, kiszámíthatatlan erejével való egyetértést biztosítaná..." [39] - támadta császára konzervatív érületét Bismarck. A közlemény néhány részében az orosz politikát mint a "szláv napoleonizmus", mint a "szláv cézárizmus sovinizmusát", mint "az oroszországi pánszláv forradalmi párt háborus szándékait" jellemezte. [40] Amikor I. Vilmos császár a kevésbé megbízható Habsburg Monarchiával szemben még mindig az Oroszországgal való szövetséget részesítette előnyben [41], 1879. szeptember 15-én Bismarck azt a választ adta, hogy ez a "hódító és háborus szláv forradalommal" való szövetséget jelen-

tené. [42] Bécsben folytatott tárgyalásai után, 1879. szeptember 24-én tett jelentésében mintegy Andrásy véleményét tolmácsolva a német birodalmi kancellár azt írja, hogy "az európai béke szempontjából a legveszélyesebb elrendezést még mindig a Francia Köztársaságnak a pánszláv forradalmak-rágtá Oroszországgal való szövetsége jelenti." [43] Talán Bismarck érvei ezuttal sokkal inkább, mint eddig bármikor - éppen a címzetre való tekintettel - a címzettnek voltak szánva, mivelhogy I. Vilmos császár semmiképp sem volt hajlandó lemondani arról a meggyőződéséről, hogy a porosz állam legjobb barátja mindenkor a konzervatív Oroszország volt. Véleményem szerint Bismarcknak az 1879-es német-osztrák szövetségi egyezmény létrehozása érdekében tett erőfeszítéseinek fő okát éppen ebből kifolyólag nem lehet a "megváltozott" orosz politikában keresni. Azok a túlzó kijelentések, amelyeket Bismarck a "szláv forradalomról" tett, nyilván azért lettek úgy kihangsúlyozva, mert általuk akarta I. Vilmos császárnak bebizonyítani, hogy Oroszország már távolról sem olyan biztos védelmezője a konzervatívizmusnak, mint korábban volt. [44] Különben ebben a vonatkozásban 1879. augusztusában és szeptemberében elfoglalt nézeteit ezuttal sem hangoztatta először Bismarck. Már 1876. augusztusában és novemberében is nagy hangsúlyt fektetett az "orosz nemzeti hangulat" fokozódásának [45], valamint más tényezők, pl. a hivatalos pétervári politikától "független", német-ellenes szellemben működő "erők" létének a hangsúlyozására. [46] Az orosz politikáról 1877. januárjában készített terjedelmes méltatásában Bismarck azt írta, hogy "egy évnél aligha tudja tovább tartani azt a benyomást, hogy a hivatalos Oroszország irántunk tanúsított magatartása erősen kifogásolható", sőt azt, hogy "Oroszországban vannak olyan befolyásos emberek, akik a párizsi kormánnyal karöltve inkább harcolnának Németország ellen, mint a törökországi keresztények védelméért." [47] A bécsi német nagykövét közvetítésével Andrásy ugyancsak azt az üzenetet küldte Berlinbe, hogy "a német érdekekhez tartozik az is, hogy a szláv elemnek a Balkán félszigeten a többi keresztény nemzetiség rovására történő tulságos megerősödését ne engedje meg". [48] 1878. májusában a pétervári német nagykövét az oroszországi forradalmi hangulat nyugtalanító fokozódásáról írt. [49] Bismarck azonban éppen ebben a helyzetben makacsul utasította el Andrásy javaslatát, aki 1878. március 1-én Stolberg bécsi német nagykövét előtt Németország és Ausztria-Magyarország közötti szövetségi kérdését eleven színekben, mint a "jövő programját" ecsetelte. [50] Éppen ellenkezőleg a "szláv forradalom" és a "nihilizmus" olyan kifejező megnyilvánulása, mint amilyen a II. Sándor cár elleni sikeres merénylet volt, Bismarckot 1881-ben attól sem tartotta vissza, hogy az ugynevezett három császár 1873-ból származó szövetségét még szilárdabb formában felújítsa. [51] Az orosz problematika Bismarck számára csak kedvező ürügyként szolgált ahhoz, hogy segítségével álláspontját I. Vilmos császár előtt és részben a német közvélemény akaratával szemben érvényesítse, illetve megerősítse [52], de nem jelentett olyan döntő tényezőt, amely a német-osztrák szövetségi egyezménynek éppen 1879. augusztus 9. és október 3-a közötti megkötését befolyásolta volna.

Abban a válaszban, amelyet a német birodalmi kancellár Bülow külügyi államtitkár és a bécsi német nagykövet közvetítésével 1878. március 6-án Andrássynak egy Oroszország ellenes szövetséggel kapcsolatban tett javaslatára küldött, inkább azokra a körülményekre és feltételekre utal, amelyek a Habsburg Monarchiával való szövetséget a német külpolitika számára indokolttá teszik. Bécsbe küldött közlésében Bismarck hangsúlyozta, hogy véleménye szerint a titkos szövetségnek semmi értelme sincs, mivel a nyilvánosságra hozott német-osztrák megállapodás "abban a pillanatban" provokatív hatást váltana ki, s talán Oroszországnak Franciaországgal, sőt Olaszországgal való szövetségét segitené elő. Meggyőződése, hogy egy ilyen szövetség életre hívásának még nem érkezett el az ideje. "Csakis az események fokozódó nyomása készíthetné Öfelségét (I. Vilmos császárt) arra, hogy egy ilyen jellegű végleges döntést elfogadjon". Érdekelte volt abban, hogy az esetleges német-osztrák szövetség megkötésére, mely magában véve neki személy szerint szimpatikus volt, "csakis szükségszerű nyomás alatt" kerüljön sor, hogy az a széles közvélemény szemében ne egy "önkéntes képződménynek, vagy kabinet-politika eredményének" tűnjön. [53] Bismarck értelmezése szerint ez tehát azt jelentette, hogy Németország és a Habsburg Monarchia közötti szövetséget mint tartós kapcsolatot és semmiképp sem mint a "kabinet-politika eredményét" kell életbe léptetni, mégpedig olyan helyzetben, amely Berlin és nem Bécs számára előnyös. [54]

Az Ausztria-Magyarországgal való szövetség gondolatának a széles közvélemény körében történő népszerűsítésére hivatkozott Bismarck I. Vilmos császár meggyőzése során is. "Az osztrák államhoz több közös mozzanat köt bennünket, mint Oroszországhoz. A német törzsi rokonság, történelmi emlékek, a német nyelv és a magyarok irántunk tanúsított érdeklődése hozzájárul ahhoz, hogy az osztrák szövetséget Németországban népszerűbbé és talán tartósabbá is tegyék, mint amilyen az Oroszországgal való szövetség," [55] írta Bismarck 1879. augusztus 24-én. "Ausztria biztosabb, mert azt a nép támogatja és amellett számunkra veszélytelenebb is... [56] így érvelt távirati stílusban Bismarck 1879. szeptember 1-én. Amellett néhány esetben "két német hatalomról" beszélt, [57] s I. Vilmos császár és az orosz politika megnyugtatósa érdekében az 1866 előtti Német Szövetséggel való hasonlóságot hangsúlyozta [58], ami viszont a Habsburg Monarchia számára már kevésbé tűnt elfogadhatónak. [59] Különösen figyelemre méltó Bismarcknak a szövetségi egyezmény esetleges felmondása elleni hatékony biztosítékok kidolgozására tett javaslata, pl. az, hogy a szövetségről szóló egyezményt mindkét birodalom törvényhozó testületének kellene jóváhagynia. [60] "Részben azért, hogy megállapodásunk ezáltal békeszeretőbb jelleget kapjon, részben pedig az elkövetkezendő egyetértés előkészítéseként és alapjaként talán célszerű lenne egyúttal a két birodalom közötti kereskedelmi egyezményről és más kölcsönös kapcsolatok megteremtéséről szóló kölcsönös biztosíték elfogadásában is megállapodásra jutni" [61], üzenté Bismarck a német nagykövet, Reuss által Andrássynak 1879. szeptember 17-

én. A német birodalmi gyűlés képviselői előtt Bismarck említést tett az Osztrák-Magyar Monarchiához való közeledés gazdasági és vám-terveiről is, annak ellenére, hogy ezek és az ilyen vonatkozású tervek kölcsönösen jelentős ellentétekbe ütköztek. [62] Közvetlenül a szövetségi egyezmény megkötése után a német és az osztrák ipari vállalkozók között megindult intenzív tárgyalásokat is támogatásban részesítette. [63] Mindez alátámasztani látszik azt a következtetést, hogy a német birodalom felelős körei számára az 1879-es német-osztrák szövetségi megállapodás valóban több volt egyszerű "kabinet-politikánál". [64]

Azok előtt a történészek előtt, akik az 1879-es október 7-i német-osztrák kettős szövetségi megállapodás létrejöttének kérdésével csakis a fennmaradt diplomáciai dokumentumok alapján foglalkoztak, rendszerint elsikkadt az a jelentős összefüggés, amely Bismarcknak e külpolitikai megállapodás érdekében kifejtett kezdeményezése és a német birodalmi gyűlésen 1879 nyarán oly nehezen kivívott győzelme között fennállt. [65] Mint ahogy Bismarcknak a katolikus egyház és a politikai katolicizmus ellen 1871 után Németországban történő fellépése is elválaszthatatlan a nemzetközi aspektusoktól [66], épp úgy a junker nagybirtok és nehézipar érdekében végrehajtott vám- és pénzügyi reformoknak is teljesen nyilvánvaló külpolitikai összefüggései és következményei voltak. A bevezetett agrár- és ipari vámok azonban nemcsak a nagy kikötővárosok kereskedelmi érdekeit károsították és a kedvező brit-német kapcsolatok csorbitását jelentették, [67] hanem a Németország és Oroszország közötti gazdasági és politikai kapcsolatok lényeges romlásában is visszatükröződtek, főleg akkor, amikor ezt az orosz export ellen irányuló más diszkriminációs intézkedések is követték. [68] A német nehézipar és a rendkívül nagy befolyással rendelkező német birodalmi bankok azonban épp ellenkezőleg továbbra is a német tőke-befektetéseknek a Habsburg Monarchiában történő megtartására törekedtek, bár a védvámok kétoldalú bevezetése a két állam gazdasági és kereskedelmi közeledését jelentős mértékben akadályozta. Amikor a német birodalmi gyűlésbe történő választások idején - 1879. július 12 - Bismarck kormányának a liberális és a szociáldemokrata képviselőkkel szemben sikerült a katolikus centrum párt támogatását is megnyernie, akkor ez a németországi katolicizmus elleni sikertelen küzdelem látszatra is teljesen nyilvánvaló végét jelentette. A Habsburg Monarchiával, mint hagyományosan katolikus hatalommal való külpolitikai közeledés végeredményben a Berlinben lezajlott, fentebb már említett belpolitikai változás párhuzamát is jelentette, kihangsúlyozva azzal, hogy a katolikus centrum már 1879 előtt is erősen hajlott a szoros német-osztrák együttműködés létrehozására. [69]

Mindez azonban nem ad magyarázatot arra, hogy Bismarck birodalmi kancellár miért éppen 1879. augusztus 9., illetve augusztus 15-e [70] és október eleje között fejtett ki olyan mérhetetlen erőfeszítést annak érdekében, hogy a német-osztrák szövetségi szerződés halaszthatatlan aláírásához be-

leegyezést nyerjen. Bismarck I. Vilmos császárra gyakorolt nyomása ezuttal összehasonlíthatatlanul nagyobb volt a korábban hangoztatott, lemondással fenyegető ijesztgetésnél, s az esetleg tartós császári ellenállás esetén ez a nyomás valószínűleg olyan komoly belpolitikai válság előidézéséhez vezetett volna, amelyhez hasonlót a Német Birodalom több mint nyolc éves fennállása alatt még nem élt át. [71] Nyilván valaminek hozzá kellett járulni ahhoz, hogy Bismarck Németország külpolitikai elszigetelődésének veszélyét az előző hónapokhoz és évekhez képest sokkal közvetlenebbnek és akutabbnak látta. A német birodalmi kancellárt valaminek befolyásolnia kellett akkor, amikor 1878 márciusától eltérően arra az álláspontra jutott, hogy a német-osztrák szövetségi egyezmény megkötésének "alkalmas időszaka" éppen az említett hetekben következett be. Az orosz-német kapcsolatok romlásának, amelyhez 1879 nyarán maga Bismarck céltudatosan hozzájárult [72], kétségkívül "az események ama fokozott nyomását" kellett képviselnie, amely egyedül lett volna képes I. Vilmos császárt az Ausztria-Magyarországgal való szövetség számára megnyerni. De van egy másik időegybeesés, amely talán választ adhat arra a kérdésre, hogy a német-osztrák szövetségi egyezmény megkötéséhez való hozzájárulást, illetve beleegyezést Bismarck következett be. Az orosz-német kapcsolatok romlásának, amelyhez 1879. augusztus 15-től követelte olyan sürgetően. 1879. augusztus 12-én Ciszlajtánia miniszterelnöke Eduard Taaffe lett; jelentős mértékben ezzel összefüggésben, tehát nemcsak egészségi okokból kifolyólag kérte az osztrák-magyar külügyminiszter, gróf Andrásy Gyula a külügyminiszteri tisztségből való felmentést. [73]

1876-tól Bismarck néhányszor utalt egy Bécsben működő "Andrásy-ellenes tábor" [74] tevékenységére, s arra az orosz szándékra, amelynek célja "Andrásy hatalmának megdöntése, helyének pedig olyan valaki számára való szabaddá tétel volt, aki hajlandó lesz majd egy Németország-ellenes diplomáciai koalícióra lépni" [75], vagy hajlandóságot mutat "Ausztria centralista és klerikális elemeinek Franciaországgal és Oroszországgal való közös német-ellenes konspirációjának" létrehozására. [76] Amikor a nagyhatalmak közötti viszony élesedésével egyidőben - 1878 első heteiben - az osztrák-magyar külügyminiszter, gróf Andrásy Gyula esetleges lemondásáról szóló hírek kezdtek terjedni [77], Bismarck egyik méltatásában, amelynek fő gondolatait a berlini osztrák-magyar nagykövetnek kellett továbbítani, megjegyezte: "Semmi biztosítékunk nincs arra vonatkozóan, hogy az Andrásy helyébe lépő új külügyminiszter nem lesz-e valamelyik osztrák német-ellenes párt tagja, éppen ezért gróf Andrásy Gyula külügyminiszter - aki iránt bizalommal vagyunk - hivatalban maradását kívánjuk." [78] Az osztrák-orosz Balkán-ellentétek tárgyalásainak összefüggésben ez a bécsi külügyminiszter személyét illető, nagyfokú bizalmatlanság hozzájárult ahhoz, hogy Bismarck a német diplomácia bécsi pozícióinak megerősödését még a német-osztrák szövetségi egyezmény létrejötte előtt elérje. Ebben jelentős helyet kapott az a kölcsönös megállapodás, amely az 1866-ban Oroszország és Poroszország között megkötött párizsi békeszerződés egyik cikkelyének a

felbontására vonatkozott, nevezetesen annak a cikkelynek az eltörlésére, amely a Dániához csatlakozás kérdésében a Schleswig északi részében tartandó szabad választások lebonyolítására vonatkozó ígéretet tartalmazta; a megállapodást 1878. április 13-án irták alá, s 1879. február 4-én azzal hozták nyilvánosságra, hogy dátumát itt már 1878. október 11-re változtatták, mégpedig annak a külföldön elterjedt benyomásnak az eloszlatása érdekében, mintha az osztrák-magyar álláspontnak a berlini kongresszuson Bismarck által történő mérsékelt támogatását már előre honorálták volna. [79]

Bismarck 1879. augusztusából és szeptemberéből származó közvetlen jelentésének és memorandumának némely kitétele, amely "az osztrák revans-politika hiveire" [80], vagy azokra a "katonai - konzervatív elemekre" vonatkozik, akiket "főleg korábban Albrecht főherceg képviselt" [81] még emlékeztethetett arra, ahogyan Bismarck korábban, még jóval 1876 előtt is, az osztrák politikáról vélekedett. Azonban az sem volt véletlen, hogy a német birodalmi kancellár e két megjegyzését (az egyedülieket, amelyek I. Vilmos császárral 1879. augusztusában és szeptemberében folytatott levelezésben feltűntek) [82] azon nyomban mérsékelte és cáfolta azzal, hogy Andrassy politikája Bécsben sokkal befolyásosabb és meghatározóbb erjű. [83] I. Vilmos császárral vagy Manteuffel tábornokkal szemben, akik a Habsburg Monarchiával való szövetség előnyeit és hátrányait elsősorba katonai szempontból mérlegelték [84], Bismarck egyértelműen a javasolt szövetségi egyezmény politikai jelentőségét hangsúlyozta. Talán csak az problematikus, hogy ő maga egyáltalán nem hitt abban, amit az osztrák-magyar társadalmi és politikai viszonyok rendezett voltáról hangoztatott. [85] Nyilván gróf Andrassy Gyula személyével (akinek lemondásra vonatkozó elhatározására Bismarck még 1879. szeptember 21-24-i bécsi tartózkodása előtt is mint halaszthatatlan lépésre tekintett) fonódtak össze Bismarck azon érvei is, hogy Andrassy "még magára vállalhatná az osztrák politika irányvonalának szilárdan a Németország olajára történő fordításának feladatát, hogy ezáltal az őt hivatalában követő külügyminisztert is elkötelezze", [86] mivel a németek érdekében áll "megakadályozni, hogy az osztrák politika más vezetés alatt a francia vizekre evezzen." [87]

De mit szóljunk ahhoz, hogy Bismarck 1879. szeptember 1-i nyomatékos sürgetése - tehát nem egészen három héttel a Taaffe-kormány hatalomra jutása után - azt a következtetést tartalmazta, hogy "Ausztria, amennyiben bennünk támaszra nem talál, ellenséges befolyás alá kerül". [88] Bismarck a német-osztrák szövetségért I. Vilmos császárral folytatott harcának csupán a második felében kezdte az esetleges hatalmi változások hatásával szemben a hangsúlyt a javasolt szövetségi rendszer tartós biztosítására helyezni. "Fel szeretném tenni Andrassy grófnak azt a kérdést", - írta a német birodalmi kancellár a német bécsi nagykövetnek, Reussnak, - "hogy vajon mi lenne a véleménye arról, ha a szerződés felmondásának határideje egy vagy két év lenne, s ha ezt a felmondást csak a birodalmi törvényhozás útján, vagyis Németországban a Szö-

vetségi Tanács és a birodalmi gyűlés útján lehetne jóváhagy-
ni, s hasonló módon történe az Osztrák-Magyar Monarchiában
is. A birodalmi képviseleti szervek és a nemzeti közvélemény
bevonása mindkét birodalmat megkimélné attól, hogy a szerző-
dés felmondására akárcsak egy miniszteri hangulat eredménye-
képpen kerüljön sor." [89] Körülbelül egy hónappal a német-
-osztrák szövetségi szerződés aláírása után Bismarck még egy-
szer "tisztán akadémikusan" visszatért a "publici iuris szer-
ződés" javaslatához, "amely hivatalosan a két ország parla-
mentjére lett volna bízva", s magyarázatképpen hozzátette:
"Nézetem szerint a közjellel előnye abban lenne, hogy mindkét
ország, főleg azonban Ausztria-Magyarország lakossága számára
nagyobb lehetőség nyílna meggyőződni a szerződés hasznosságá-
ról, megszokni a szerződés iránti bizalmat, s ez szükség ese-
tén mindkét hatalom számára megkönnyítené a kölcsönös segít-
ség-nyújtást, mint ahogy ez abban az esetben másképpen lenne,
ha a nagy tömegek erről a kapcsolatról csak akkor szereznének
tudomást, amikor a "casus foederis" [90] már életbe lépett;
ez főleg Ausztria-Magyarországra vonatkozik, ahol mindkét par-
lamenttel, mint a szerződés állandó hívével számolok." [91]

A szövetségi szerződés, amelyet 1879. október 7-én
Bécsben Andrásy osztrák-magyar külügyminiszter és Reuss né-
met nagykövet írt alá, nem a kabinet-politika megszokott ügye
volt. Közvetlen német célját Bismarck Bécsben 1879. szeptem-
ber 24-én I. Vilmoshoz intézett utolsó nagy memorandumában
így foglalta össze: "1. Meg kell akadályozni azt, hogy elle-
nünk irányuló éllel Oroszország-Franciaország és Ausztria-Ma-
gyarország szövetsége létrejöjjön. 2. Meg kell akadályozni,
hogy Németországgal szemben Ausztria akár Oroszországgal, akár
pedig Franciaországgal szövetségre lépjen." [92] Minden más
háttérbe szorult az előtt a feladat előtt, amelynek célja a
Berlin érdekeinek ellentmondó Habsburg-Monarchia-beli politika
kialakításának a megakadályozása volt. Schweinitz - az akkori
pétervári német nagykövet - magánfeljegyzésében, amelyben a
német-osztrák szövetség szükségességét indokolta, a szerződés
lényegét azzal magyarázta, hogy "e szilárd megállapodással
magunkhoz láncoljuk" Ausztriát. [93] Azonban Bismarck egész
hozzállásából kiderült, hogy ezuttal nemcsak a Habsburg Mo-
narchia külpolitikájáról volt szó. Amikor 1879. szeptemberé-
ben a félhivatalos berlini Norddeutsche Allgemeine Zeitung az
érdekek egyezésén alapuló általános német-osztrák megértésről
írt és azt bizonyította, hogy ez a "megállapodás" (Entente)
Ausztriának biztosítékot nyújt a "pánszlávizmussal" szemben,
[94] ugyanazokat a célokat szolgálta. Az 1879. október 7-i
szövetségi szerződés háttéréről és feltételeiről szóló sajtó-
információk tulajdonképpen a következő két-három évben soka-
sodtak meg. [95]

Az 1879-es német-osztrák szövetségi egyezmény a
Habsburg Monarchia további belpolitikai fejlődése szempontjá-
ból sorsdöntő volt abban a vonatkozásban, hogy a dualista
rendszer, a magyar arisztokráciának a birodalmi ügyekre gya-
korolt befolyását politikailag jelentős támogatásban részesít-
ette. A Németországgal kötött szövetségi egyezmény és a dua-

lizmus az osztrák-magyar politikában kölcsönösen feltételezte és kiegészítette egymást. [96] Németország és a Habsburg Monarchia egyes politikai körei az 1879. október 7-i kettős szövetségi egyezményben saját helyzetük megszilárdításának kedvező eszközét látták. Mint ahogy maga Andrassy is érdekelt volt abban, hogy Berlin politikáját továbbra is Bismarck és ne az Oroszország felé való orientálódás híve, Edwin Manteuffel [97] vagy éppen a nemzeti liberális irányzat határozza meg [98], úgy a német birodalmi kancellár, Bismarck sem próbálta titkolni, hogy az osztrák-magyar Külügyminisztérium élén sokkal szívesebben látja gróf Andrassy Gyulát, mint Josef Alexander Hübnert, [99] vagy a bécsi katolikus orientáció egy másik hívét. Amikor Bismarck Andrassy lemondását már nem tudta megakadályozni, legalább arról gondoskodott, hogy Bécs politikáját a maga számára legmegfelelőbb irányban szerződésileg biztosítsa. Berlini orientációjával Ausztria önként lemondott arról az erkölcsi-politikai befolyásról, amelyet főleg a délnémet területeken gyakorolt még azután is, hogy 1866-ban - igaz nem önként - hatalompolitikai befolyását elvesztette [100]. Ezt aztán Bismarck a német belpolitikában megfelelő módon ki is tudta használni. [101] Ezzel szemben Németország az 1879-es szövetségi egyezménnyel hatékony eszközhöz jutott a Habsburg Monarchia belső viszonyaiba való beavatkozáshoz, amennyiben fokozódó befolyást nyert azokra a nemzeti és politikai irányzatokra, amelyek berlini orientációja nem volt olyan egyértelmű, mint pl. a magyar arisztokráciéé. [102]

x x x

Az elkövetkező 35 év alatt, vagyis az első világháborúig, a német birodalom és az Osztrák-Magyar Monarchia között 1879. október 7-én megkötött szövetségi szerződésnek az az egyetlen pontja változott meg, amely a szerződés titkos voltára, valamint érvényességének határidejére és felbontására vonatkozott. [103] Változtak azonban a német-osztrák kapcsolatok körülményei és összefüggései, amelyeket nem lehet figyelmen kívül hagyni akkor, amikor a szövetség jellegét és tevékenységét a megkötést követő években és évtizedekben vizsgáljuk. E szövetségben rendszeresen visszatükröződött mindkét monarchia belpolitikai problémáinak hatása éppúgy, mint a más államokhoz fűződő kapcsolatok. Sok minden függött azoktól a személyektől, akik Berlinben és Bécsben felelősek voltak a külpolitikáért. Változatlan maradt a szövetségi szerződés írott határozata a kölcsönös segítség-nyújtásról abban az esetben, ha a szövetségeket Oroszország vagy olyan országok részéről érné támadás, amelyek Oroszországgal szövetségesnek, a szövetségnek mindkét ország belpolitikai helyzetéhez való iratlan viszonya sem változott. A szövetséges partner belpolitikájának a befolyásolási lehetőségével az 1879-es szerződés megkötése után azonban csak Németország rendelkezett. "Sajnálatra méltó, hogy Reuss nem tevékenyebb" - írta Herbert Bismarck az akkori bécsi német nagykövetről 1884. november 1-én B. Bülownak. "Amiként a dolgok most állnak, úgy nagykövetségünknek, ha Bécsben megfelelő emberünk lenne, voltaképpen Ausztriában uralkodnia kellene, azaz legalább az ottani kül-

politikát meghatározni és irányítani." [104] Feltételezhetjük, hogy a birodalmi kancellár fia, aki abban az időben nagykövet volt Hágában, majd 1886-1890-ben a Német Birodalom Külügyi Hivatalának államtitkára, Béccsel szemben eléggé elfogult volt és legfeljebb magánlevélben nyilatkozott. Nehezen képzelhető el, azonban, hogy egy neves osztrák diplomata hasonlóan nyilatkozott volna abban az időben Németországról.

Vajon milyen helyet foglaltak el ebben az egész problémakörben a csehek, a cseh nemzeti mozgalom és a cseh politika? 1879 előtt Bismarck birodalmi kancellár olyan értelmű megjegyzést tett, hogy a csehek aktivitása Ausztriában a német-osztrák szövetség javára válhatna. Ez még abban az időszakban volt, amikor Bismarck legnagyobb ellenségét a politikai katolicizmusban látta. Érdeklődését akkor a "Politik" című ócseh lapnak a Bécsben és dél-Németországban tartott katolikus kongresszusok "nagynémet" tendenciájával szemben fellépő 1877-es májusi vitája keltette fel. [105] Ehhez járult még a bécsi német nagykövet híre a csehek IX. Pius elleni tiltakozó akcióiról, aki a lengyel és a magyar főpapság hatására elítélte Oroszországot az orosz-török háború kirobantásáért. [106] "... Ez a csehországi mozgalom számunkra nagyon érdekes lehetne" - fűzte ehhez Bismarck birodalmi kancellár 1877. június 14-én kelt instrukciójában "... nevezetesen akkor, ha antiklerikális színezetet kapna s azt meg is tartaná, mivel a klerikális tulkapasóktól védett és mentes Ausztriával sokkal könnyebben élhetnének együtt bizalmas kapcsolatban; minden olyan osztrák elem, amely elidegenedik a jezsuitizmustól, megkönnyítené intimitásunkat Ausztriával, megerősítené és emelné Ausztriával való kapcsolatunk értékét." [107] A cseh politika és az osztrák konzervatív klerikális jobboldal közötti elidegenedéshez fűzött remények nem váltak valóra, [108] de az ócseh képviselők belépését 1879-ben a birodalmi tanácsba a birodalmi német érdekek szemszögéből sem értékelték még negatívan. "Ha a kormánynak sikerülne a parlament által jóváhagyott néhány, a cseh nemzet számára tett, engedménnyel a cseheknek a birodalmi tanácsban való bentmaradását biztosítani, ebből érdekes eltulodások következnek be a pártokon belül, amelyek közül elsősorban a lengyel csoport hatásának gyengülését emelném ki", [109] vélekedett 1879. június 30-án Reuss nagykövet.

A német kormány és bécsi diplomáciai képvisellete kezdettől fogva kedvezőtlenül szemlélt minden olyan politikai lépést, amely a dualizmust és a ciszlajtániai német befolyás tulsúlyát érinthette volna. Reuss nagykövet politikai jelentése növekvő mértékben tükrözték annak a német-osztrák környezetnek a nézeteit, amelyben a nagykövet és munkatársai mozogtak. [110] Ferenc József ünnepi fogadtatását Prágában 1880 júniusában Reuss már eléggé rosszhiszeműen kommentálta: "Ugy hódoltak a császárnak, mintha annak kormánya magáévá tette volna szeparatista kívánságaikat. A csehizmus úgy tesz, mintha győzelmet aratna a nemzetiségi harcban, mintha a birodalomban már nem is beszélnének a dualizmusról, s a föderalizmus korszaka következett volna be." [111] Bismarck német

birodalmi kancellár 1880. november 7-i memorandumában rámutatott, hogy "Kelet-Európa számára veszélyt" elsősorban "a Csehországig és Illiriáig terjedő" "hajthatatlan szláv törzsek forradalmi fejlődésének" a lehetősége jelenti. Az így értelmezett pánszlávizmus "a maga forradalmi céljaival" Bismarck szerint "veszélyes" volt "mindkét német hatalom számára, Ausztriának még inkább, mint nekünk és leginkább magának az orosz cárizmusnak és dinasztiájának. A forradalmasodott szlávtság, élén az orosz cárral, vagy anélkül, mindig a köztársasági elemek szövetségese lesz, mégpedig nemcsak Franciaországban, hanem Olaszországban, Spanyolországban és talán Angliában is." [112] Taaffe miniszterelnöknek lehetősége adódott arra, hogy Kálnoky miniszter közvetítésével állandóan ismételtesse: mi sem áll távolabb tőle, mint Ausztriát "a szláv befolyásnak" alávetni; [113] nem folytat "szláv politikát" és nem érzi, hogy egyoldaluan függene a szlávoktól, [114] de Ciszlajtánia egyes nemzetiségei kibékítésére tett törekvését és közöttük való lavirozását Berlinben növekvő bizalmatlansággal fogadták.

Bismarck az osztrák császár és az általa folytatott politika feltétel nélküli támogatását hagyományosan elsősorban az osztrák-németektől várta és követelte, s 1878-tól az ausztriai német liberálisok parlamenti vezetőinek bírálatával sem fukarkodott, akik nem értettek egyet Bosznia és Hercegovina okkupációjával és fokozatosan a kormánnyal szembenálló ellenzékhez csatlakoztak. [115] Sohasem az egyes nemzetiségeknek tett politikai és államjogi engedményekkel, hanem az "ausztriaiak" közös vonásainak konzervatív és dinasztiai értelemben történő hangsúlyozásával kellett a német-osztrák szövetséget megszilárdítani. "... Nem szabad azt a hatalmat lebecsülni, amellyel a Habsburg császári korona viselője, mint a Monarchia nemzetei közötti összekötő elem, rendelkezik," hangzott Bismarck egyik jóváhagyott kijelentése. "Amikor Öfelsége Ferenc József császár közvetlenül az egyes törzsekhez fordul Magyarországon, huszár-uniformisban (de sohasem honvéd-egyenruhában) jelenik meg, Tirolban zergére vadászik, Prágában csehül beszél, Bécsben a régi osztrák hazafiságra hivatkozva lép fel, s így e részek közül mindenki szilárdan mellette áll majd, s ő elegendő erővel rendelkezik ahhoz, hogy képes legyen minden támadással szembeszállni. [116] A német-osztrák szövetség szükségére hivatkozva Bismarck egy meg nem nevezett osztrákkal történt beszélgetése során a 80-as évek közepén, az összefüggések alapján valószínűleg 1885 előtt, határozottan az ausztriai szlávok iránti érzelem-gazdagabb kapcsolatot ajánlotta, hasonlóképpen ahhoz, ahogy politikája jó kapcsolatot tartott fenn Oroszországgal. Ha a Németországgal való szövetség számára az ausztriai német-német nemzeteket tartósan meg akarták nyerni, nem engedheték meg, hogy a "német és a szláv elem közé választó fal" emelkedjék. Ez azonban semmiképp sem jelentette volna, hogy a Habsburg Monarchián belül létrehozandó cseh állam megerősítésével egyetértettek volna: "... A Monarchia szétbomlására és a szentvenceli korona felújítására bizonyára semmi szükség nincs, egy Bajorország és Szilézia között elterülő szláv állam számunkra bizonyára kényelmetlen lenne." [117]

A berlini politikának a Taaffe-kormánnyal és a csehekkel kapcsolatos kritikus állásfoglalása 1885-től kiéleződött, amikor Bismarck kancellár Németországon belül éles lengyel-ellenes kampányt indított, amely - Bismarck értelmezése szerint - ugyancsak kapcsolatban volt a német-osztrák szövetséggel. [118] A külügyi hivatal nyilvántartásában a "die Czechen-eket Bismarck mint új, különleges problémát kísérte figyelemmel, éppen úgy, mint már hosszú éveken keresztül a lengyeleket. [119] Bismarck 1885. július 7-i instrukciója sokkal élesebb szavakat tartalmazott, mint korábban, nevezetesen "hogy a miniszterek, akiket Ferenc József ezidőben bizott meg az ügyek irányításával, azzal nyerik meg maguk számára a parlamenti többséget, hogy fokozatosan engedményeket tesznek a lengyeleknek, a cseheknek és más szláv törzseknek, s hogy az ilyen belpolitikai irányvétel a föderalizmushoz és ennek következtében a Habsburg Monarchiának egy sor kis faji államra való széteséséhez vezet el." [120] Reuss nagykövet 1885. november 8-i jelentésében hasonló módon vélekedik, nevezetesen, hogy Taaffe politikája nem a Monarchia fennmaradásához, hanem széteséséhez járul hozzá. Erre való tekintettel az igazi "fekete-sárga hazafiak" feltették neki a kérdést, hogy egyáltalán Ausztria még megbízható szövetségese-e Németországnak. "Sőt az történt velem" - írta Reuss, "hogy nyomatókosan arra kértek, nyissam fel Ferenc József császár szemét, mivel nem is sejti, hová juthat el a Monarchia ezzel a szerencsétlen rendszerrel, s itt senkinek sincs mersze, hogy ezt megmondja neki." [121]

1886 őszén Berlinben nagy gondot jelentett a német-osztrák szövetségi szerződés jellegének és tartalmának pontosítása, amely a magyar kormány (az ellenzéki politikusok, de az egyes bécsi politikai körök) számára is megfelelő támpontnak bizonyult az osztrák-magyar expanzív balkáni politika számára. [122] Ama eszközök egyike, amelyekkel a német kormány Bécs és Budapest harci hangulatát mérsékelni próbálta, a Habsburg Monarchia súlyos belpolitikai problémáinak a hangsúlyozása volt. A cseh politikusok nyilvános megnyilatkozásairól, amelyek szemből álltak az Osztrák-Magyar Monarchia balkáni külpolitikájával, Bismarck kancellár 1886. november 21-én azt mondotta: "... Ezek a cseh tulkapások nem jelentenek meglepetést amelltt a segítség mellett, amellyel az osztrák kormány mai módszereivel annak a faji gyűlöletnek a növekedéséhez és erősödéséhez hozzájárul, amely a különböző törzsek önálló hazafiságának a kihangsúlyozására és fejlesztésére törekszik. Ennek következtében nagy gondot jelent nekünk, hogy ez a tevékenység nemcsak a parlamentben és a sajtóban nyilvánul meg, hanem a lakosság életében és főleg a hadseregben... A belső hatalom jelenlegi rendszere kétségtelesen meggyengítette kifelé Ausztria összetartó erejét és teljesítő képességét; Ausztriának, mint szövetségesnek az értéke, főleg a dinasztának alárendelt országok összeforrott katonai egységében rejtlett." Bismarck nézete szerint a német hatalomnak kifejezett "érdeke", hogy "Ausztriában a faji gyűlölet és a faji felbomlás tovább ne folytatódjék." [123] Herbert Bismarck, akkor már a Külügyi Hivatal titkára, egy nappal ké-

sőbb, 1886. november 22-én lefolyt beszélgetés során a Habsburg Monarchia belső fejlődését illetően hasonló "aggályokról" nyilatkozott: "Ausztriában a lakosság különböző csoportjai között republikánus elemek dominálnak. Az olaszok és a délszlávok már régebben politikai radikalizmussal töltődtek fel, amely a magyarok, csehek, lengyelek és románok között is elterjedt és csak az a kötelék tartja össze őket, amelyet az osztrák császár személye e valamennyi törzs összefonódásában jelent. [124]

Mindamellett a lényeg az volt, hogy az osztrák belpolitikának a berlini legmagasabb körökben történő ilyen fajta értékelése nem korlátozódott csupán belső elmélkedésekre, hanem - igen gyakran éppen az 1879-es német-osztrák szövetség szükségességének nyilvánvaló hangsúlyozásával - kifejezően 1887-1888-ban került felszínre, mégpedig néhány aprónak tűnő, s Taaffe ciszlajtániai miniszterelnök ellen irányuló incidensben. 1887. júliusában történt, hogy a majdnem kilencven éves I. Vilmos császár szokásos Badgasteinbe vezető nyári útja során a tiroli helytartó közvetítésével baráti üdvözlést küldött Taaffenak, aki erre látogatást tett a bécsi német nagykövetnél, Reussnál, hogy köszönetet mondjon ezért a "megtisztelő elismerésért és kitüntetésért." [125] Amikor erről Reuss jelentést tett Berlinnek és felhívta a figyelmet, hogy Taaffe ebből az üdvözlétből az ausztriai ellenzéki német liberálisokkal szemben "politikai tőkét" próbál kovácsolni, akkor Bismarck kancellár igencsak dühbe gurult. Ujra megismételte azon meggyőződését, hogy Taaffe belpolitikája, amely az ausztriai német elemmel szemben a "szlávságra" támaszkodik, az osztrák császárság számára végzetes és veszélyes. Sőt olyan utasítást is adott Reussnak, hogy ne csak Kálnoky külügyminisztert, hanem Ferenc József császárt is figyelmeztesse, nehogy az a "téves benyomás" alakuljon ki, hogy a német hatalom egyetért Taaffe politikájával. "Elvileg - amint ezt (Reuss) tudja - a velünk baráti viszonyban álló Ausztria belügyeibe nem avatkozunk bele" - folytatta Bismarck kancellár, "még ha azon a nézeten vagyunk is, hogy Taaffe politikája árt az Osztrák Monarchia érdekeinek. Ez a nézet, amelyet természetesen nyíltan nem hangoztatunk, téves lehet; azonban a mi meggyőződésünknek megfelelően. De minden esetben elvárhatjuk, hogy Ofelsége nevét reklámként ne használják fel meggyőződésünk ellen." [126]

Néhány hónappal később, 1887. novemberében történt újra, hogy a Norddeutsche Allgemeine Zeitung, amelyet a berlini kormányhoz közelálló kapcsolatai miatt a kormány hivatalos lapjának tekintettek, egy bécsi levelet közölt, amely a német birodalmi lapok jelentős részénél megnyilvánuló szokásos támadó módtól eltérően nem támadta Taaffe politikáját, [127] sőt a ciszlajtániai miniszterelnök és Kálnoky külügyminiszter jó együttműködésére hivatkozott. A bécsi chargé d'affaires Monts kénytelen volt e cikk ellen panaszt emelni. Ahogy ő maga mondta "a Németországgal való szövetség híveit", elsősorban csak a Taaffe-ellenes alkotmányhü ellenzék között lehetett megtalálni, míg az osztrák klerikálisok Németország

és Olaszország ellen foglaltak állást, a csehek és a szlovének, akik "a 'konzervatív' többség másik fő tényezőjét alkotják", az Oroszországgal való szövetséget kívánják (Németország helyett), s azt is inkább ma, mint holnap és a lengyelek sem rajonganak "a gyülölt germánok barátságáért". Bismarck kancellár a lap főszerkesztője, Pindter eme megállapítására nagyon éles szemrehányással reagált: "A birodalmi kancellár ur ... ezzel azt akarja mondani" - irták Bismarck friedrichsruhei szálláshelyéről a külügyminisztériumba küldött üzenetben, "hogy Pindternek látnia kell: Taaffe rendszerre nem a mi barátunk; s amennyiben a Norddeutsche Allgemeine Zeitung odáig süllyedne, hogy ellenségeinkkel együttműködne (!), úgy vele minden kapcsolatunkat megszakítanánk és más laphoz fordulnánk..." Reuss nagykövetnek küldetett üzenetében Bismarck arra kérte Reussot, hogy Taaffenak a félhivatalos német-birodalmi sajtóval való alkalmatlan kapcsolataira újra figyelmeztesse Kálnokyt vagy magát Ferenc József császárt is. Ellenkező esetben Bismarck azzal fenyegetőzött, hogy Berlin egyenesen Taaffe-kormányát támadja, mivel az osztrákok állítólag nem kívánhatják "hogy azt a benyomást keltsük magunkról, mintha váll-váll-mellett haladnánk ezzel a tehetségtelen társasággal." [128] Az 1887 év végén Bismarck a német kormánykörök "gróf Taaffe sajtó-agitációja miatti" nyugtalanságára még kétszer hívta fel Bécs figyelmét, de "Taaffe Oroszország irányában folytatott szláv politikájának veszélyes következményeire" is figyelmeztetett. [129]

Nem is olyan nagyon könnyű egyértelmű választ kapni arra, illetve megállapítani, vajon a bécsi német nagykövetnek által küldött tendenciózus jelentések mennyire befolyásolták Bismarcknak a Taaffe-kormányhoz való viszonyát, vagy ellenkezőleg, a diplomaták által készített és továbbított jelentések tónusa mennyiben alkalmazkodott ahhoz, amit Berlinben hallani akartak, vagy esetleg a sajtóban nyilvánosságra akartak hozni. Monts grófnak, aki Reuss távolléte alatt Bécsben mint chargé d'affaires működött, a Taaffe-kormány kilenc éves fennállása 1887. augusztusában alkalmat kínált arra, hogy a Habsburg Monarchia belső viszonyait a német-osztrák szövetség szükségességének a szemszögéből vizsgálja. Fő gondja a dualizmus fenntartására irányult, hiszen "a német-osztrák szövetség ennek alapjain nyugodott", míg a "föderalista szláv Oroszország" a Német Birodalom számára elfogadhatatlan lenne. "Mint ahogy a Monarchia Olaszországhoz való viszonyát már ma is a klerikalizmus keseríti meg, az egész béke-liga rendszer legnagyobb veszélyét a szláv Oroszországnak kell előidéznie, amit maga Taaffe gróf lépésről-lépésre egyenget is", [130] - hangzottatta Monts. A cseh politikai viszonyok beható értékelése során az ország fokozódó "elcsehesedését" vagy "elszlávosodását" Monts nem az objektív társadalmi folyamatok, hanem az egyének, vagy kisebb csoportok érdekeit szem előtt tartó, s gróf Taaffe által tett "engedmények" következményeként értékelte. Minthogy a cseh politikusok "leplezetlenül egy 'cseh Magyarországot' követelnek, amit viszont a birodalom dualista alkotmányának a keretén belül egyetlen ciszlajtániai kormány sem tud nyújtani" Monts határozottan elutasította azt

az elképzelést, mely szerint e követelés teljesítésével sikerülhetne a cseh politikusokat a Monarchia számára megnyerni. Ellenkezőleg, éles fellépést javasolt a cseh nemzeti mozgalom ellen, ama remény védelme érdekében, hogy "Csehország a későbbiek folyamán az marad, ami Taaffe, a klérus, az ifju-csehek és az ócsehek akarata ellenére ma is, az osztrák császárság tartománya, s hogy a jelenlegi fejlődés, amelynek a Szent Vencel szláv királyságának megteremtéséhez és ezzel együtt a Finis Austriae-hez kellene vezetnie, nem folytatódik tovább." [131] A berlini uralkodó körök a fenti értékeléssel való egyetértésüket abban juttatták kifejezésre, hogy Monts jelentését, amelyhez egy bevezető részt csatoltak, félhivatalos ciként a Kölnische Zeitung-ban hozták nyilvánosságra, vagyis abban a lapban, amelyben 1871 után Bismarck kormánya a maga hivatalosnak nem nagyon mondható álláspontját igen gyakran nyilvánosságra hozta. [132]

1888 őszén Bismarck német birodalmi kancellár ismét azt a nézetet kezdte hangoztatni, amelyet még 1859 előtt, a frankfurti szövetségi nemzetgyűlésben betöltött követi tiszte alatt fogalmazott meg és azóta is már néhányszor hangoztatott, [133] nevezetesen azt, hogy "a nemzeti és nyelvi különbségek miatt" alkotmányos rendszer "Ciszlajtániában lehetetlen, nem valósulhat meg". Abban az elmékedésben, amelyet 1888. október 6-án Friedrichsruehől a külügyminisztériumba azzal küldetett el, hogy az a Reuss nagykövetnek továbbítandó határozat alapjául szolgáljon, Bismarck kijelentette: "... Ausztriának, mégpedig a császári hatalom érdekében - az emberi ész határain belül - állami fordulatra van szüksége, amennyiben nem akarja magát belső veszélyeknek kitenni. Minden további elodázás csak nehezítené ezt a manővert, mivel a császár iránti tisztelet a hadseregben és a vidéki lakosság körében mindinkább csökken és nem növekszik. Előbb vagy utóbb ehhez mégis csak hozzá kell fogni. A hiba abban van, hogy Ausztria a nemzetiségek számára - s ebben a német nemzetiség sem jelent kivételt - a parlamentben és a publicisztikában egyaránt túl nagy kifejezési lehetőségeket biztosított. Tiszta 'osztrákok' és nem németek, szlávok és lengyelek stb. nevelésére lett volna szükség." Bismarck nem volt biztos abban, hogy egy ilyen állami fordulat összhangban lett volna e Ferenc József császár jellemével és akadtak volna-e ehhez megfelelő emberek. "Civilben nagyon nehezen", jelentette ki és azonnal javaslatot is tett egy állami fordulatot előkészítő módszerre. "Ha ezt akarnák, akkor élesebb konfliktusok előidézésére kellene törekedniök, majd pedig katonailag beavatkozniök." [134] A fiatal német császár, II. Vilmos - a birodalmi kancellárral egyetértésben - Taaffe iránti bizalmatlanságát nyilvánosan is kifejezte akkor, amikor 1888. októberi bécsi látogatása alkalmával az állami díjak kiosztásánál Taafferől megfedelkedett, ugyanakkor szinte tüntetőleg a magyar miniszterelnököt, Tisza Kálmánt kitüntette. [135] "Ausztriához való viszonyunk bomlasztó eleme a taaffeizmusban rejlik" - próbálta Bismarck ezt a lépést igazolni és megindokolni. "Császár Ófelsége ... ennek ellenére ragaszkodik Ausztriához, de nem alacsonyodhat le annyira, hogy Taaffet kitüntesse. Ez nem-

csak becsület-sértő, hanem politikailag esztelenség is lenne", [136] - írta Bismarck 1888. október 24-én. Ausztriából és Olaszországból való visszatérése után Herbert Bismarck államtitkár a Habsburg Monarchia folytatódó széthullásáról drasztikus kijelentést tett. [137]

A következő hetekben Bécsben tett két német birodalmi diplomáciai lépés a cseh problematikát érintette. Az egyik ürügyül Ferenc Józsefnek cseh királlyá történő koronázására vonatkozó elgondolás ismételt felmerülése szolgált. Erről a cseh országgyűlés 1888-as októberi ülésén František Thun tett említést. [138] Berlinben úgy vélték, hogy a Taaffe-kormány a követelés határozott elutasításával habozik. "Ausztria ottani belpolitikájával kapcsolatban ellenvetéseink voltak", jegyezte be naplójába 1888. november 12-én Alfred Waldersee tábornok, a porosz hadsereg legfőbb szállásmestere, 1889-től a vezérkar tisztje, aki a német császár és a német birodalmi kancellár körül tömörülő vezető körökkel állandó kapcsolatban állott. "A csehek olyan szemtelenek voltak, hogy egy prágai koronázás követelésével álltak elő, ami után nagyon hamar az illető országnak a birodalomtól való leválása következne be. Ha ez így folytatódik tovább, akkor Ausztria először föderatív állammá válik, majd teljesen szétesik. Kijelentettük, hogy egy föderatív állam számunkra még inkább szövetség-képtelen (weniger bündnisfähig)". [139] Egy Friedrichsruheban tartózkodó osztrák vendég előtt [140] Bismarck birodalmi kancellár megerősítette, hogy a bécsi diplomáciai lépést ő maga kezdeményezte: "Amikor Taaffe miniszterelnöknél elhatározták, hogy Ferenc József császárt rábírnák arra, hogy Prágában a Szent. Vencel koronával megkoronáztassa magát, óva intettem a lépés megtételétől, anélkül persze, hogy ezzel Ausztria örendelkezési jogát megsértettem volna. Ez a koronázás, amelynek tisztán csak vallási aktusnak kellene lennie, véleményem szerint a vég kezdetét jelentené és beláthatatlan következményekkel járna." [141] Néhány nappal később, 1888. november 21-én Bismarck szükségesnek tartotta a bécsi német nagykövet, Monts által a bécsi politikai egyesületről - a Jednota-ról - készült egészen jelentéktelen jelentésének a margójára megjegyezni, [142] hogy "amennyiben a Taaffe-féle politika egyik kezével a szlávokkal, másikkal pedig a velünk való szövetség megtartására törekszik, úgy a velünk való szövetség elkerülhetetlenül lazulni fog;" Reuss nagykövetet felhatalmazták, hogy adandó alkalommal Bécsre erre figyelmeztesse és utaljon arra, hogy ez "a Taaffe-féle politika gyümölcse". [143]

Ez a néhány példa, amely főleg a cseh nemzeti mozgalomra és a cseh politikára vonatkozik, jól illusztrálja azt a módot, ahogyan az 1879-es német-osztrák szövetséget Berlinben a Habsburg Monarchia belső viszonyaira alkalmazták. Valószínűleg hasznos lenne az egyes példákat közelebbről, azoknak az idő- és okozati összefüggéseknek az alapján elemezni, amelyek a Német Birodalom akkori általános kül- és belpolitikai viszonyaival, [144] a német-osztrák szövetségi megállapodás tartalmának nyilvánosságra hozatalával és pontosabbá tételével [145], s magával az osztrák-magyar külpoli-

tika tendenciáival stb. függtek össze. Nem törekedtem arra, hogy az 1879-es német-osztrák szövetségi szerződés aláírását követő első évtized valamennyi problémáját teljes mélységében feltárjam. Az arra való utalással, ami bekövetkezett, csakis azt a fő végkövetkeztetésemet szerettem volna alátámasztani, hogy a Németország és Ausztria-Magyarország között megkötött megállapodás, szövetség már születése pillanatában is kivált a "kabinet-politika" szokványos megállapodásai közül, s hogy ez az egyezmény a berlini kormány számára hatékony eszközt teremtett a Habsburg Monarchia belpolitikai fejlődésébe való beavatkozáshoz. Az osztrák-magyar uralkodó köröknek a szövetséggel kapcsolatban elfoglalt álláspontja 1879-ben kétségkívül nem, de a későbbiek során sem volt csupán passzív, amint azonban a szövetséges partner belpolitikai problémáival kapcsolatos magatartás került szóba, abban a pillanatban a két szövetséges lehetőségei és ambíciói még sokkal kevésbé voltak egyenlők.

Melléklet

Szükségesnek tartom, hogy mellékletként eredeti szövegben közöljem Bismarck birodalmi kancellárnak 1885. július 7-én, a bécsi német nagykövet előtt tett figyelemre méltó kijelentését, amelyben Bismarck nemcsak Taaffenak a nemzetiségi megbékülésre vonatkozó politikáját bírálja, hanem az ausztriai német liberálisokat is éles kritikával illeti.

Die am 21. v.M (Juni) in Wien abgehaltene Konferenz der "Deutsch-Liberalen" veranlasst mich, auf das von Ew.pp. mit dem Bericht vom 22. April d.J. eingereichte Manifest des "Klubs der Vereinigten Linken" zurückzukommen. Insoweit als das Letztere die schwierige Lage des deutschen Elementes schildert, ist wenig dagegen zu sagen. Es ist richtig, dass die von S.M. dem Kaiser Franz Joseph gegenwärtig mit den Geschäften betrauten Minister sich einer parlamentarische Majorität dadurch erkaufen, dass sie den Polen, Czechen und anderen slawischen Stämmen [146] der Reihe nach Konzessionen machen und dass diese Richtung der inneren Politik auf den Föderalismus und in ihrer Verlängerung auf den Zerfall der Habsburgischen Monarchie in eine Anzahl kleiner [147] Rasse-Staaten hinführt. Es ist ferner richtig, dass deutsche Element unter dem Ministerium Taaffe keinerlei Konzessionen erhalten, vielmehr an siener hergebrachten und wünschenswerten Bedeutung eingebüsst hat.

Dass die deutschen Einwohner gegen das herrschende System, den Tauschhandel um Stimmen, gegen eine Art von Parlamentarismus, für den sie die Kosten tragen, sich zu wehren suchen, ist natürlich. [148] Wenn aber dieselben Abgeordneten, welche durch den Versuch, ihre parlamentarischen Doktrinen auf Kosten der Krone zu verkörpern, das gegenwärtige Mi-

nisterium möglich [19] gemacht und den Kaiser durch Versagung deutscher Hilfe in diese Richtung gedrängt [150] haben, wenn diese jetzt unter dem ominösen Namenherbst neben die verschiedenen Nationalitäts-Fraktionen noch eine deutsche stellen, so kann man sagen, dass sie sich dadurch in derselben Richtung bewegen, welche sie dem Grafen Taaffe zum Vorwurf machen, die Zerbröckelung befördern. Einzelne deutsche - liberale Blätter in Österreich sind schon seit der Konferenz so weit gegangen zu verlangen, dass, um das Übergewicht der Polen im Reichsrat zu brechen, Galizien aus dem cisleithanischen Staatsverbände losgelöst werde, was natürlich [151] einen Protest der Ruthenen zur Folge gehabt hat. [...]

Solange indessen die Führer sich nicht zu der Einsicht bequemt haben, dass die aus älteren Zuständen in England abgeleiteten Vorstellungen von parlamentarischer Regierung, die seit der Katholikenemanzipation nicht einmal mehr in England zutreffen, auf Österreich absolut unanwendbar sind, solange werden wir für sie auch als Kornblumen nicht mehr Sympathie haben können, als zu der Zeit, da ich sie im Reichstage als Herbstzeitlosen bezeichnet habe. Ew. pp. werden mit diesen Herren keine persönlichen Berührungen haben, aber vielleicht Gelegenheit finden, sich gegen Mittelspersonen im vorstehenden [152] Sinne zu äussern.

[PA Bonn, Österreich 70., Bd. 20., A 5422/1885.]

Jiří Kořalka cikke a
Československý Časopis
Historicky 1970. 2-3. szá-
mába , 237-264. é.

Jegyzetek

[1] Eduard von Wertheimer: Graf Julius Andrássy. Sein Leben und seine Zeit, III. köt. Stuttgart 1913., 9. fejezet, Entstehungsgeschichte des deutsch-österreichisch-ungarischen Bündnisses (225-267.p.); 10. fejezet: Bismarck in Wien und Abschluss des Bündnisses (268-310.p.) Wertheimer, aki saját bevallása szerint magyar volt, de egész életében Németország barátjának vallotta magát - terjedelmes művét a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából írta.

[2] "Az egyes szerződések megkötését előkészítő tárgyalásokról megbízható forrásokon alapuló leírással ezideig csak az 1879. október 7-én megkötött német-osztrák-ma-

gyar szerződésről (Wertheimer: Graf Julius Andrássy) rendelkezünk" - írja Alfred Franzis Pribram: Die politischen Geheimeverträge Österreich-Ungarns 1879-1914, Wien-Leipzig 1920. III.p. "... A szövetség kialakulásának történetéről már az első világháborút megelőzően, az ausztriai levéltári kutatások alapján Wertheimer által 1914-ben megírt mű világos képet adott. Helge Granfelt: Das Dreibundsystem 1879-1916, Stockholm 1924., XIX.p.; "Az egyes pontatlanságoktól eltekintve W(ertheimer) az egyes diplomáciai aktákat gondosan és teljes mértékben felhasználta" - állapította meg Hans Goldschmidt: Mitarbeiter Bismarcks im aussenpolitischen Kampf, Preussische Jahrbücher 235 (1934), 126.p. című művében. Csak a második világháború befejezése után kezdett érvényesülni a nemzetközi kutatásban az a meggyőződés (amiről különben a cseh történészek kezdettől fogva meg voltak győződve), hogy Wertheimer tulbecsülte Andrássyt, s a külügyminisztert nemcsak kedvezőbb megvilágításban, hanem sokkal befolyásosabb személyként ábrázolta, mint ahogy az a valóságnak megfelelt.

[3] Arthur Singer: Geschichte des Dreibundes, Leipzig 1914. Az első világháború előestéjének német nacionalizmusa azonban Singer értékelésén még erősebb nyomott hagyott.

[4] Itt alapvető jelentőséget a versaillesi békeszerződés közismert 231-es cikkelye kapott, amellyel Németországot arra kényszerítették, hogy a háború kirobbantásáért és a háborúban okozott károkért magára vállalja a felelősséget.

[5] Az egyezmény szövegét a hivatalos kormány-szervek Berlinben (Reichs- und Staatsanzeiger), Bécsben és Budapesten 1888. február 3-án hozták nyilvánosságra.

[6] Alfred F. Pribram, id. munka 3-9, 28-29, s a szövegben 118-119.p. E dokumentumok amerikai kiadását az Egyesült Államok későbbi elnöke, Archibald Cary Coolidge készítette elő (Alfred Franzis Pribram: The Secret Treaties of Austria-Hungary, 1879-1914, vol. 1-2., Cambridge, Mass. 1920-1921), újabban reprint formában New Yorkban adták ki 1967-ben.

[7] Die Grosse Politik Europäischen Kabinette 1871-1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes (kiad. Johannes Lepsius - Albrecht Mendelssohn Bartholdy - Friedrich Thimme), 3.köt., Berlin 1922, 1-136.p. (XIII.fej.: Deutsch-Österreich-Ungarische Bündnis 1879); a továbbiakban csak GP.

[8] GP 3 (1922), 249-259.p. (XVI. fejez.: Verlängerung des Deutsch-Österreich-Ungarischen Bündnisses 1883.); GP 18., 2.rész (1924) 483-497.p. (CXXI. fejezet: Das Protokoll über die Fortdauer des Deutsch-Österreich-Ungarische Bündnisses 1902).

[9] Hans Goldschmidt: Mitarbeiter Bismarcks im aussenpolitischen Kampf, II. rész "Das deutschösterreichische Bündnis", Preussische Jahrbücher 235 (1934), 125-156.p.

[10] Werner Frauendienst: Bündniserörterungen zwischen Bismarck und Andrassy im März 1873, a Gesamtdeutsche Vergangenheit (Festgabe Heinrich von Srbik` c. gyűjteményes kötetben, München 1938. 353-362.p.

[11] Jellemző, hogy az első világháború történetével kapcsolatban kiadott brit vagy osztrák kiadványokkal szemben a német diplomáciai dokumentumok kiadása az egész 1871-től terjedő időszakot felöleli, éppen Németország békepolitikájának igazolására. Ugyanezen okokból kifolyólag a 20-as években a német történészek ingerülten felléptek minden olyan kísérlettel szemben, amely Bismarcknak a nemzetközi kapcsolatok területén 1871 után kifejtett tevékenységét más megvilágításba próbálta helyezni, így pl. felléptek azzal az értelmezéssel szemben is, mely szerint Bismarck 1885 után a nemzetközi feszültség - természetesen mindenkor Németország belpolitikai helyzetére való tekintettel - tudatos előidézésére, fenntartására törekedett. (Joseph Vincent Fuller: Bismarck's Diplomacy at its Zenith, Cambridge, Mass. 1922.; reprint New York 1967.) Élesen szembehelyezkedett ezzel Heinz Trützschler von Falkenstein: Bismarck und die Kriegsgefahr des Jahres 1887, Berlin 1924., főleg 152-155.p.; Arnold Oskar Meyer: Bismarcks Friedenspolitik, München 1930., 6. és köv. p., stb. Bismarck megítélésével kapcsolatban aránylag kiegyensúlyozott álláspontot foglal el Wolfgang Winelband: Bismarck und die europäischen Grossmächte 1873-1885., Essen 1940. c. művében, amelyben, a munka megjelenésének idejére való tekintet nélkül, kitér Bismarcknak "könyörtelen zsarnokként" vagy pacifistaként való egyoldalú ábrázolása elől (az idézet az 1942-es 2. esszé kiadás alapján).

[12] Ilyen értelemben Hermann Oncken: Das alte und das neue Mitteleuropa, Gotha 1917.; Hermann Hass: Herrschaft in Mitteleuropa, Bismarcks Bündnispolitik, Hamburg 1933 (már maga a cím is jellemző; a 7.p. fő gondolata: "A pártokhoz tartozó bomlasztó erők ellen folytatott harcok közepette Bismarck létrehozott egy közép-európai hatalmat.") Hasonlóképpen vélekedtek azok a szerzők is, akik a későbbi időszak vonatkozásában meg voltak győződve arról, hogy Németország a kalandor osztrák-magyar politika függvénye volt. Az 1879-ből származó szövetség pedig "a közép-európai hatalmak védőbástyája volt az őket esetleg jobbról vagy balról fenyegető veszéllyel szemben" írta pl. Friedrich Stieve: Die Tragödie der Bundesgenossen. Deutschland und Österreich-Ungarn 1908-1914., München 1930., 11.p. c. munkájában.

[13] Eduard Heller: Das Deutsch - österreichisch - ungarische Bündnis in Bismarcks Aussenpolitik, Berlin 1925.: "... A két császárság szövetsége valamivel több volt, mint egy egyszerű szövetségi kapcsolat; Közép-Európa megvalósulásának egyik lehetséges formája volt, Németországnak a Duna-me-

dence területeivel való egyesítését jelentette, s ebben a formájában az ujkori német történelem központi problémájának egyik fázisát jelentette." (1.p.)

[14] Hans Plehn: Bismarcks auswärtige Politik nach der Reichsgründung, München 1920.; Walter Platzhoff: Bismarcks Bündnispolitik, Bonn-Leipzig 1920.; Otto Becker: Bismarcks Bündnispolitik, Berlin 1923.; Karl Schünemann: Die Stellung Österreich-Ungarns in Bismarcks Bündnispolitik, Archiv für Politik und Geschichte VI. (1926), 549-594.p.; VII. (1926) 118-152.p.; Hasonlóan még M.B. Winckler: Die Aufhebung des Artikels V. des Prager Friedens und Bismarcks Weg zum Zweibund, HZ 179. (1955), 471-509.p.. főleg az 501.p. ("ein Geschöp der alten Kabinettspolitik");) A cikk további részében sem sajátosabb munkákra, sem pedig más összefoglaló feldolgozásra, amelyek közül William L. Langer: European Alliances and Alignments, 1871-1890, New York 1931, 2. bővített kiadás: New York 1950 (legújabbban a paperback Vintage Books a 2. kiadás alapján) és a Diplomácia története mindkét szovjet kiadását emelném ki, többnyire már nem hivatkozom.

[15] Josef Šusta: Světová politika v letech 1871-1914, díl II. Trojspolek a francouzsko-ruská aliance (A világpolitika 1871-1914-ben, II. köt. A hármasszövetség és a francia-orosz szövetség), Praha 1925. 47.p.

[16] "... S abban az időben, amikor Bismarck és Andrássy a készülő német-osztrák szövetség megteremtéséről döntő megbeszéléseket folytatott, már teljesen nyilvánvaló volt, hogy a cseheknek és feudális barátaiknak az osztrák birodalmi tanácsba való lépésével egy teljesen új, a liberális nemesség számára kevésbé alkalmas irányvonal érvényesül majd, amely végül talán a szláv elemnek a birodalom sorsába való némi beleszólását is lehetővé teszi. Legalább is ettől félt Bismarck, annál inkább, mivel várható volt ... hogy az osztrák-magyar külpolitika irányításában is változás következik be..." Uo. 44.p.

[17] George W.F. Hallgarten: Imperialismus vor 1914, I. köt. München 1951, a "Die soziologische Grundlagen der Bismarckischen Aussenpolitik" c. rész, 157. és köv.p.

[18] Helmolt Böhme: Deutschlands Weg zur Grossmacht. Studien zum Verhältnis von Wirtschaft und Staat während der Reichs-gründungszeit 1848-1881, Köln-Berlin 1966, főleg 525.p. ("Die Neugeburt des Mitteleuropagedankens"), 587-604.p. ("Mitteleuropa" als Herrschafts-raum und Herrschaftssicherung Preussen-Deutschlands: die Option Österreich-Ungarn und die Umkehr des Bruckschen Programms von 1848" rész.)

[19] Sigfrid Kumpf-Korfes: Bismarcks "Dracht nach Russland". Zum problem der sozialökonomischen Hintergründe der russisch-deutschen Entfremdung im Zeitraum von 1878 bis 1891, Berlin 1968.

[20] Pl. Wolfgang Zorn: Wirtschafts-, und sozialgeschichte: Zusammenhänge der deutschen Reichsgründungszeit (1850-1879), HZ 197 (1963), 336.p.: "A kancellárnak 1879-ben ugyan sikerült a Habsburg Monarchiával megkötnie a kettős szövetséget, de azzal a Habsburg Monarchiával, amely 1878-ban ismét vámemeléseket hajtott végre. Azonban a német kancellár, Bismarck ezuttal is maga alapvető téziséhez ragaszkodott, nevezetesen ahhoz a nézetéhez, hogy a két állam közötti politika lehet anélkül is baráti és szívélyes, hogy az egyuttal gazdasági közeledést vagy kimondott barátságot jelentene." A német birodalmi kancellárnak a Habsburg Monarchia felé való 1879 nyarán történő átorientálódásával összefüggésben hasonlóan ír Helmut Böhme a már fentebb idézett munkájában, 590. p.: "A korábbi évektől eltérően Ausztria és Németország között gazdaság-politikai feszültség uralkodott, amely feszültséget a mindkét fél részéről ekkor életbeléptetett védvám-rendszerre való átmenet váltotta ki."

[21] Összefoglalva erről lásd főleg: Winifred Taffs: The War Scare of 1875, Slavonic Review IX. (1930-1931), 335-349, 632-649.p.; Reinhard Wittram: Bismarck und Gorcakov im Mai 1875, Göttingen 1955.

[22] Erről legjobb áttekintést (beleértve a témával kapcsolatos 1962-ig megjelent irodalom elemzését is) W.N. Medlicott: The Congress of Berlin and After. A Diplomatic History of the Near Eastern Settlement 1878-1880, 2.kiadás. London 1963., 22. és köv. p. című munkája adja. Medlicott mindenestre határozottan cáfolja Bismarcknak azt az állítását, hogy az akkori diplomáciai válság időszakában a német politika Oroszországot támogatta.

[23] Bismarck utasításának pontos szövegét Manfred Müller: Die Bedeutung des Berliner Kongresses für die deutsch-russischen Beziehungen, Borna-Leipzig 1927 (ugyan abban az időben Phil. Diss. Tübingen), 82-83.p. című munkájának mellékletében közli.

[24] Oroszország és a többi nagyhatalom közötti viszony romlására való tekintettel Bismarck kancellár kijelentette: "Sajnálom a dolgok ilyen alakulását - ebből kifolyólag azonban nap mint nap felmerül bennem a kérdés, vajon vállalhatok-e felelősséget császárom előtt azért a politikáért, amelynek révén Oroszországra való orientálódáson kívül minden más irányvételről lemondunk, s olyan helyzetbe kerülhetünk, melynek következtében teljes izoláltságunk a jövőben kizárólag csakis Oroszország akaratától függne." GP 3, 8.p. Herbert Bismarck Radowitzhoz a külügyi hivatalba 1879. augusztus 9., apja szavait idézőjelbe téve.

[25] Bismarck dokumentumai szeptember 15-ig Kissingenben íródtak, augusztus 24-től Gastein osztrák üdülőhelyen (a korabeli osztrák gyakorlat a Badgastein kifejezést használja), szeptember 21-től 24-ig Bismarck Bécsben tartózkodott, a Berlinbe való visszatérése után sem találkozott

I. Vilmos császárral, aki 1879. szeptember elejétől felváltva, azaz egymást követően az oroszországi Alexandrovban, a Kelet-Poroszország-i Královecban, ezután Gdanskban és Szczeinben, lotharingiai üdülőhelyen és végül a Baden-Baden-i fürdőhelyen tartózkodott.

[26] William L. Langer: European Alliances and Alignments, id. munka 180.p.

[27] GP 3, 13-14.p.

[28] Uo. 26.p.

[29] "Németország számára az osztrák-francia közeledés azonban ugyanazokat a veszélyeket rejtette magában, mint az orosz-osztrák közeledés; mint ahogy az utóbbi, azaz az orosz-osztrák közeledés Franciaország csatlakozásával kiegyesülhet, éppugy az első, azaz az osztrák-francia közeledés - éppen az orosz politika szeszélyes döntései miatt - bármikor Németország ellen irányuló hármasszövetséggé alakulhat. Csakis az Ausztria és Németország között létrehozott tartós béke-szövetség lenne és lehetne az, amely a hétéves háboru időszakából fenyegető hármasszövetség kialakulásának lehetőségét meg tudná akadályozni." GP 3, 31.p., Bismarck I. Vilmos császárnak 1879. augusztus 31-én. A német birodalmi kancellár az Ausztriával való szövetségben olyan biztosítékot látott, amely "békénket nemcsak Oroszország, hanem Franciaország vonatkozásában is megerősíti, s az ellenünk irányuló legveszélyesebb koalíció - Franciaország, Oroszország és Ausztria egyesülésének - minden lehetőségét lehetetlenné teszi." Uo. 56.p., I. Vilmos császárnak 1879. szeptember 7-én.

[30] GP 3, 80.p.

[31] Uo. 108.p.

[32] GP 1 (1922), 240.p., Bismarck Reussnak, 1874. február 28-án.

[33] GP 2 (1922), 93.p.

[34] Az akkori párizsi német nagykövet, a későbbi birodalmi kancellár, Chlodwig Hohenlohe-Schillingsfürst 1876. szeptember 29-én Bismarck alábbi nézetét jegyezte fel magának: "Sokkal rosszabb lenne, ha Oroszország és Ausztria-Magyarország kölcsönösen egymásnak ütköznének. Ha semleges álláspontra helyezkednének, akkor ezt a sértést soha sem néznék el nekünk. Ausztria teljes megsemmisítése számunkra semmi előnyt nem jelentene, igaz, a németeket ugyan anektálhatnánk, de a szlávokkal és a magyarokkal nem tudnánk mit kezdeni. Egy Ausztria elleni háboruba Oroszországgal közösen lépünk Németország közvéleményének ellenállása sem engedi meg." Denkwürdigkeiten des Fürsten Chlodwig zu Hohenlohe-Schillingsfürst (Friedrich Curtius kiadása), II.köt. Stuttgart 1907., 202. p.

[35] Igy pl. a "Gedanken und Erinnerungen"-jében. Bismarck: Die Gesammelten Werke, 15.köt. (kiadta: Gerhard Ritter - Rudolf Stadelmann), Berlin 1932., 394.p.

[36] GP 2, 154.p., Bismarck 1877. június 15-i diktátuma.

[37] Az orosz diplomaták közül ezt elsősorban Petr Suvalov gróf és később Szaburov nagykövet is próbálta Bismarcknak bizonyítani. (GP 3, 3-7.p., 139-144.p.)

[38] Az orosz cárral Alexandrovban 1879. szeptember 7-én folytatott tanácskozásáról I. Vilmos császár terjedelmes feljegyzést készített.

[39] Az egyes idézeteket lásd a GP 3, 52, 53.p.

[40] Uo. 53, 57, 58.p. "Az európai békét Napoleon bukása óta senki sem veszélyeztette oly erősen, mint éppen a szláv-barát Oroszország" - állította Bismarck, uo. 57.p.

[41] Bismarck 1879. augusztus 24-i memorandumának margójára tett megjegyzésében I. Vilmos császár kiemelte, hogy "az Oroszországgal való együttműködést még mindig sokkal biztonságosabbnak" tekinti, mivel "Ausztria épp úgy mint Franciaország a megtorlás vágyáról még mindig nem mondott le!" GP 3, 20.p. Figyelemre méltóak azok a megjegyzések is, amelyeket I. Vilmos császár Bismarck egyik 1879. szeptember 24-én kelt utasítása margójára tett, nevezetesen, hogy "a javasolt egyezmény Oroszországot feltétlenül Franciaország karjába kergeti", és egy sor más komoly ellenvetés is olvasható itt. Uo. 98-99.p. Josef Šusta: Světová politika (Világpolitika...) id.munka, II.köt. 47.p. találó megjegyzést tesz az akkor már öreg, több mint nyolcvan éves német császár "kasszandrai előérzetéről".

[42] GP 3, 81.p.

[43] Uo. 93.p. I. Vilmos császár által ebben a vonatkozásban tett ellenvetések azonban teljesen helytállóak voltak.

[44] Goldschmidt: Mitarbeiter..., id. munka, 126.p. egy sor más német történészhez hasonlóan kizárólag ezekből az érvekből indul ki és Bismarcknak az "orosz veszélyről" szóló manipulációját nem ismeri el. Ezzel kapcsolatban bíráló álláspontra helyezkedik Langer id. munka is 176.p.

[45] GP 2, 37.p., Bismarck által 1876. szeptember 30-án kibocsátott diktátum.

[46] Uo. 95.p. Bismarck Bülowhoz, 1876. november 10-én.

[47] Uo. 127.p., Bismarck Schweinitznek 1877. január 24-én.

[48] Uo. 190-191.p., Stolberg Bülownak 1878. február 12-én.

[49] "Nagy fáradozás árán közel száz éve próbálunk a Nyugatról jövő tanok és példák ellen védekezni, mivel jelenleg Keleten is egy új forradalmi elmélet gyakorlati kurzusa van kibontakozóban; ezek a nehézségek még csak tovább fokozódnak. Számunkra tehát annál, hogy Batumi Oroszországhoz, vagy Antari a Fekete Erődhöz kerül, sokkal fontosabb az, hogy a háboru után Oroszország a nyugalom vagy az anarchia állapotába kerül-e." GP 2, 309.p.

[50] Frauendienst: Bündniserörterungen..., id.munka, 353.p.

[51] A három császár szövetségének Bécs előtt történő indoklásánál a német birodalmi kancellár tagadta mindennemű "aggasztó szándék", "háborus zürzavar" keltésére irányuló törekvésnek a korabeli orosz politikában való jelenlétét. GP 3, 159.p., Bismarck Reussnak 1881. január 17-én.

[52] Az Oroszország elleni német-osztrák közös felépésnek a német közvélemény körében való népszerűségéről lásd: Karl Hatzfeld: Das deutsch-österreichische Bündnis von 1879 in Beurteilung der politischen Parteien Deutschlands, Berlin 1938.; E.Macolm Carroll: Germany and the Great Powers, 1866-1914. A Study in Public Opinion and Foreign Policy, New York 1938., (reprint Hamden, Conn. 1966), 154. és köv.p.

[53] Frauendienst: Bündniserörterungen... id.munka 358-359.p.

[54] Winckler: Die Aufhebung..., id. munka 478-479.p., találon megjegyezte, hogy Bismarcknak 1878 márciusában Andrásyhoz küldött válasza "az 1879 őszi német-osztrák kétoldalu szövetségi megállapodás megkötése idejének heteiben folytatott német külpolitika megismerésének egyik, valószínűleg legfontosabb kulcsa! Már a megállapodás 'előjátékában', vagyis korábban, mint ahogy a Berlin és Bécs közötti szövetségi egyezmény megkötésének ténye a nyilvánosság elé került volna, az eljövendő szövetségi partnerek között teljes erejű küzdelem bontakozott ki a paritásról és arról a kérdéstről, hogy e szövetségi kapcsolaton belül ki lesz a vezető és ki lesz a vezetett."

[55] GP 3, 20.p.

[56] Uo. 25.p.

[57] Uo. 23, 30.p. (kétszer)

[58] "Az Ausztriával való védelmi szövetség" "a Német Szövetség által korábban nyújtott kezességekért való kárpótlásként" mutatkozott, "őfelsége német politikája lezárását jelenthetné", próbálta Bismarck 1879. augusztus 31-én

I. Vilmos császárt meggyőzni, sőt "az ezeréves össznémet történelmi közösségre" is hivatkozott. GP 3, 27.p. Hasonlóan ugyanott 30, 84, 85.p. A félévszázados német szövetségre való utalás fontos helyet kapott I. Vilmos császár levelében is, amelyet 1879. november 4-én II. Sándor cárhoz irt. Uo. 126.p.

[59] "Ami a régi szövetségi viszonyral való hasonlóságot illeti, a miniszternek komoly ellenvetése van az ellen, hogy az egyáltalán bármilyen módon is szóba kerüljön. Az ő császára mégis csak Habsburg..." tolmácsolta Reuss Andrassy véleményét 1879. szeptember 19-én Bismarcknak. GP 3, 90.p.

[60] Sőt, egy más összefüggésben Bismarck nagyon is fenhéjazóan és elutasító módon tudott a képviseleti szervekről és magukról a képviselőkről nyilatkozni. Vö. Bascom Barry Hayes: Bismarck on Austrian Parlamentarism, Austrian History Yearbook II (1966), 55. és köv.p.

[61] GP 3, 85-86.p.

[62] Bismarck nézete szerint egy ilyen megoldást a vámoknak a harmadik állammal szemben történő további emelése jelentette volna. Böhme: Deutschlands Weg..., id. munka. 291.p.

[63] A Centralverband deutscher Industrieller képviselői Bismarckot folyamatosan tájékoztatták. Uo. 594-599.p.

[64] "Ugy tünik, hogy itt egy idő előtti Közép-Európa tervről (Mitteleuropapläne) volt szó, amely csak az első világháboru folyamán merült fel", hangoztatja Erich Zöllner: Geschichte Österreichs, 3. kiadás, Wien-München 1966, 422.p.

[65] Ezt Hallgarten: Imperialismus vor 1914., I.köt. 179. és köv. p. c. művében, de Böhme: Deutschlands Weg c. munkájában (530. és köv.p.) határozottan érvényesíti, illetve hangsulyozza.

[66] A nemzetközi kapcsolatok vonatkozásában Franciaország közvetlenül 1871 után a "forradalmi" Olaszországtól és Németországtól eltérően még inkább katolikus-konzervatív hatalomnak tünt.

[67] Nem kis szerepe volt ebben Bismarck attól való félelmének, hogy I. Vilmos halála és a trónon bekövetkezett esetleges változás révén fokozódik majd az angol és liberális befolyásnak a német politikára gyakorolt hatása.

[68] Ezzel kapcsolatban lásd: Kumpf-Korfes: Bismarcks "Draht nach Russland", id. munka, 5. és köv.p.; Dějiny diplomacie (A diplomácia története), 2. kiadás, II.köt. Praha 1965. 116-118.p.

[69] Erre vonatkozó példákat Hallgarten említ, id. munka, I.köt. 174, 189-191.p.: a Habsburg Monarchiával való szövetségben a katolikus centrum az 1866-ban bekövetkezett "jog eltörléséért történő kárpótlást" látta. (191.p.)

[70] 1879. augusztus 15-én írott levél jelentősége, amelyet Herbert Bismarck apja megbízásából Radowitznak a külügyi hivatalba küldött, abban van, hogy az 1879. augusztus 9-i feljegyzéssel szemben - ezt a császár elé történő terjesztésre szánta. GP 3, 13-14.p.

[71] Az 1879. szeptember 7-i memorandumában Bismarck lemondással fenyegetett, s ezt a fenyegetést egy sor más dokumentumban is megismételte, bár "az udvariasságból és személyes érzésekből kifolyólag" ezt hivatalos iratba még nem foglalta; ezt tette a porosz állami minisztérium 1879. szeptember 28-i ülése alkalmával is (GP 3, 105-106.p.). A Bismarck részéről gyakorolt nyomás betetőzését a birodalmi kancellárnak Berlinből Baden-Badenbe 1879. október 3-án küldött távirata jelentette, amelyben a "Császár Ófelségétől egy biztos alternatíva előterjesztését" követelte, nevezetesen azt, hogy a császár "beleegyezését még ma adja meg, mert holnap már egyetlen egy miniszterrel sem rendelkezik. Kollegáim velem egyetértenek abban, hogy minden halasztás csak a helyzet további súlyosbodását jelenti." Uo. 109.p.

[72] A drasztikus gazdasági intézkedések mellett ez a II. Sándor cár által 1879. augusztus 3-án, s 15-én írt leveleknek, mint háborúval való fenyegetőzésnek az interpretálása volt, amelyet pedig a cár és miniszterei (beleértve azokat is, akik a Németországgal való együttműködés hívei voltak) mindenkor teljes határozottsággal elvetettek.

[73] Ezzel kapcsolatban lásd Wertheimer: Graf Julius Andrassy, III.köt. 203.p., továbbá 211-212. p.

[74] GP 2, 35.p., Bismarck 1879. augusztus 30-i diktátuma.

[75] GP 2, 129-130.p., Bismarck Schweinitznek 1877. január 24-én.

[76] Uo. 154.p., Bismarck 1877. június 15-i diktátuma.

[77] Wertheimer: Graf Julius Andrassy, III.köt., 78-79.p.

[78] GP 2, 181.p., Bismarck 1878. február 2-i diktátuma. A bécsi német nagykövetet Bismarck arra kérte, hogy Andrassyt "Ausztriához való viszonyunk érdekében kitarásra ösztönözze, s bennünk való bizalmát erősítse." Uo. 180.p.

[79] "Véleményem szerint ezt Ausztriánál sohasem értük volna el, ha a nehézségek pillanatát, vagyis az osztrák nehézségek pillanatát ki nem használtuk volna, mégis nagy megkönnyebbülést jelent számunkra, hogy Ausztria, mint az V. cikkely egyetlen szerződő fele, már nincs abban a helyzetben, hogy ennek teljesítését a szerződés alapján rajtunk követelje egy olyan esetben, ha netán Bécsben porosz-ellenes hangulat uralkodna el és egy ellenünk irányuló koalíció létrehozása fenyegetne. Így aztán olyan helyzetbe kerülnénk, amely a német nemzeti érületet megalázó módon sértené..." - írta Bismarck 1879. január 25-én. Bismarck und die Nordschleswigisch Frage 1864-1879 (kiad. Walter Platzhoff - Kurt Rheindorff - Johannes Tiedje), Berlin 1925., 447.p.

[80] "Bár az osztrák revans-politika hívei számára az Oroszországgal való szövetség meglehetősen vonzó lehetett, mivel Franciaország csatlakozásával ezt bármikor meg lehetett volna erősíteni, hogy ezáltal Németországra erős diplomáciai és politikai nyomást tudjanak gyakorolni..." GP 3, 26-27.p., Bismarck I. Vilmos császárnak 1879. augusztus 31.

[81] Uo. 39.p., Bismarck I. Vilmos császárnak 1879. szeptember 5-én.

[82] A harmadik megjegyzést maga I. Vilmos császár tette, mondandóját viszont egyáltalán nem mérsékelte. Uo. 20.p.

[83] "... ezek a szándékok Andrássy megfontoltabb politikája miatt, amely jól látta, hogy Németország veresége, vagy ellenséggé válása után Ausztria-Magyarország nem tudná függetlenségét Oroszországgal, Franciaországgal és Olaszországgal szemben megvédeni, mégsem valósultak meg." GP 3, 27.p. Hasonlóképpen az 1879. szeptember 5-i memorandumban. Uo. 39. 41.p.

[84] "Das ist inégale!!" - kiáltott fel I. Vilmos császár, amikor megtudta, hogy Ausztria-Magyarország még arra az esetre sem kötelezte el magát segítség nyújtására, ha Németországot Franciaország megtámadná. GP 3, 99.p.; hasonlóképpen a 114-115.p. 1879. augusztus 28-án Radowitz Manteuffel tábornok nézeteiről az alábbiakat írta: "Az egész jelenlegi helyzetben az egyetlen belső ellenvetése az osztrák szövetség nem megfelelő megbízhatósága és elégtelen ereje miatt merült fel; az utóbbi években tapasztalt minden szép és jó ellenére nem bizik Ferenc Józsefben, s az osztrák hadsereg teljesítő képessége iránt sem táplál nagy reményeket." Goldschmidt: Mitarbeiter..., id.munka, 144.p.

[85] "Társadalmi tekintetben a nagyhatalmak közül talán Ausztria az, ahol legegészségesebb belső viszonyok uralkodnak, s a császári ház uralma valamennyi nemzetiség körében szilárd." GP 3, 42.p., Bismarck I. Vilmos császárnak 1879. szeptember 5-én.

[86] Uo. 23.p., Bismarck által 1879. augusztus 29-én külügyi hivatalnak küldött távirata.

[87] Uo. 36.p., Bismarck I. Vilmos császárnak 1879. augusztus 31-én.

[88] Uo. 25.p. Abban az elkészült kérvény-tervezetben, amelyben Bismarck a császári szolgálatból történő felmentését kérte, egyenesen azt állította, hogy a német-osztrák szövetség elfogadása, vagy elutasítása "... Poroszország valamennyi 1866-tól szerzett vívmánya szempontjából létkérdéssé válhat". Windelband, id.munka, 75.p.

[89] Uo. 72.p., Bismarck Reussnak 1879. szeptember 12-én.

[90] Azaz az az esemény, amely kiváltja a szövetségi segítségnyújtás kötelezettségét.

[91] GP 3, 129-130.p., Bismarck 1879. november 10-i diktátuma.

[92] Uo. 96.p. A további három pont Németország elleni támadás esetén legalább Ausztria jóindulatu semlegességének biztosítására, Németország-ellenes orosz-francia szövetség esetén ("amely veszély jelenleg a legfenyegetőbb") Ausztria aktív segítségére és az Ausztria elleni orosz támadás valószínű megakadályozására vonatkozott.

[93] "Politikánk feladata hazánkban a tartós békét fenntartani. Ezt akkor érjük el, ha nem szigetelődünk el, s az ellenséges koalíciók kialakulását megakadályozzuk. Ilyen koalíció lenne ellenségeink 1866-os és 1870-1871-es szövetsége, Ausztriáé és Franciaországé, ha Andrassy barátunk visszavonulása után Ausztria a francia befolyás alá kerülne. A félelem, hogy erre sor kerül, nem alaptalan, épp ellenkezőleg, különböző jelek arra engednek következtetni, hogy egy osztrák-francia szövetség veszélye fenyeget... Ele nem Oroszország ... ellen irányul. Ebben az értelemben tehát a megálapodás voltaképpen összhangban van a konzervativizmus és az orosz dinasztia érdekével." Briefwechsel des Botschafters General v. Schweinitz (Wilhelm v. Schweinitz kiadás, Berlin 1928. 150-151.p. 1879. augusztus 16-án hasonló bejegyzést irt naplójába Hohenlohe nagykövet is: "Bismarck meggyőződött az Ausztriával kötendő szövetség szükségességéről. Azt mondja, hogy az Oroszország részéről fenyegető veszéllyel szemben Ausztria nem maradhat magára. Szövetséges után fog nézni, ami azt jelenti, hogy vagy Oroszország, vagy Franciaország irányában. Számunkra ez mindkét esetben az elszigetelődés veszélyével járna." Denkwürdigkeiten des Fürsten Chlodwig zu Hohenlohe Schillingsfürst (Friedrich Curtius kiadás), II.köt. Stuttgart 1907. 275.p.

[94] Norddeutsche Allgemeine Zeitung 1879. szeptember 21.; Provincial - Correspondenz 1879. szeptember 24.; idézi Carroll, 159.p.

[95] Jól-informált volt a Nord und Süd folyóirat 1881. januári cikke (közli Carroll, 159.p.), a szövetségi szerződésről szóló "leleplezést" a Kölnische Zeitung 1882. december 13-án közölte (ehhez GP 3, 251.p.).

[96] E kérdés tisztázására a Pruskonémecká politika ve vztahu k vyrovnání a k národním problémům ve střední Evropě (A német-proosz politika, az 1867-es kiegyezés és a közép-európai nemzeti politika) című cikkemben tettem kísérletet, Historický Časopis 1968. 16.évf. 2.sz. 195-207.p.

[97] Vö. Ludwig Dehio: Edwin von Manteuffels politische Ideen, HZ 131 (1925), 41-71.p. "De csak 1879 augusztusában, amikor a külpolitikai kérdések vonatkozásában a császár és a birodalmi kancellár között a legkomolyabb nézeteltérésre került sor, bizhatott Manteuffel valóban abban, hogy az Oroszországhoz való viszony kérdésében közel áll a célhoz". (69.p.)

[98] Azzal összefüggésben, hogy I. Vilmos császár a Bismarckkal folytatott vita során a Frigyes fia javára történő lemondásról gondolkodott, a Bécsben nagy tetszésnek nem örvendő nemzeti liberális kombináció reálissá válhatott volna. Frigyes liberalizmusával kapcsolatos illúziók hamis voltáról Ld.: Andreas Dorpalen: Emperor Frederick III. and the German Liberal Movement, AHR 54 (1948), 1.sz. 1-31.p. című művét.

[99] Vö. Friedrich Engel - Janosi: Der Freiherr von Hübnert (1811-1892). Eine Gestalt aus dem Österreich Kaiser Franz Josephs, Innsbruck 1933, főleg 209.p. (Andrássy lehetséges helyettesének, vagyis új külügyminiszternek 1879-ben Hübnert tartja). Hübnert a francia katolikus körökkel való szoros kapcsolatával tűnt ki, s különleges bizalommal viseltetett IX. Pius és XIII. Leó pápa iránt. A hetvenes évekből származó német dokumentumokban nagyon gyakran úgy emlegetik, mint aki, ha a külügyminiszteri posztra kerülne, Berlin számára rendkívül kellemetlen lenne.

[100] "Akkor 1879 októberében Ausztria-Magyarország a német térségben gyakorolt hatalmi helyzetéről végérvényesen lemondott és elismerte azt a német egységet, amelyet Poroszország a Habsburg Monarchia ellen folytatott harcával kényszerített ki", hangsúlyozza Fritz Fellner: Der Dreibund, id. munka, 2.kiadás, Wien 1960., 9.p.

[101] A szövetségi szerződés aláírása után Bismarcknak éppen kapóra jött Pfretzschner bajor külügyminiszter javaslata, hogy "a bizonytalan helyzetre való tekintettel" az egyes német kormányokat feltétlen informálni kell. A birodalmi kancellár ekkor először és egyben utoljára egyetértett a birodalmi tanács külügyi bizottságának az összehívásával... "Bár a német szövetségesek (Bundesgenossen) a memorandum után még egy sokkal messzebb menő megállapodást tételének fel, ez nem okoz semmiféle kárt, mivel ez a korábbi időkből származó, Ausztriával közösen kieszközölt, s ellenünk irányuló rosszin-

dulatu intrikákat fogja elfojtani..." Goldschmidt: Mitarbeiter..., id. munka, 155.p. Holstein (lényegében Bismarck diktátuma) Radowitznak 1879. október 12-én.

[102] Néhány osztrák és cseh-német nacionalista szerző a német-osztrák szövetségi egyezmény "bünéül" róttá fel, hogy a Taaffe kormányzat idején Ciszlajtániában csökkent a német befolyás, mégpedig azért, mert Bismarck állítólag tulságosan is nagy diplomáciai tekintettel volt Bécsre, s nem akart az osztrák-németek érdekében nyilvánosan fellépni. Ebben a vonatkozásban az a véleményem, hogy Robert Kann: *The Multinational Empire. Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy 1848-1918.*, New York 1950. (reprint New York 1964.), I.köt. 95.p. megjegyzése sokkal találóbb: "Ha ez a szövetség nem lett volna, akkor a liberális rendszer összeomlása az osztrák belpolitikában a német centralista orientációt még ugyanabban az évben végérvényesen lezárta volna. A német helyzet ilyen irányu romlását Ausztriában a szövetségi egyezmény létrejötté azonban megakadályozta. A német támogatástól való függés viszont fokozott hűséget követelt a Monarchiától azon rendszer iránt, amely a szövetségi egyezmény egyedüli biztosítékát jelenthette. Ez viszont a birodalom dualista átszervezését jelentette, német-magyar vezetés alatt. ... Ennek eredménye főleg az volt, hogy a képviseleti Ausztriában végbemenő politikai változások legfeljebb az ottani kormányzatot rendezhették, de németellenes értelemben azt sohasem változtathatták meg."

[103] Az 1879. október 7-i eredeti szerződést öt évre kötötték és automatikusan három évre hosszabbították meg, akkor, ha ezt az érvényesség utolsó évében nem bontották fel (GP 3, 103-104.p.). Az 1883. március 22-én kelt bécsi jegyzőkönyv 1884. október 21-i hatállyal, azaz az első ratifikálást követő öt éves időszak lejártától öt évre hosszabbította meg a szerződést és a felbontási határidőt a szerződés lejárta előtt két évre módosította. (GP 3, 258-259.p.). Az 1902. június 1-i új berlini jegyzőkönyv a szerződés állandó automatikus meghosszabbítását ("immer wieder") biztosította. Formális szempontból érdekes az az apróság, hogy szemben az 1879-es szerződéssel és az 1883-as jegyzőkönyvvel, ahol Ferenc József mindvégig csak mint osztrák császár és magyar király szerepel, az 1902. június 1-i jegyzőkönyv már "osztrák császárról, cseh királyról stb. és apostoli magyar királyról" szól. GP 18, 2.rész, 496-497.p.

[104] Staatssekretär Graf Herbert von Bismarck. Aus seiner politischen Privatkorrespondenz. (Walter Bussmann kiadás), Göttingen 1964., 268.p.

[105] Politik 1877. május 3. (A nemzetiségi elvnek "a katolikus egyház magasabbrendű nézőpontja" alapján történő elvetése elleni fellépés.); 1877. május 11-i esti kiadás (a bécsi ultramontanisták szövetsége Münchennel, Mainzzal és a Rajna-menti Kölnnel).

[106] Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Bonn (továbbá PA) Österreich 63, Bd. 13., A 3735/1877. Stolberg Bülownak 1877. június 8-án. Stolberg arról irt, hogy a cseh városok nem kívántak bekapcsolódni a pápai jubileumi ünnepekbe, s hogy Prága környékén szimbólikusan elégették IX. Pius képét: "A látszólag rég kialudtnak tűnő huszita tűz még mindig parázslík, s hogy az ultramontánok és csehek uniója természetellenes volt, s ami a végrehajtást illeti, lehetetlen vállalkozás" - kommentálta a nagykövet.

[107] Uo. A 3811/1877.

[108] "Ugy látszik, hogy abból az ellentétből, amely a jobboldalhoz tartozó ultramontánok és a csehek között fennállt, mostanra csak kevés maradt, pedig az elmúlt évben az elhunyt pápa Oroszország elleni kirohanásai idején úgy tűnt, hogy az ellentét nagyon kiéleződik." PA Bonn, Österreich 63. Bd. 17., A 1046/1878., Stolberg Bülownak 1878. február 8-án.

[109] PA Bonn, Österreich 70. Bd 3., A 3690/1879., Reuss Bismarcknak 1879. június 30.

[110] 1880. április 28-án kelt jelentésében Reuss főleg arra figyelmeztetett, hogy a rendelkezések "többségükben csupán a létező előírásokat összegezik"; 1880. június 5-én megjegyezte, hogy "a Taaffe-minisztérium politikája véleményem szerint teljesen alaptalanul hozzájárult ahhoz, hogy a nemzetiségek közti ellentétek, főleg Csehországban újra fellángoltak..."; június 7-én arról a megérzésről irt, hogy "ezzel a szláv elemnek nyújtott engedménnyel" a németek Cseh-, Morva-, és Stájerországban 'veszélyeztetve' vannak." PA Bonn Österreich 70, Bd. 6., A 2539/1880; Bd. 7., A 3408/1880, 4228/1880.

[111] PA Bonn, Österreich 70., Bd. 7., A 3408/1880; részben Eduard von Wertheimer: Bismarck in politischen Kampf, Berlin 1930, 495.p. ("Bismarck und Graf Taaffe" c. fejezet) is.

[112] GP 4, (1922), 19.p.

[113] PA Bonn, Österreich 70., Bd. 12., A 940/1882., Reuss Bismarcknak 1882. február 17-én (Kálnokyval történt beszélgetés után).

[114] PA Bonn, Österreich 70, Bd. 20., A 2170/1885, Reuss Bismarcknak 1885. március 23-án. (Taaffeval történt beszélgetés után).

[115] Bismarck a német birodalmi gyűlésen 1882. június 14-én a Herbst Eduard vezetése alatt álló ausztriai német liberálisokat az őszi kikerics virághoz hasonlította (Herbstzeitlosen) "mivel soha semmit sem tettek megfelelő időben", Bismarck szemükre vetette, hogy "a párt szélsőséges

képviselőinek tulzott doktrinér követelése miatt végül sajátára méltó helyzetbe kerülnek, amikor a dinasztíát arra kényszerítik, hogy fennmaradása érdekében más pártokra és elemekre támaszkodjon, azt a dinasztíát, amelynek egész hagyományával, anélkül, hogy bármely nemzetiséget előnyben részesítene, mégis a németekben kellene a legmegfelelőbb eszököt megtalálnia az egész birodalom feletti hatalmához." Bismarck: Die Gesammalten Werke, 12.köt. (Wilhelm Schüssler kiadás), Berlin 1929. 384.p. A német diplomáciai iratokban 1878-tól az ausztriai német liberálisok elleni hasonló kirohánások egész sorával találkozhatunk.

[116] PA Bonn, Österreich 63, Bd. 10., A 6914/1876., Bülow Stolbergnek 1878. december 8-án. A német birodalmi kancellárnak a német birodalmi gyűlés követői előtt Ausztriára vonatkozó nem hivatalos, de a közvéleménynek szánt kijelentései Bécsben akkor nagy feltűnést keltettek. Wertheimer: Graf Julius Andrassy, II. kötet, 366-368.p.

[117] Unterredungen mit Bismarck (A v. Unger kiadás), I.köt. Berlin 1889., 203.p. Heinrich von Poschinger: Also sprach Bismarck, II.köt. Wien 1911. 428-429.p.

[118] Ehhez ujabban Joachim Mai: Die preussich - deutsche Polenpolitik 1885-1887, Berlin 1926; Andrzej Brożek: Wysidlenia Polaków na Górnym Slasku przez Bismarcka (A lengyelek Bismarck által való kitelepitése Felső-Sziléziában) 1885-1887., Katowice 1963.; Helmut Neubach: Die Ausweisung von Polen und Juden aus Preussen 1885-1886., Wiesbaden 1967. "A lengyel kérdés egyetlen nehézséget jelent szövetségünk következményeiben" - írta Bismarck Reussnak Bécsbe 1886. február 1-én; "Ausztria összhangban eddigi politikájával valószínűleg nem mond le arról, hogy Oroszországgal való háboru esetén a lengyeleket felkelésre buzdítsa és Galiciában nemzeti lengyel hadsereget hozzon létre. Az ilyen fejlődés számunkra annál veszedelmesebb, amennyiben a lengyel elem Poznań területén és Nyugat-Poroszországban még mindig erősebb." Johannes Behrendt: Die polnische Frage und das österreichisch-deutsche Bündnis 1885 bis 1887., Berlin 1927., 11.p.

[119] PA Bonn, Österreich 84., Acten betreffend die Czechen.

[120] PA Bonn, Österreich 70., Bd. 20., A 5422/1885.

[121] Wertheimer: Bismarck..., 479.p.

[122] Bismarck ebben az időben többször is erősen bíráló hangon nyilatkozott a budapesti politikusok azon törekvéséről, hogy háborút kell kezdeni Oroszország ellen. "A maga idejében megkötöttük a magunk titkos szerződéseit Ausztriával, mégpedig céljainak gondos megfontolásával, s biztosan és határozottan kitartanak mellette, ha Oroszország

Austriát maga által keltett provokációk nélkül támadná meg. Nem engedhetjük meg magunknak, hogy a szerződésekkkel a magyar ambíciók vagy megtorló kedvtelések kielégítésének uszályába kerüljünk, s még kevésbé akkor, ha parlamenti párt- és személyi harcokról van szó,..." GP 5, (1922). 125.p. Rantzau feljegyzése Bismarck nézetéről, 1886. szeptember 23-án.

[123] PA Bonn, Österreich 84, Bd. 1., A 14.167/
1886.

[124] GP 5, 79.p. Herbert Bismarck 1886. nov.
22-i feljegyzése.

[125] Ez a császár és a tiroli helytartó beszélgetéséből született, amikor is I. Vilmos császár a helytartótól tudta meg, hogy Taaffe 1871-1879-ben helytartó volt Innsbruckban. Wertheimer: Bismarck... id.munka, 498.p.

[126] Uo. 501.p. I. Vilmos ezt jelentéktelen ügynek tekintette és visszautasította, hogy erről Ferenc Józseffel tárgyaljon.

[127] "A jelenlegi kormányt támogató Norddeutsche egy idézete felér a Kölnische vagy a Nationalzeitung 10 (tiz) Taaffe-ellenes cikkével..." - panaszkodott Monts Bécsből 1887. november 29-én. Wertheimer: Bismarck, idéz.munka, 502-503.p.

[128] Uo. 504.p., Rantzau Bismarck friedrichsruhei szálláshelyéről, 1887. december 2-án.

[129] Uo. 504-505.p., Lindau Reussnak, 1887. december 12-én, Rantzau Reussnak 1887. december 22-én (mindkét esetben Bismarck megbízásából). Csak mellékesen jegyezném meg, hogy érdemes lenne összehasonlítani hány félhivatalos, az osztrák politikát érintő nagyon is kritikus hangvételű cikk jelent meg Bismarck kezdeményezésére Németországban (erről lásd: Irene Fischer-Frauendienst: Bismarcks Pressepolitik, Münster 1963.; Kurt Koszyk: Deutsche Presse im 19. Jahrhundert, Berlin 1966., 229. és köv.p.) és azt, hogy néhány osztrák-német ellenzéki lapot, pl. a Deutsche Zeitungot (ezzel kapcsolatban lásd: Konrad Schilling: Beiträge zu einer Geschichte des radikalen Nationalismus in der Wilhelmschen Ära 1890-1909, Phil. Diss., Köln 1968.) a német birodalmi alapokból milyen támogatásban részesítettek.

[130] Wertheimer: Bismarck... id.munka, 150.p.
Monts Bismarcknak 1888. augusztus 11.

[131] PA Bonn, Österreich 101., Bd. 1., A 10.710/
1888., Monts Bismarcknak 1888. augusztus 25-én.

[132] Kölnische Zeitung, 1888. október 23. A "Die Slawisierung Böhmens című cikk. Uo. elhelyezve. A 13.620/
1888.

[133] "Amennyiben Ciszlajtánia jelenlegi alkotmánya valóban nem tud életképesse válni, véleményem szerint leginkább az a kérdés merül fel, hogy egy formális félretevésnél nem volna-e hasznosabb ezt az alkotmányt valamiképpen mint alkotmányos mumiát konzerválni", - írta Bismarck Schweinitznek 1870. január 12-én. Nem tagadhatom annak a lehetőségét, de valószínűségét sem tudom megengedni, hogy az egységes Ciszlajtánia tartósan élet- és fejlődőképes. Az államok között meglévő különbségek, amelyek azáltal is fokozódnak, hogy az országok külső körvonalait csak nehezen lehet összetartani, az egységes műveltség hiánya, s egyáltalán az országok egész törtéleml komplexuma, amelyet csak a dinasztia tart össze, mindez azokat a kételyeket támasztja alá, amelyek nem biznak érdekek olyan közösségének a kialakításában, amely az alkotmányos és parlamentáris lét feltételét és éltetőelemét jelentené." Bismarck: Die gesammelten Werke 6/b.köt. (Friedrich Timme kiadás), Berlin 1931., 209.p.

[134] PA Bonn, Österreich 70. geh., AS 1302/1888.; részben Wertheimer: Bismarck..., id.munka is, 494.p.

[135] Ebben azok a korábbi időből származó bíráló megjegyzések sem akadályozták, amelyekkel Tiszát a külpolitikába való beavatkozásai miatt illették. Vö. GP 5, 126-127.p., Reuss Bismarcknak 1888. szeptember 24-én., Rantzau Bismarck 1886. október 3-i nézetéről, 136.p. és mások.

[136] Wertheimer: Bismarck..., id.munka, 512-513.p. A kitüntetés odaitélése "annak a politikának az elismerését jelentené, amelyet Németország elitél", írta újra Bismarck 1888. december 1-én.

[137] "Hogyan tudjuk (Ausztria) felbomlását fel tartóztatni, amikor az "a rossz" "fentről" érkezik? Husz (János, szerk.) "sancta simplicitas"-át jelenleg a még koronázatlan bécsi Vencel radikális követői használják ki. Remélem, Önök számára ez nem jelent rejtélyt. Amennyiben azonban a jezsuiták és Csehország velünk Ausztriában au plus fin-t szeretne játszani, úgy egész rendszerünket radikális változásnak kell alávetni." Staatssekräter Herbert von Bismarck. Aus seiner politischen Privatkorrespondenz (Walter Bussmann kiadás), Göttingen 1964. 531.p.

[138] Erre utal Adolf Srb: Politické dějiny národa českého od roku 1861 az do nastoupení ministerstva Bádénova r. 1895 (A cseh nemzet politikai története 1861-től Baden miniszterségéig, 1895-ig), Praha 1899., 738.p.

[139] Denkwürdigkeiten des General-Feldmarschalls Alfred Grafen von Waldersee (Heinrich Otto Meisner kiadás), II.köt. Stuttgart-Berlin 1922., 181.l.

[140] A megbeszélést a Neue Freie Presse bécsi napilap 1899. április 5-i száma közölte. "Ezek a kijelentések az igazságot hordozzák magukban, s a volt birodalmi kan-

cellár azon nézeteinek felelnek meg, amelyeket tőle olyan gyakran hallottunk," erősítette meg a Hamburger Nachrichten c. lap 1899. áprilisi (8-i) száma, amely lap Bismarck 1890-ben történő menesztése után nagyon közel állt a volt birodalmi kancellárhoz.

[141] Utánnyomta Heinrich von Poschlinger: Also sprach Bismarck, III.köt. Wien 1911., 43.p.

[142] Az egyesület oroszbarát szimpátiájáról volt szó benne, amelyet a Warsavszkij Dnevnik c. lap jegyzett fel. PA Bonn, Österreich 84., Bd. 2., A 15.293/1888., Monts Bismarcknak 1888. november 19.

[143] Uo. A 15.377/1888., Friedrichsruehből Rotenburg 1888. nov. 21-én; Herbert von Bismarck Reussnak 1888. november 30.

[144] Joseph Vincent Fuller: Bismarck's Diplomacy at its Zenith, Cambridge, Mass. 1922. reprint New York 1967., bizonyos mértékig elfogult lehet Bismarck ama törekvéseinek ecsetelésénél, amelyekkel a trónon várható változások idején Németország belpolitikai viszonyainak alakulására a külpolitikai válsággal próbált hatni, de semmivel sem egyoldalubb, mint a Bismarckra vonatkozó egész német apologetikus irodalom.

[145] GP 5, (1922), 269-290.p., Veröffentlichung des Deutsch-Österreichisch-Ungarischen Bündnisses; GP 6, (1922), 53-87.p., Österreichisch-Deutsche Besprechungen über den casus foederis 1887-1888.

[146] Az eredeti "und anderen Slaven" helyett, Bismarck sajátkezű javítása.

[147] Bismarck sajátkezű beírása, illetve betoldása.

[148] Az alábbi "und berichtet" szavakat Bismarck kihuzta.

[149] Az alábbi "und notwendig" szavakat huzta ki Bismarck.

[150] Bismarck sajátkezű betoldása az "und" szóval kezdődik.

[151] A fogalmazványban az alábbi "sofort" szó kihuzva.

[152] Bismarck az "in diesem Sinne" helyett javított.

A SZLAVISZTIKAI ÉS BALKANISZTIKAI INTÉZET TEVÉKENYSÉGE A SZOVJET TUDOMÁNYOS AKADEMIA KERETEIN BELÜL
(A Szovjet Tudományos Akadémia 250. évfordulójára)

1974-ben ünnepli a Szovjetunió Tudományos Akadémiája 250. évfordulóját. Az ország tudósai a tudomány minden területén jelentős eredményeket értek el az évfordulót megelőző időszakban. A SzUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézete is hozzájárult a tudományos kutatásokban felmutatható sikerekhez. A SzUTA jubileuma alkalmából hasznosnak tűnik elvégezni az Intézet tevékenységének elemzését azért, hogy a kitűzött tervek valóra váltása érdekében további aktív munkára serkentsük tudósainkat.

A SzUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézete komplex tudományos kutató intézmény, melynek feladata a Közép-, és Dél-Kelet-Európát lakó népek történetének, művelődéstörténetének és nyelvének tanulmányozása. Létrehozásakor (1947) csupán szlavisztikai jellegű volt az Intézet és éppen ezért, érthető módon, profilját hosszú időn át a szlavisztikai problematika határozta meg. 1968-ban került sor az Intézet átszervezésére. A SzUTA Elnöksége által 1970. június 18-án elfogadott határozat szélesebbkörű feladatokat rótt az Intézetre, így Albánia, Ciprus, Görögország, Magyarország, Románia történetének és művelődéstörténetének a kutatását, valamint az európai Törökország és a balkáni-szláv népek kapcsolatának a feltárását.

A jelen rövid összefoglalásnak nem célja az, hogy a maga teljes egészében bemutassa az Intézet tudományos tevékenységét, annak eredményét, a munkatársak publikációit, annál is inkább, mivel erről korábban meglehetősen részletesen (jóllehet nem a legapróbb részletekbe menően) szó volt. [1] Itt csupán arra szorítkozunk, hogy az Intézet által a közelmúltban végzett munka néhány, - megítélésünk szerint fontos - mozzanatát megemlítsük. A fő figyelmet a kutatások jelenlegi állására s a tudományos kutatás perspektíváira irányítjuk.

Az Intézet által megoldandó egyik igen jelentős tudományos-politikai feladat a szocialista tábor országainak, ezek történetének a tanulmányozása. Az Intézet kiadvá-

nyai kettős célt szolgálnak: népszerűsítenek, de egyben tudományos igényeket is kielégítenek. Az Intézet kiadványai információkkal szolgálnak a szovjet olvasóközönség számára azoknak a közép-, és dél-kelet-európai országoknak és népeknek a történetéről és művelődéstörténetéről, amelyek a szocializmus útjára léptek. E művek ilyen módon hozzájárulnak a szocialista országok kölcsönös megértéséhez, eszmei-politikai egységük formálódásához.

A fentebb jelzett feladatok megoldása során számos új problémával találkozik az Intézet. Így pl. szükségessé vált a közép-, és dél-kelet-európai országok történetének és művelődéstörténetének marxista jellegű feldolgozása, ami egyidejűleg komoly jelentőséggel bír a fiatal szocialista államok marxista tudománya számára is.

Az Intézet a következő többkötetes átfogó munkákat publikálta: "Bulgária története", 1-2. k. (Moszkva, 1954-1955.); "Lengyelország története", 1-3. k. (Moszkva, 1954-1958.); "Vázlatok a népi Lengyelország történetéhez", (Moszkva, 1965.); "Csehszlovákia története" 1-3. k. (Moszkva, 1963.); "Románia története", 2-3. k. (Moszkva, 1971.); "Magyarország története", 1-3. k. (Moszkva, 1971-1972.).

A történészek fentebb felsorolt munkái mellett megemlítendőek az irodalomtörténészek átfogó művei is: "A bolgár irodalom története, XIX-XX. sz.", (Moszkva, 1959.); "A cseh irodalom története", (Moszkva, 1963.); "A lengyel irodalom története", 1-2. k. (Moszkva, 1968-1969.); "A szlovák irodalom története", (Moszkva, 1970.); speciális tanulmánykötetek a Jugoszláviában élő népek irodalomtörténetéről.

A fentebb felsorolt átfogó munkák fontos alkotó részét képezik a szovjet tudománynak, annál is inkább, mivel hazánkban e művek nyújtják a szocialista országok népeinek marxista történetét és marxista művelődéstörténetét. E munkák szerves részét képezik azoknak a széleskörű, komplex, szovjet kutatásoknak, melyek célja a világtörténeti és a művelődés-világtörténeti folyamat bemutatása.

Az Intézet történészei kivették részüket a közép-, és dél-kelet-európai népek társadalmi-politikai fejlődésével kapcsolatos legfontosabb problémák megoldásából. A medievisztika területén pl. az Intézet munkatársai jelentős mértékben hozzájárultak a balti-szláv közösség, a szláv toponimika kérdéseinek a megoldásához. Számos munka foglalkozik a szláv civilizáció belső forrásaival (szamobitnij isztok), a korai szláv államok osztrályjellegével, cáfolva a szláv államok keletkezésének külső indítékairól szóló különböző u.n. "koncepciókat".

Igen sokat tett az Intézet a közép-, és dél-kelet-európai népek újkori történetének a tanulmányozása terén. A

legnagyobb figyelmet a különböző népek nemzeti-felszabadító mozgalmainak, ill. a nemzetnéválás folyamatának a tanulmányozására fordítottuk. Az adott problémakörrel kapcsolatban publikált monográfiák, tanulmánykötetek és cikkek szerkesztésénél képezzük a tudományt. Ezek a munkák egy-egy ország történetével foglalkoznak, de ugyanakkor - önálló mű jellegüket megőrizve, - előkészítik a talajt a komplex kutatások elvégzéséhez is.

Az Intézet által készített számos munka foglalkozik azzal a hatással, amelyet a Nagy Októberi szocialista forradalom gyakorolt a közép-, és dél-kelet-európai országok forradalmi mozgalmainak a fejlődésére, kutatják a II. világháború idején kibontakozó felszabadító mozgalom kérdéseit, az európai országok történeti és művelődéstörténeti fejlődésének számos problémáját a szocializmus építésének korszakában.

Az irodalomtörténészek és a nyelvészek kutatásai jelentős mértékben hozzájárultak a szovjet filológia gazdagodásához. Igen fontosak pl. a 19-20. századi irodalomtörténeti folyamattal foglalkozó egyes munkák. Tudósaink, a külföldi szláv irodalom gazdag tapasztalatainak a felhasználásával kétségek nélkül jelentős mértékben hozzájárultak a világirodalom történetén belül a szocialista realizmus kibontakozásának és fejlődésének a megvilágításához.

Az Intézet vezető helyet foglal el a nyugati és a déli szláv nyelvének a tanulmányozásában. Munkatársaink jelentős műveket készítettek a szláv nyelvek összehasonlító nyelvtanáról, történetéről, dialektusairól, grammatikai rendszerük strukturájának tipológiai leírásáról.

Az Intézet valamennyi szektora nagy figyelmet fordít azoknak a történeti, művelődéstörténeti és nyelvi kapcsolatoknak a tanulmányozására, amelyek a Szovjetunió népeit a közép-, és dél-kelet-európai népekhez fűzik. Ez a téma a jövőben is egyike lesz a legfontosabbaknak, mivel annak nem csupán tudományos, hanem felmérhetetlen társadalmi-politikai jelentősége van. A bármely téren mutatkozó ilyen jellegű kapcsolatok kompetens feltárásához nem elegendő csupán az egyik tényező ismerete, hanem elengedhetetlen minimálisan két, de inkább több faktor tanulmányozása. Így pl. az országunk és Lengyelország, Magyarország, Bulgária, Románia között fennálló társadalmi-politikai vagy művelődéstörténeti (avagy a kutatás céljától függő egyéb) kapcsolatok tanulmányozása nem csupán a hazai történet ill. művelődéstörténet ismeretét követeli meg, hanem hasonló mértékben tudni kell a lengyel, a magyar, a bolgár és a román történelmet és művelődéstörténetet is. Az Intézet rendelkezik az adott feladat elvégzésére alkalmas szakemberekkel. Az általuk írott, s az adott tematikával foglalkozó művek az említett feladat sikeres megoldásáról tanuskodnak.

Nincs szükség arra, hogy itt felsoroljuk a történeti-, és művelődéstörténeti kapcsolatokkal foglalkozó munkákat.

Számuk jelentős és felölelik mind az ókor és középkor, mind az új-, és legújabbkor történetét, művelődéstörténetét és nyelvészetét. Arra csupán utalni szeretnénk, hogy éppen az adott tematika területén sikerült a SzUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetének széles körben együttműködni az európai szocialista országok különböző intézményeivel. Példaként említhetjük a szovjet-lengyel, a szovjet-cseh-szlovák, a szovjet-bolgár kapcsolatokkal foglalkozó többkötetes irat-, és anyagpublikációkat, tanulmányköteteket. A közös munkákat egyidejűleg adjuk ki oroszul, valamint az érintett ország nyelvén.

Megemlíthettük volna az Intézet egyéb pozitív eredményeit is, azonban az Intézet nem teljesítené a Szovjet Tudományos Akadémia keretén belül reá rótt feladatokat, ha a strukturájának megfelelő komplex kutatási témákkal nem foglalkozna. Éppen az a speciális vonása az Intézetnek, hogy egy kollektívában tömöríti a különböző országokkal és a különböző tudományágakkal foglalkozó szakembereket, a történészeket, a művelődés-történettel-, irodalomtörténettel és a nyelvészet-tel foglalkozókat. E szakemberek együttműködése pedig helyénvaló, hisz kollektívájuk nem mechanikus, hanem tudományos jellegű. Más kérdés az, hogy nem lehetne-e rögtön hozzálátni széleskörű, komplex kutatások elvégzéséhez. A közelmúltban kezdtünk ilyen jellegű kutatásokba s ezek az Intézet tevékenységének fontos, speciális színterét képezik.

Mint ismeretes, hosszú időn keresztül az Intézetben majdnem kizárólag csupán egy-egy ország állt a kutatás figyelmének a középpontjában. Ez szükségszerű fejlődési szakasz volt, amely nélkül nem juthattunk volna el a szélesebbkörű, átfogóbb jellegű munkálatokhoz. Napjainkban már elegendő tapasztalattal rendelkezünk az egy-ország-centrikus kutatás terén s éppen ezért megvan az alap ahhoz, hogy áttérjünk a szintézis-alkotásra. Ezt a lépést nem csupán az Intézet profilja teszi szükségessé, hanem azoknak az új feladatoknak a hosszú sora is, amelyek a jelentős tudományos problémák széleskörű, elmélyült és sokoldalú kutatását tűzik ki célul. A szocialista országok tudományos intézményeivel kiépített, egyre bővülő együttműködésünk is indokolja ezt a lépést, hisz a szocialista országokban már olyan kvalifikált marxista káderek nőttek fel, akik sikerrel tanulmányozzák a hazai történet és művelődéstörténet problémáit. A lépés legfőbb indítéka azonban annak szükségessége, hogy feltárjuk és bemutassuk a történeti-, és művelődéstörténeti folyamat közös törvényszerűségeit. Ez pedig csupán a különböző országok és népek történeti tapasztalatainak az összegezése útján lehetséges, azaz az összehasonlító történetírás és a komplex kutatás révén. Ilyenképpen formálódik, alakul tehát az Intézet új funkciója. A kutatás fentebb jelzett útjának rendkívüli fontosságát indokolja a szocialista országokkal folytatandó, sokoldalú tudományos együttműködés perspektívája, melynek megszervezésében jelentős szerep vár az Intézetre.

Az összehasonlító, komplex történeti kutatásokra való áttérés nehéz és bonyolult folyamat. Nem a szokásos tanulmánykötetektől van ugyanis szó, hanem egységes terv alapján történő kollektív, monografikus jellegű kutatásokról, amelyek során a szerzők feltárják a rész és egész szerves kapcsolatát. Megvallom őszintén: nem kevés, "szuverenitását" féltő munkatárs ellenállását kellett leküzdeni, akik a saját maguk által választott, különböző jellegű részlet-témák kutatásán dolgoztak. Pszichológiai jellegű áttöresre is szükség volt. Az egy-egy országra irányuló kutatásokat egyáltalán nem csökkentve, hanem ellenkezőleg, inkább fejlesztve kell az Intézetnek törekednie arra, hogy megtalálja a helyes arányt a széleskörű, összehasonlító-, komplex-jellegű munkálatokkal. Jelentős eredményeket értünk el a téren, de jelentősek még a gyengéink is.

Az Intézet vezető munkatársai a legjelentősebb problémák kutatására összpontosítják erőfeszítéseiket. Ime néhány ezek sorából: "Népi-demokratikus és szocialista forradalmak a közép-, és dél-kelet-európai országokban", "A társadalmi-politikai és a szociális-gazdasági fejlődés közös törvényszerűségei a közép- és dél-kelet-európai országokban, a szocializmus építésének az idején", "A Szovjetunió, valamint a közép-, és dél-kelet-európai népek harca a szabadságért és függetlenségért a második világháború idején", "A politikai rendszer válsága és küzdelem a munkásegységért és a népfrontért a közép-, és dél-kelet-európai országokban a 20-30-s években".

Napjainkban az említett, valamint egyéb, legújabbkori témák kutatása terén intenzív munka folyik, melynek első eredményeit tükrözik azok a cikkek, amelyek a közép-, és dél-kelet-európai országokban végbement népi-demokratikus és szocialista forradalmak törvényszerűségeivel, valamint sajátos nemzeti vonásaival foglalkoznak. Az elért eredményeket tükrözik a különböző tudományos konferenciákon elhangzott előadások is. Sajnálatos, hogy egyelőre nem minden kutatás öltheti a kollektív monográfia formáját. Ezekben az esetekben - minden jel szerint, - olyan munkák látnak majd napvilágot, amelyek megközelítik az adott kutatási formát.

A fentebb felsorolt munkálatokat általában történeteszek végzik, de vannak olyan problémakörök is, amelyek egy sor tudományág összehangolt kutatását igénylik. Ilyenek pl. "A szlávok és más közép-, és dél-kelet-európai népek etnogenézise", "A közép-, és dél-kelet-európai népek fejlődési törvényszerűségei a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet idején". E problémakörök kidolgozásában a történészeken kívül résztvesznek művelődéstörténészek, folkloristák, irodalomtörténészek. Egy sor tanulmány is megjelent már az adott problematika módszertani kérdéseiről. Napjainkban a különböző tudományágak szemszögéből vizsgálják a problémák egész sorát. Így pl. "a közép-, és dél-kelet-európai népek fejlődési törvény-

szerűségei a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet idején" c. témakörrel kapcsolatban a történészek készítik elő "Az Osztrák birodalom szláv népeinek nemzeti-felszabadító mozgalmái a 18. sz. végétől 1870-ig" c. munkát, amely már közel áll a befejezéshez. A munkálat módszertani szempontból is fontos, mivel - mint ismeretes, - a török ill. az osztrák birodalom határain belül élő szláv és egyéb népek történeti sorsfordulói szorosan kapcsolódnak egymáshoz. Ezek a kérdések nagy figyelmet igényelnek. A történészek tanulmányozzák a nemzeti öntudat kérdését, a nyelvészek pedig a nemzeti nyelvek kialakulását, mint olyan tényezőket, amely szerepet játszott a nemzetek létrejötténél. A művelődéstörténészek és az irodalomtörténészek a közép-, és dél-kelet-európai népek nemzeti kulturájának a kialakulását vizsgálják. Ilyen módon valószínűleg a különböző tudományágak integrációja.

Az irodalomtörténészek kollektívái a realizmus, a romantizmus és egyéb irányzatok és módszerek összehasonlító-typológiai tanulmányozásával foglalkoznak. A nyelvészek figyelmét az etnogenezis problémái kötik le, valamint ugyancsak a balkáni nyelvek és a Kárpát-medence nyelvinterferenciái. A tudományos erőfeszítések egyesítése a jelentős problémák kidolgozása érdekében, ime az Intézet tevékenységének jellemző vonása.

A legutóbbi időkben lépéseket tettünk annak érdekében, hogy a különböző tudományágakhoz tartozó szakemberek közös erőfeszítésével megszervezzük a szlavisztika és balkanisztika közös problémáinak a feldolgozását. A szlavisztikai és balkanisztikai kutatások módszertana, az ilyen jellegű kutatások megszervezése az Intézeten belül, valamint összehangolása országos méretekben, az adott tematikával foglalkozó nemzetközi fórumokon való részvétel - mind olyan fontos feladat, amelyeket még távolról sem oldottunk meg teljes mértékben.

Az Intézet tudományos tevékenységében jelentős hiányosságok is tapasztalhatók. Egyes munkálatok nem készülnek el határidőre, nem egy részlegnél nem szervezik meg pontosan a kutatásokat, ami pedig különösen hátrányosan befolyásolja a komplex jellegű munkát. A szláv népek etnogenezisének a problémája a Tudományos Akadémia történettudományi osztályának a szintjén igényli a koordinációt, de meglehet, hogy a nyelv-, és irodalomtudományi osztály szintjén is, amit pedig ezidőig még nem tettünk meg. A koordináció kéréséit megvitatta a Szovjet Tudományos Akadémia Elnökségének társadalomtudományi szekciója egy speciálisan e célból összehívott ülésen. Ennek ellenére mind a mai napig előfordul a témák többszörös kutatása és az intézetek egymástól elszigetelt tevékenykedése. A rokon-intézményeknek maguknak kell foglalkozniuk a koordinációs problémák konkrét megoldásával.

Még nem fejeztük be azt a munkát, amelynek célja az, hogy az Intézet jelentősebb kollektív kutatásai érdekében

összpontosítsuk az erőfeszítéseket. Ez a munka még folytatásra vár. Az Intézet sokat tett a legújabbkori történet problémáinak a tanulmányozása érdekében. Külön figyelmet kell fordítanunk a szocialista korszak történetére, beleértve természetesen a szocialista kultúra tanulmányozását is.

Meggyőződésünk szerint napjainkban az Intézet egyik legfontosabb feladata: a kutató-munka megszervezése. A tudományos problémák sikeres kutatása érdekében figyelembe kell venni minden tényezőt: a világos, közös célt, az egyes láncszemek alkotott pontos elképzeléseket, - hisz a láncszemek alkotják végső soron az "egészet", - a kutatás módozatait és módszerét, a készítendő szintézisek színvonalát, a munkát végrehajtó kutatók egyéni képességeit, stb. Minderről alkalmam volt szólni már egy korábbi cikkben is. [2] Itt csupán ismételten hangsúlyozni kívánom, hogy az Intézet mindent elkövet az ilyen jellegű szervező-munka érdekében. Ezt kívánja elősegíteni az Intézet bázisán létesült két tudományos tanács: "A szlavisztika és balkanisztika komplex problémáival foglalkozó tudományos tanács", valamint "A közép-, és dél-kelet-európai országokban a szocializmus építésével kapcsolatos kérdésekkel foglalkozó tudományos tanács". A "Szovjet Szlavisztika" c. folyóirat tevékenységét is ilyen irányban kell mozgósítanunk.

S végül: ami a legfontosabb - a dolgok iránti élénk érdeklődés, elmélyültség, egyéni felelősség mind a munka egészéért, mind annak színvonaláért. E célt hivatottak aztán szolgálni a szervezésnek az alkotó gondolat által életre-hivott különböző formái.

D.F. Markov beszámolója

Советское Славяноведение
1874. 3. számában,
1-7. l.

Jegyzetek

[1] Ld. "A SZUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetének 25 éve". Советское Славяноведение, 1972. 1. sz.

[2] "Összehasonlító-történeti és komplex kutatások a társadalomtudományok terén." Вопросы Истории, 1973. 10. sz.

A cikk megjelenése óta egyre szélesebbkörű az alkotó együttműködés a Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézet szakemberei és a magyar történészek között.

Igy pl. a kollektív alkotás jegyében zajlott Budapesten, 1977. január 10-én az a vita, amelyen a magyar történészek széles köre fejtette ki ismét véleményét a SzUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézete által készített s egyszer már megvitatott, "Az Osztrák Birodalom népeinek nemzeti-felszabadító mozgalma, 1790-1870" c. kézirat köteteiről.

A további együttműködést szolgálják azok az 1976 során kötött akadémiai egyezmények is, amelyek értelmében a magyar és a szovjet történészek közös kötetet készítenek a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet kérdéseiről Magyarországon, a faszizmus problematikájáról a két világháború között, valamint a magyar historiográfia fejlődéséről a Magyar Népköztársaságban, ill. Magyarország történetének kutatásáról a Szovjetunióban.

A SZUTA SZLAVISZTIKAI ÉS BALKANISZTIKAI INTÉZETÉNEK
EGYÜTTMŰKÖDÉSE A SZOCIALISTA ORSZÁGOK TUDOMÁNYOS
INTEZMÉNYEIVEL

(A SZUTA 250. évfordulójára)

A SZUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetének tevékenységében mindvégig igen fontos helyet foglalt el az európai szocialista országok tudósaival való együttműködés. Az Intézet a SZUTA és a szocialista országok akadémiái között létrejött tervekkel, ill. az Intézet által elfogadott együttműködési megállapodásokkal összhangban, ezek profiljának megfelelően alakítja nemzetközi tudományos kapcsolatait a külföldi tudományos intézményekkel.

Az Intézet által - elsősorban az európai szocialista országok tudósaival - létesített tartós nemzetközi kapcsolatok révén lehetőség nyílik a közép-, és dél-kelet-európai népek történetének, művelődéstörténetének, irodalmának és nyelvének a megfelelő szintű kutatására. E kapcsolatok fejlesztése révén ugyszintén lehetővé válik a szocialista országok tudósainak összefogása a tudományos és politikai tekintetben fontos szlavisztikai és balkanisztikai problémák megoldása érdekében. E kapcsolatok végső soron a szocialista integráció tendenciáját erősítik, mely tendencia egyik legfőbb törvényszerűségét képezi a jelenkori szocialista együttműködésnek.

A legutóbbi időkig a szocialista országok tudományos intézményeihez fűződő tudományos intézeti kapcsolatok kétoldalúak voltak. Az Intézet gyakorlatában a nemzetközi tudományos együttműködésnek több formája alakult ki: olyan munkák közös készítése (dokumentumpublikációk, tanulmánykötetek, stb.), melyek központi problémáját a szovjet népek és az Intézet által tanulmányozott régióban élő népek közti kapcsolatok képezték. E munkák különböző aspektusból tárgyalták e témát. Az együttműködés másik formáját a készülő munkákkal kapcsolatos kölcsönös konzultációk jelentették, továbbá a kész munkák megvitatása, közös szimpóziumokon és konferenciákon való részvétellel, az európai szocialista országok történészeit és a szovjet történészeket átfogó bizottságok munkájában való részvétel.

Az Intézet és a szocialista országok tudományos intézményei között fennálló tudományos együttműködés terén köz-

ponti helyet foglal el a közös munkák készítése, mindenekelőtt a szovjet-lengyel, a szovjet-csehszlovák, és a szovjet-bolgár kapcsolatokat ábrázoló többkötetes munkák kiadása. A nevezett publikációk megjelennek mind a Szovjetunióban, mind az érintett országokban, jelentősen hozzájárulva a baráti országokhoz fűződő szovjet kapcsolatok továbbá az együttműködés megerősödéséhez.

1963-ban jelent meg a "Dokumentumok és anyagok a szovjet-lengyel viszony történetéből" c. közös szovjet-lengyel publikáció első kötete. A kötet kiadását a Szovjet Tudományos Akadémia és a Lengyel Tudományos Akadémia együttesen határozta el, közös szovjet-lengyel szerkesztő bizottságot hozva létre. Szovjet részről a SzUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézete kapott megbízást a kiadvány előkészítésére; egyidejűleg bevonva a munkálatokba az SzKP KB mellett működő Marxizmus-leninizmus Intézetet, a szovjet minisztertanács mellett működő Levéltári Főigazgatóságot, valamint a szovjet Külügyminisztérium mellett működő Történeti-diplomáciai igazgatóságot. Lengyel részről a publikációt a Lengyel Tudományos Akadémia Lengyel-szovjet kapcsolatok története intézete készíti elő, bevonva a munkálatokba a Lengyel Egyesült Munkáspárt KB mellett működő Társadalomtudományi Főiskolát, valamint a Lengyel Népköztársaság Állami Levéltárainak Főigazgatóságát. Napjainkig hét kötet látott napvilágot a "Dokumentumok és anyagok a szovjet-lengyel viszony történetéből" c. sorozatból. Ezek a kötetek a nagy októberi szocialista forradalom, a két háború közötti időszak, valamint a német-fasiszta megszállók ellen folytatott küzdelem idején ábrázolják a szovjet-lengyel kapcsolatokat. Az ezután következő kötetek a népi-demokratikus rendszer kialakulásának az idején, valamint a szocialista építés időszakában fogják ábrázolni a SzU és Lengyelország között fennálló kapcsolatokat és viszonyt. Az említett kiadvány világos példája a különböző országok tudósai közötti együttműködésnek. Ezek a tudósok munkásságukkal erősítik baráti népeink együttműködését és közeledését. A "Dokumentumok és anyagok a szovjet-lengyel viszony történetéből" c. sorozat széleskörű társadalmi elismerésre talált mind a Szovjetunióban, mind a Lengyel Népköztársaságban. A művel foglalkozó recenziók egész sora tudományos és politikai tekintetben fontosnak nevezi a kiadványt.

Az Intézetben megkezdődtek a "Dokumentumok és anyagok a szovjet-cseh-szlovák viszony történetéből" c. sorozat munkálatai is. A sorozat I. kötete 1973-ban látott napvilágot. Négy kötet kiadását tervezzük. Szovjet részről a kiadványt a SzUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézete készíti, bevonva a munkába az SzKP KB Marxizmus-leninizmus Intézetét, a SzU minisztertanácsa mellett működő Levéltári Főigazgatóságot, valamint a SzU Külügyminisztériuma mellett működő Történeti-diplomáciai Igazgatóságot. Cseh-szlovák részről a kiadványt a Csehszlovák Tudományos Akadémia Cseh-szlovák-szovjet Intézete, valamint a Szlovák Tudományos Akadémia Európai

szocialista országok története Intézete készíti elő a Csehszlovák Kommunista Párt KB mellett működő Marxizmus-leninizmus Intézet, a Csehszlovák Tudományos Akadémia mellett működő csehszlovák és világtörténeti Intézet, a Szlovák Tudományos Akadémia mellett működő Történettudományi Intézet részvételével. A kiadványt a Szovjet Tudományos Akadémia és a Csehszlovák Tudományos Akadémia által kötött megállapodás alapján adják ki. A publikáció célja az, hogy különböző aspektusból objektív képet rajzoljon az 1917-1945 közötti szovjet-csehszlovák viszonyról.

Az I. kötetről írott recenzió szerzője megállapítja, hogy a mű - fontos és jelentős eseménye a tudományos életnek, mivel abban elsősorban kerültek egymás mellé olyan iratok, amelyek minden oldalról és komplex módon világítják meg - 1917-től, a Nagy Októberi szocialista forradalomtól kezdve 1922 második feléig a szovjet-csehszlovák viszony alakulását. [2] Jelenleg folyik az Intézetben a II. kötet előkészítése.

Napjainkban az Intézet - bolgár tudósok közreműködésével - dokumentumpublikációt készít elő a szovjet-bolgár viszony alakulásáról 1917-1944 között.

Az 1950-s évek végén kezdődött a szovjet és a lengyel történészek közös munkája, melynek célja az 1863. évi lengyel felkelés anyagainak kiadása, tekintettel a 100. éves évfordulóra. [3] Ez a többkötetes kiadvány szintén a Szovjet Tudományos Akadémia és a Lengyel Tudományos Akadémia között létrejött megállapodás alapján készült. A kötetek egy részét a SzÜ-ban, másik részét Lengyelországban adtuk ki. A közölt iratok a felkelést megelőző időszakban, valamint magának a felkelésnek az idején, továbbá az ukrán, a litván és a belorusz vidékeken észlelt forradalmi fellendülés, majd felkelés idején kialakult orosz-lengyel forradalmi kapcsolatokat mutatják be, tartalmazzák a felkelés résztvevőinek a feljegyzéseit és vallomásait, stb. A SzUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézete hét kötetet tett eddig közzé. A többi kötetet Lengyelországban jelentetik meg. Lengyelországban eddig 19 kötet látott napvilágot. Az Intézet munkatársai továbbra is folytatják tevékenységüket az adott munkával kapcsolatban. "Az 1863 évi felkelés. Anyagok és dokumentumok" c. kiadvány igen elismerő értékelést kapott mind a Szovjetunióban, mind Lengyelországban. [4]

A szovjet és a bolgár történészek együttműködésének jelentős eseménye volt a "Bulgária felszabadulása a török iga alól" c. három kötetes kiadvány. [5] A munkát a SzUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézete, valamint a Bolgár Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete készítette. A munkában résztvett még a SzÜ minisztertanácsa mellett működő Levéltári Főigazgatóság, a bulgár Levéltári Főigazgatóság (CGVIA) és a "Vaszil Kolarov"-ról elnevezett bolgár Népi Könyv-

tár. A sorozat I. kötete a délszlávok felszabadító küzdelmét valamint Oroszország pozícióját tárgyalja 1875-1877 között, a II. kötet a bolgár nép nemzeti-felszabadító harcát ábrázolja az orosz-török háború idején 1877-1878 között, a III. kötet képet ad Oroszország, valamint a bolgár nép harcáról a bolgár állam létrehozása érdekében. Az adott kiadvánnyal kapcsolatban megjelent számos recenzió hangsúlyozza, hogy a sorozat széleskörűen ábrázolja azt a segítséget, amelyet az orosz nép nyújtott a szláv népeknek, bemutatja a délszlávok nemzeti-felszabadító küzdelmét a 19. század 70-s éveiben, valamint Oroszország szerepét Bulgária felszabadításában. [6]

Az európai szocialista országok tudósai, valamint a szovjet tudósok által készített közös kiadványok másik formája a közös tanulmánykötet, jóllehet ez nem vált igen elterjedt gyakorlattá. Példaként említhetjük a szovjet-csehszlovák államközi, diplomáciai, gazdasági és kulturális kapcsolatokkal foglalkozó tanulmánykötetet, amely a két világháború közötti periódust öleli fel. [7]

A szocializmust építő európai országok történetével foglalkozó szintézisek készítése során [8] Intézetünk munkatársai konzultáltak külföldi kollégáikkal és közösen megvitatták az elkészült szövegrészeket. Az Intézet munkatársai résztvesznek a szovjet-bolgár, a szovjet-magyar, a szovjet-csehszlovák, a szovjet-lengyel és a szovjet-román történész vegyesbizottságokban s ez a körülmény lehetővé teszi számukra, hogy még szorosabb kapcsolatokat építsenek ki e baráti országok történészeivel.

A szocialista országok irodalomtörténészeivel kiépített együttműködést elsősorban azok a problémák és feladatok határozták meg, amelyek megoldandó feladatként állottak mind Intézetünk, mind a szocialista országok irodalomtörténészei előtt. Azokban az években, amikor a szovjet szlavista irodalomtörténészek legfontosabb feladata a szláv irodalomtörténetre vonatkozó alapvető, átfogó művek létrehozása volt, s a szocialista országokban szintén a hazai irodalomfejlődési folyamat marxista koncepcióját kísérelték meg kialakítani, az együttműködés fontos és gyümölcsöző formájává vált a megirandó munkák koordinálása, valamint a lengyel és a szlovák irodalomtörténet [9] készítése során rendkívül hasznos szerepet játszott a különböző szláv országok vezető irodalomtörténészeivel folytatott vita az irodalmi folyamat kulcspontjairól. E vitákat a szovjet szakértők által készített szintézisek alapján folytattuk. Az ilyen jellegű vita azért is nagyon fontos volt, mivel az egyik vagy másik szláv ország marxista irodalomtörténete a Szovjetunióban hamarabb készült el, mint magában az illető országban. A vitákat egyéni konzultációk egészítették ki, segítették egymást a szemelvények kiválogatásában, a szovjet tudósok lehetőséget nyertek arra, hogy különböző külföldi levéltárakban és könyvtárakban dolgozzanak. Az elsőként a Szovjetunióban kiadott s a déli, valamint a nyugati

ti szlávok nemzeti irodalmának történetét megvilágító összefoglaló munkák elismerő visszhangra találtak a tudományos sajtóban, [10] ami e kiadványok aktuális voltát bizonyította, tanuskodott továbbá a szovjet irodalomtörténészek megnövekedett tekintélyéről, valamint a szlavisztika terén fejlődő, gyümölcsöző tudományos kapcsolatokról.

Ugyan ezekben az években intenzíven fejlődtek a tudományos együttműködés egyéb formái is: a szovjet irodalomtörténészek résztvettek különböző, külföldön megrendezett tudományos konferenciákon, ülésszakokon, szimpóziumokon. Egyidejűleg a szocialista országok irodalomtörténészei résztvettek a Szovjetunióban megrendezett hasonló jellegű üléseken. A szovjet irodalomtörténészek publikáltak a bolgár, a lengyel, a csehszlovák, a jugoszláv tudományos kiadványokban, a külföldi kollégák viszont a szovjet gyűjteményes kötetekben, sorozat-kiadványokban s ugyancsak a "Szovjet szlavisztika" c. folyóiratban. A tudósok kölcsönösen recenziókat készítettek egymás műveiről, stb. Itt nincs lehetőségünk arra, s talán nem is szükséges, hogy felsoroljuk az összes ilyen jellegű együttműködési formát s az összes közös publikációt. [11] Itt csupán annyit kívánunk megemlíteni, hogy az együttműködésnek ezek a formái valamennyi szláv országgal fennállnak s hogy e kapcsolatok fejlesztésében az Intézet irodalomtörténészeinek a többsége résztvesz.

Azoknak a fő irányoknak a meghatározása, amelyekben lehetséges és célszerű a különböző országok irodalomtörténészeinek a közös erőfeszítését egyesíteni, lehetővé tette, hogy hozzákezdjünk közös tudományos kutatásokhoz, kétoldalú (de idővel többoldalú) konferenciák szervezéséhez, közös tudományos publikációk létesítéséhez. A lengyel irodalomtörténészekkel folytatott együttműködés során bevett szokássá vált olyan tudományos konferenciák szervezése, melyek témáját korábban összeegyeztettük s amelyek szervezője szovjet részről a SZUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézete, lengyel részről pedig a Lengyel Tudományos Akadémia Irodalmi kutató intézete. A vitákba bevontuk egyéb tudományos intézmények munkatársait is. Az első vitára 1967-ben került sor Moszkvában. Ez a vita a lengyel forradalmi irodalom kérdéseivel foglalkozott, valamint a lengyel-orosz irodalmi kapcsolatokkal a 20. század 20-30-s éveiben. [12] Az adott konferencián felmerült problémák egész sorát 1970-ben vitattuk tovább, Varsóban, azon a konferencián, melynek témája "Az irodalom és a forradalom" volt, s amely az orosz-lengyel és a szovjet-lengyel irodalmi kapcsolatokat vizsgálta a 20. században. 1972-ben Moszkvában volt tudományos konferencia, amely a lengyel romantika, valamint a lengyel és a keleti szláv irodalmak közötti kapcsolatok kérdéseivel foglalkozott a 19. század első felében. [13] 1974-ben Varsóban lesz konferencia a 19. századvégi s a 20. századeleji irodalom problémáiról.

A szovjet és a bolgár irodalomtörténészek - más szakértőkkel együtt - résztvettek azokon a közös konferenciá-

kon, melyek témája a következő volt: "A bolgár szocialista kultúra kialakulása és fejlődése". Az első konferenciára Szófiában került sor 1969-ben, [14] a másodikra 1972-ben, Moszkvában. Igen aktívan résztvettek az Intézet irodalomtörténészei azokon a kétoldalu szimpóziumokon, amelyeket más tudományos intézmények szerveztek. Így pl. az Intézet szakértői számos előadást tartottak a közös cseh-szlovák-szovjet szimpóziumokon Moszkvában, Prágában és Pozsonyban. [15]

A kétoldalu tudományos rendezvények szervezése során szerzett tapasztalatok birtokában áttérhettünk a nemzetközi tudományos együttműködés átfogóbb formáira. Az első ilyen irányú lépésnek a Moszkvában, 1971-ben megrendezett konferenciát tarthatjuk, amely a szláv irodalmak összehasonlító-typológiai tanulmányozásával foglalkozott, s amelyen az Intézet és más szovjet tudományos intézmények irodalomtörténészein kívül résztvettek bolgár, lengyel, csehszlovák, német és egyéb tudósok is. Amint a kiadott anyagok bizonyítják, [16] a konferencia napvilágra hozta a tudományos érdeklődés és kutatás közös vonásait, jóllehet, nem egy esetben a nehéz és megoldatlan kérdésekről is szó esett. A konferencia módszertani vonatkozásban is előrelépést jelentett, lehetővé tette a végzett kutatások során elért eredmények összehasonlítását, s elősegítette az ilyen irányú erőfeszítések koordinálását. Igen fontos jelenség volt, hogy a konferencia elhatározta a szocialista irodalmak összehasonlító tanulmányozását.

Megállapíthatjuk, hogy az utóbbi évek során kialakultak azok a problémák, amelyek magukra vonják a szovjet és a külföldi szlavista irodalomtörténészek figyelmét, amelyek mind a Szovjetunióban, mind az egyes országokban a kutatás tárgyává, a tudományos együttműködés objektumaivá váltak.

A különböző országok szláv irodalmának a történetét feldolgozó szovjet és csehszlovák tudósok külföldi kollégáik bevonásával készítenek tanulmányköteteket és végeznek kutatásokat. Az első ilyen jellegű munka a "Cseh-orosz és szlovák-orosz irodalmi kapcsolatok (a 18. század végétől a 20. század elejéig)" Moszkvában jelent meg, 1968-ban. [17] A második ilyen munka az orosz és a szlovák irodalmi kapcsolatokat tárgyalja s 1973-ban jelent meg Pozsonyban. [18]

Egy hasonlóra tervezett munka, a szovjet és jugoszláv tudósok által elkészített és nyomdába adott "Jugoszláv-orosz irodalmi kapcsolatok" c. tanulmánygyűjtemény az alapját képezi az orosz irodalom és a jugoszláv népek irodalma közötti kapcsolatok együttes tanulmányozásának. Némileg ettől eltérő jelleget öltött a lengyel-orosz irodalmi kapcsolatok közös tanulmányozása. Az adott problémakör tanulmányozása párhuzamosan és összehangolva folyik Lengyelországban és a Szovjetunióban. Mindkét országban kiadásra kerülnek az adott témával foglalkozó monográfiák és tanulmánygyűjtemények. [19] Amint feljebb már említettük, a kapcsolat-proble-

matika fontos helyet foglalt el a közös tudományos konferenciákon is. Olyan jelentős és gazdag anyag került feltárára és tudományos feldolgozásra, hogy aktuálissá válik az egyes, alapvető korszakoknak szentelt művek elkészítése. A jövő feladata pedig az orosz-lengyel irodalmi kapcsolatok egészének a bemutatása, hisz e kapcsolatok igen lényeges befolyást gyakoroltak mindkét ország irodalmi fejlődésének számos mozzanatára. A szovjet és a lengyel irodalomtörténészek közös erőfeszítései nyomán elkészülhetnek ezek a munkák, napvilágot láthatnak ezek a kollektív kiadványok.

A szovjet irodalomtörténészek jelentős mértékben hozzájárultak a bolgár-orosz irodalmi kapcsolatok közös kidolgozásához, különösen a szovjet korszakra vonatkozóan. Erről tanuszkodnak a szovjet szerzők kiadványai a bolgár tudományos sajtóban, de a tudományos konferenciák anyagai is. [20]

Tekintettel arra, hogy az irodalmi kapcsolatok tanulmányozása gazdag, sokszor nehezen hozzáférhető anyag felkutatását és összegyűjtését teszi szükségessé, igen nagy fontosságra tesz szert a bibliográfiai feltárás. Az egyes külföldi tudományos intézményekkel való együttműködés keretében az Intézet számos munkatársa végzett ilyen jellegű munkát. [21]

A szovjet irodalomtörténészek és a szocialista országok tudósai által megvalósított együttműködés igen nagy jelentőségű a 20. századi irodalmi problémák kidolgozása terén. Itt elsősorban a forradalmi és szocialista irodalom, a történeti-irodalom kérdéseiről, a szocialista realizmus elméleti és módszertani problémáiról van szó. Az Intézet által készített, s a 20. századi irodalommal foglalkozó munkák élénk visszhangja bizonyítja, hogy mennyire fontos probléma ez a testvéri országok tudósai számára is. [22] Nem volt véletlen tehát, hogy az adott problémakör központi helyen szerepelt az Intézet által rendezett kétoldalu tudományos konferenciákon s a szovjet tudósok szintén nem véletlenül vesznek aktívan részt a jelenkori irodalom kérdéseinek szentelt tudományos fórumokon a szocialista országokban. [23] A szocialista országok irodalmának 20. századi fejlődése, a forradalmak és a szocialista átalakulás korának irodalma olyan problémává vált, amellyel az Intézet számos irodalomtörténésze foglalkozik napjainkban. Ez a problémakör a nemzetközi tudományos együttműködés elsőrendű feladatává kezd válni. A közeli jövőre tervezzük - a szocialista országok irodalomtörténészeivel együtt - különböző tudományos vállalkozások végrehajtását; széleskörű véleménycserét, a már elvégzett kutatások eredményeinek az összegezését, a további kutatás szempontjainak a felvázolását, a nemzetközi együttműködés lehetőségeinek a felvázolását. A szovjet és a szocialista országokban működő irodalomtörténészek közös kutatásaiban ez az irányzat tűnik a legfontosabbnak.

Majd husz esztendő óta eredményesen fejlődik az együttműködés a Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézet, vala-

mint a Bolgár Tudományos Akadémia Nyelvészeti Intézete között. Az első, együttesen kidolgozott téma a dél-kelet-bulgáriai helyi nyelvjárások feldolgozása volt, valamint "A bolgár dialektusok atlaszá"-nak (I. k.) elkészítése. Az erről szóló döntést 1955 októberében fogadták el s 1956-tól a téma beke-
rült a Szovjetunió és Bulgária között megkötött tudományos és
műszaki együttműködési egyezmény tervébe. A munkálatokat Sz.B.
Bernstein és Sz. Sztobjov professzorok vezették. A Sz.Sztobjov
professzor által összeállított átfogó program alapján éveken
át tanulmányozták a bolgár nyelvjárásokat. ("Anyag-gyűjtési
program a Bolgár Nyelvi Atlaszhoz" - volt a program címe.) Az
1956-1959 között végrehajtott négy nyári expedícióban szovjet
részről a következő bolgár-szakos tudósok vettek részt: Sz.B.
Bernstein, I.K. Bunyina, G.K. Venediktov, E.I. Demina, E.I.
Zelenyina, G.P. Klepikova, T.V. Popova, M.G. Rozsnovszkaja,
N.I. Tolsztoj, E.V. Csesko, I.E. Sein. A bolgár nyelvi atlasz-
ba bekerülő 404 lakott település közül 203-at vizsgáltak
meg. [24] A gyűjtött anyag feldolgozását, feltérképezését
és kommentálását - Sz.B. Bernstein professzor vezetése a-
latt - a Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézet öt munka-
társa végezte. (G.K. Venediktov, E.I. Zelenyina, G.P. Klepi-
kova, T.V. Popova, E.V. Csesko. Összeállításra került 143
térkép.) Az I. kötet összesen 277 térképet tartalmaz. Az At-
lasz bevezető cikkét Sz.B. Bernstein és Sz. Sztobjov írták:
"A bolgár nyelvi atlasz sajátosságai és strukturája" címen.
Ez a hatalmas munka, amelyik tartalmazza egy sor bolgár dia-
lektus legfontosabb fonetikai, grammatikai és lekszikális
sajátosságának az elterjedtségét, továbbá rendkívül értékes
adatokat nyújt mind a bolgár nyelv, mind a bolgár nép törté-
netéről, 1964-ben hagyta el a sajtót. [25] A mű gazdag vissz-
hangot váltott ki mind Bulgáriában, mind az egyéb országok-
ban. [26]

A szovjet és a bolgár dialektus-kutatók szoros e-
gyüttműködése kifejezést nyert abban is, hogy a SzUTA Szla-
visztikai Intézetének ismert kiadványa, az 1950. óta megje-
lenő "Cikkek és anyagok a bolgár dialektológiához" (1-8. k.)
a két Intézet közös kiadványává vált: a Szlavisztikai és Bal-
kanisztikai Intézet, valamint a Bolgár Tudományos Akadémia
Bolgár Nyelvi Intézete közös kiadványa. Az 1952. évi 9. és
az 1962. évi 10. számban már a szovjet és a bolgár történészek
cikkei szerepeltek.

A Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézet, valamint
a Bolgár Tudományos Akadémia Bolgár Nyelvi Intézete által el-
fogadott együttműködési tervbe 1964-ben új problémát vettek
fel: "A bolgár írásbeliség emlékeinek tanulmányozása és kia-
dása" címen. Szovjet részről E.I. Demina vesz részt a munká-
latokban, aki a 17-18. századi újbolgár írásbeliség emlékei-
nek a tanulmányozásával foglalkozik. Ezek az u.n. damaskinok,
amelyek igen nagy tudományos jelentőséggel bírnak, lévén ki-
fejezői annak az első kíséretnek, amely arra irányult, hogy
népi alapon megteremtsek - a cirillikát követő periódusban -

az írott nyelvet Bulgáriában. Érdekesek továbbá azért is, mivel első ízben tükrözik a maga teljes egészében a korabeli élő, bolgár nyelvet, annak valamennyi, territoriális jellegű strukturális megjelenésében. A Bulgár Tudományos Akadémia Kiadója 1968-ban publikálta E.I. Demina munkájának I. kötetét "Tihonravovszkij damaskin. Bolgarszkij pamjatnik 17. v." címen. A műben Demina a tradicionális szláv és ujbolgár nyelven írott damaskinok teljes anyaga alapján elvégezte összetevő-részek és szerkesztésük összehasonlító szövegvizsgálatát. A könyv felelős szerkesztője a Bulgár Tudományos Akadémia levelező tagja, K. Mircsev volt. [27] E.I. Demina vizsgálódásai alapján sikerült meghatározni a damaskinokra jellemző állandó cikkelyek modelljét (ami aztán a damaskinok osztályozásának az alapja lett), sikerült fényt deríteni a damaskinok egyes típusai közti kölcsönös kapcsolat jellegére, az egyes típusokon belül pedig meghatározni az eredeti bolgár szöveg rekonstrukciójának a kritériumait. Ugyiszintén sikerült megállapítani azokat a műveket is, amelyek a damaskinokba fordításban bekerült művek elsődleges forrásai voltak, stb.

1972-ben jelent meg Szófiában az adott munka II. kötete, amely tartalmazta annak a tihonravovi damaskinnak a teljes szövegét és paleográfiai leírását, amelynek kézírata a V.I. Leninről elnevezett Állami Könyvtárban található. [28]

E.I. Demina munkája mind a Szovjetunióban, mind a Bulgáriában megjelent recenziókban és visszhangokban igen jó kritikát kapott. Ugy tekintik, mind a 17-18. századi bolgár nyelvészettel valaha is foglalkozni kívánó nyelvészeti, irodalomtörténeti és kultur-történeti kutatás alapját. [29]

A nemzetközi együttműködési terv értelmében jelenleg folynak a munkálatok "A tihonravovi damaskin, mint a népi alapon nyugvó 17. századi bolgár írott nyelv emléke" címen.

"A bolgár írásbeliség emlékeinek tanulmányozása és kiadása" problémakörrel kapcsolatban E.V. Csesko vezetése alatt 1971 óta dolgozik egy munkacsoport. A 13. századból ill. a 14. század elejéről, a tirnovoi (?) iskolából származó középbolgár emlék, a "Norovi Pszaltir" kiadását készítik elő. Az a korszak, amelyben - feltételezhetően - származott ez a kézirat, rendkívül nagyjelentőségű volt a bolgár nyelv történetében, mivel az új grammatikai rendszer, az analitizmus körvonalai ekkor kezdtek határozott formát ölteni a népi tájszólásokban. [30]

Az írásbeliségnek ezek az emlékei (köztük a norovoi pszaltir is) jöhetnek egyházi szláv nyelven születettek, mégis igen fontos források azoknak a folyamatoknak a tanulmányozásához, amelyek a korabeli élő nyelvben zajlottak. A norovoi pszaltirral kapcsolatos munkálatokat, a kommentárok elkészítését, a szó-, és forma-mutatókat feltehetően 1974-re fejezik

be. Ezt a nyelvelméletet Bulgáriában fogják kinyomtatni, a Bulgár Tudományos Akadémia kiadójánál. (Felelős szerkesztő: a Bulgár Tudományos Akadémia levelező tagja, K. Mircsev professzor.)

1960-ban kezdődött a nyelvtudományi együttműködés a SzUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézete, valamint a Német Demokratikus Köztársaság Tudományos Akadémiája mellett működő Központi Történettudományi Intézethez tartozó luzsnicei néprajzi kutató Intézet között (székhelye Bautzen). M.I. Jermakova és L.E. Kalinyin vettek részt a "Szerb-luzsicki nyelvi atlasz" munkálataiban. Az 1960-1961 évi expedíciók során [31] az Alsó-Luzsnice mentén, egy speciális program alapján (Fragenbogen für den regionalen sorbischen Dialektatlas, Bd. I. II. Bautzen 1958-1959.) tanulmányozták a településeket. (A 61 közül 15-t.) Az itt gyűjtött anyag bekerült az említett Atlasz első három kötetébe. [32]

Az M.I. Jermakova és L.E. Kalnin által a dialektológiai expedíciók során végzett nyelvészeti kutatások alapján egy sor mű született. Mindenek előtt L.E. Kalnin monográfiáját említjük: "Az alsóluzsnicei nyelv hangzói dialektus-különbségei" (Moszkva, 1967.), amely további lépést jelent a hangzói dialektuskülönbségek elméletének a kidolgozása terén, tekintve, hogy azt első ízben alkalmazták a luzsnicei nyelvi anyagra. [33] L.E. Kalnin ezenkívül több cikket is publikált. [34] Megemlítjük még M.I. Jermakova cikkét, amelyeket az alsóluzsicki nyelv morfológiai problémáiról írt. [35] A dialektusokra vonatkozó anyagot jól felhasználta kandidátusi munkájában is, melynek címe: "A multidő egyszerű formáinak alkalmazása a szerb-luzsnicei nyelvekben" (Moszkva, 1964.) kéziratban. (Ld. erre vonatkozóan a disszertáció téziseit is.)

A Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézet két tematikus kötetet adott ki a szerb-luzsnicei nyelvészeti problémákról. Mindkét kötet szerkesztője L.E. Kalnin volt. [36] A kötetekben a SzU és az NDK nyelvészei publikálták írásaikat. (Z. Michalok, R. Löttsch, L. Eichler.)

1966-ban Berlinben és Bautzenben nemzetközi szerb konferenciára került sor. Ezen résztvett Sz.B. Bernstein, V.A. Dibo, M.I. Jermakova. Előadásaik és hozzászólásaik megjelentek a "Beiträge zur sorbischen Sprachwissenschaft" Bautzen, 1968. c. kötetben.

1960-ban tudományos együttműködési szerződést írt alá a Csehszlovák Tudományos Akadémia és a SzU Tudományos Akadémiája. A feladat: az egykötetes ószláv nyelvi szótár összeállítása. Az alapot ehhez a Csehszlovák Tudományos Akadémia 1,5 millió kantonja képezi, amelyet a nagy, háromkötetes ószláv nyelvi szótár összeállításához gyűjtöttek. (Slovník jazyka staroslovánskeho, ses 1-24. Praha, 1956-1973.) A kantonrendszer a 10-16. században keletkezett 83 szláv nyelvelmélet

szókincsét tartalmazza. Az egykötetes szótárat a legkülönbözőbb területeken dolgozó szlavisták használhatják; kezdve a nyelvészektől és befejezve a néprajzosokkal. Ugyiszintén hasznos a human-egyetemek és tanárképző főiskolák hallgatói számára is, ahol az ósláv nyelv kötelező tantárgy. A szótárat mindenki számára érthető kiadványnak tervezik, jóllehet, szigoruan tudományos szempontok alapján kívánják elkészíteni.

Cseh részről a Csehszlovák Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézetének szótár-osztálya kapcsolódott be a munkába. A munkálat vezetője J. Kurz akadémikus. A szovjet felet a SzUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetének lexikografiai csoportja képviseli, Sz.B. Bernstein vezetése alatt. 1961-ben elkészítették, a SzU-ban és Csehszlovákiában megvitatották, majd elfogadták a készítendő Szótár tervét. Elhatározták, hogy a 10-11. századból származó, 15 u.n. bolgár-macedon és cseh-morva szerkesztésű emlék szókincsét veszik be a szótárba. Meghatározták mind a szótár, mind valamennyi szótári cikkely strukturáját, megállapították azokat az eszközöket és alapelveket, amelyek segítségével feltárják a szavak jelentését. [37] A szótári cikkelyek kialakítására vonatkozó instrukciót 1964-ben hagyták jóvá. Eszerint a szótár első felének a címszavait (cikkelyeit) az A-tól az O betűig a cseh nyelvészeknek kellett megírniok (Prága, Brno). A SzUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézete készítette az egyes cikkelyeket a P-betűtől az abc végéig. [38] 1966-ban R.M. Zeitlin vitára bocsátotta a készülő szótár "R" betűjének kéziratát. (L. Славянская лексикология и лексикография. Tanulmánykötet. M. 227-268. old.)

Később hosszabb szünet következett be a munkálatban, s az csak 1973-ban folytatódott. Jelenleg a szótárkészítésben résztvesz a Csehszlovák Tudományos Akadémia idegen-nyelvi kabinetje részéről E. Blagova, S. Gerodes, L. Patznerova; a SzUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézete részéről R.M. Zeitlin. Ugyiszintén R.M. Zeitlin a szerkesztője azoknak a cikkelyeknek, amelyeket a cseh szerzők készítenek. Az R.M. Zeitlin által készített címszavakat E. Blagova szerkeszti. A szerzői munkát, 1978-ra kell befejezni. A tervek szerint az ósláv nyelvi emlékek szótárát a Szovjetunióban fogják kiadni.

Napjainkban ölt testet a SzUTA és a Szlovák Tudományos Akadémia közötti együttműködés. A Szlovák Tudományos Akadémia Nyelvészeti Tudományos Kollégiumának a döntése értelmében a SzUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetében működő nyelvészeti szektor munkatársa, L.N. Szmirnov fog recenziót készíteni a Szlovák Tudományos Akadémia L. Sturról elnevezett Nyelvtudományi Intézete által készített "Nagy szlovák-cross szótár"-ról. (Vel'kyslovensko-rusky slovník.) Főszerkesztője: D. Kollar, az ismert szlovák nyelvész. Első ízben készült ilyen jellegű akadémiai két-nyelvű szótár. A tervek szerint négy kötet kerül kiadásra, összesen 300 iv terjedelemben. [39] A folyó évben L.N. Szmirnov hozzákezdett

az I. kötet kéziratának a tanulmányozásához. (A-tól K-ig.) Ezt a kötetet 1974-ben kell nyomdába adni.

A szocialista országok akadémiai közötti együttműködésről szólva beszélünk kell arról az annotált bibliográfiáról is, amely a SZUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetében készül. Az erre vonatkozó határozatot a Nemzetközi Szlavisztikai Bizottság hozta 1955-ben, belgrádi ülésének idején. A munkálatok 1956-ban indultak meg. Ebbe bekerül valamennyi, a SzU-ban kiadásra kerülő s a déli, a nyugati és a keleti szlávokkal foglalkozó nyelvészeti munka. 1964-től az orosz nyelvre vonatkozó munkák nem kerülnek be a bibliográfiába, tekintve, hogy az ilyen jellegű gyűjtést a SzUTA Orosz Nyelvtudományi Intézetének a munkatársai végzik. A szlavisztikai irodalom bibliográfiáját rendszeresen közli a "Rocznik Slawistyczny" c. lengyel folyóirat (Krakkó), amely egyben nemzetközi nyelvészeti bibliográfiai folyóirat is. Főszerkesztője F. Slawsky professzor. A folyóiratban megjelentek az 1953-1971 között kiadott könyvek adatai. [40]

1963-ig a bibliográfiai munkát speciális csoport végezte G.K. Benediktov, (1956-1957) ill. I.E. Mozsajeva (1958-1963) vezetése alatt. Napjainkban az Intézetben ezt a fontos tudományos munkát I.E. Mozsajeva végzi. Mozsajeva évente 400-500 könyvet, ill. cikket ismertet. A cikkek a különböző folyóiratokban, tanulmánykötetekben vagy egyéb periódikus kiadványokban látnak napvilágot (mint pl. az "Ученые записки"). Ugyszintén átnézi a disszertációk téziseit, a szemlé-rovatot és a recenziókat is.

Az utóbbi időben még egy irányban kezd kibontakozni a SzUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézete, valamint a szocialista országok nyelvtudományi intézményei között az együttműködés. Itt az "Összkárpáti dialektológiai atlasz" c. nagyszabású kollektív munkáról van szó, melynek az a célja, hogy tanulmányozza a kárpáti zóna nyelvei és dialektusai közötti interférenca problémáit. A munkálatra vonatkozó határozatot a kárpáti nyelvészet problémáival foglalkozó nemzetközi szimpózium (Moszkva, 1973.) fogadta el, amelyen jelen voltak a bolgár, a magyar, a német, a lengyel és a cseh-szlovák nyelvészek. [41] A téma tudományos jelentőségét és aktuális jellegét kiemelte a VII. Nemzetközi Szlavista Kongresszus (Varsó, 1973. augusztus) határozata is, amely leszögezi: az említett régióhoz tartozó országok illetékes szakembereinek együttesen kell megoldaniuk ezt a problémát. Az elkövetkező évek (1976-ig) alapvető feladata a helyi kérdőívek elkészítése (a Kárpát-zóna egyes nyelveire és dialektusaira vonatkozóan). Ezt követően kell elkészíteni az Atlasz általános kérdőív-programját. Két évet szánnak a tervek szerint az anyag-gyűjtésre (1977-1978), egy évet pedig a térképkészítésre (1979). A SzU részéről az Atlasz készítésében résztvesznek a Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézet, a MSzSzk Tudományos Akadémiájához tartozó Nyelvtudományi és Irodalomtudományi Intézet munkatár-

sai, az ungvári és más egyetemek munkatársai, Sz.B. Bernstein vezetése alatt. Lengyelország és Csehszlovákia részéről a munkálatban egy sor akadémiai intézmény és egyetem munkatársai vesznek részt (Krakkó, Pozsony). Ugyiszintén résztvesz a munkában a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, valamint a Bulgár Tudományos Akadémia Bolgár Nyelvi Intézete.

A SzUTA és a szocialista országok tudományos akadémiai közti együttműködés keretében történik a tudományos szakemberek felkészítése, szakmai továbbképzésük. Így pl. 1968-1971 között a SzUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetében végezte aspiranturáját a szófiai egyetem filológiai fakultásának oktatója, R. Pavlova (tudományos vezetője E.V. Csesko). 1971 júniusában védte meg kandidátusi disszertációját [42].

1972 decemberében a SzUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézet szláv nyelvészeti osztályán dolgozó L.N. Szmirnov a Szlovák Tudományos Akadémia L. Sturról elnevezett Nyelvtudományi Intézetében megvédte doktori disszertációját. [43] A hivatalos opponensek voltak: a Szlovák Tudományos Akadémia levelező tagja J. Ružicka, a filológiai tudományok doktora J. Mistrík professzor, a filológiai tudományok doktora F. Miko és a filológiai tudományok doktora J. Oravetz. [44]

Az Intézet egyik további feladata az, hogy a szocialista országokkal tovább fejlessze az együttműködést, mind kétoldalú, mind sokoldalú munkálatok formájában.

Sz.V. Vasziljev, G.P. Klepikova,
B.F. Sztahahev cikke
Советское Славяноведение
1974. 4. számából, 11-23. l.

Jegyzetek

[1] Вопросы Истории, 1964. No.6. 152-155.; Вопросы истории КПСС, 1965. No.6. 142-146.; Советское Славяноведение, 1965. No.6. 64-67.; Z pola walki, Warszawa, 1965. No. 3. 206-209.

[2] Nová mysl, 1973. No. 12. 1778-1782.

[3] Восстание 1863 года. Материалы и документы. Москва - Вроцлав, 1961-1973.

[4] *Kwartalnik Historyczny*, 1964. No. 4. 1101-1104. *Studia z dziejów ZSRR, Europy Środkowej*, Wrocław - Warszawa - Kraków, 1965. 227-231.

[5] Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы Т. 1-3. Москва, 1961. 1967.

[6] Український історический журнал, Київ, 1962. No.2. 129-130.; Исторически преглед, София, 1962. No. 5. 104-105.; Новая и новейшая история, 1962. No. 5. 150-152. *Československý časopis Historický*, Praha, 1963. No. 3. 267-268.

[7] Советско-Чехословацкие отношения между двумя войнами. 1918-1939. Москва, 1968.

[8] История Болгарии, Т. I-III. 1954-1955.; История Польши, I-III. Москва, 1956-1958.; История Чехословакии, Т. I-III. Москва, 1956-1960.; История Югославии, Т. I-II. Москва, 1963.; История Польши, доп. том, Москва, 1965.; История Румынии, 1848-1918. Москва, 1971.; История Румынии, 1918-1970. Москва, 1971.; История Венгрии, Т. I-III. Москва, 1971-1972.

[9] Очерки истории болгарской литературы, XIX-XX. веков. Москва, 1959.; Очерки истории чешской литературы, XIX-XX. веков, Москва, 1968-1969. Т. 1, 2. История словацкой литературы. Москва, 1970.

[10] Н. Генев, Ценен съветски труд историята на българската литература. Народна култура, София, 1959. No.3.; Г.Димов, Забоележителен успех на съветската българистика. Литературна мисъл. 1960. No. 3.; В. Колевски, Принос към историята на българската литература. Пламък. 1960. No.5.;

V. Forst, *Nad sovětskými dějinami české literatury*. Česká literaturá, 1964. No. 4.; J. Kulczycka - Saloni, *Slavia orientalis*, Warszawa, 1969. No. 4.; M. Stępień, *Radziecka historia literatury polskiej*. Ruch Literacki, 1970. No. 3.; M. Ingot, *Pamiętnik Literacki*, 1971. z. 2.; A. Matovčík, *Dejiny slovenskej literatúry v ruštine*. Slovenské pohľady, Bratislava, 1971. No. 7.; V. Kochol, *Sovietske dejiny slovenskej literatúry*. Slovenska literatura, Bratislava, 1971. No. 5.; E. Olonová, *Sovětské akademické dejiny slovenské literatury*. Česká literatura, Praha, 1973. No. 1.

[11] A szovjet irodalomtörténészek írásainak csupán néhány külföldi kiadását említjük meg itt. Д.Ф. Марков,

Генезис на социалистическия реализъм. София, 1972.
Genéza socialistického realizmu. Bratislava, 1972.; В.И. Злыднева, Извори на дружбата. Пчерци за руско-българските литературни връзки на XX.в. София, 1968.; С.В. Никольский,

Myšlenka a obraz ve Wolkrově poesii v letech 1919-1921.
 Praha, 1968.; Б.Ф. Стахеев, *Mickiewicz i społeczeństwo rosyjskie.* Warszawa, 1960.

[12] *A konferencia anyagát 1.* Революционна литература Полбши 20-30-х годов. Москва, 1969.

[13] Польский романтизм и восточнославянские литературы. Москва, 1973.

[14] Формирование и развитие социалистической культуры в Болгарии. София, 1971.

[15] Художественный метод и творческая индивидуальность писателя. Москва, 1964.

[16] Сравнительное изучение славянских литератур. Тезисы докладов и сообщений. Москва, 1971.; Сравнительное изучение славянских литератур. Материалы конференции 18-29. мая 1971. Москва, 1973.

[17] *Recenziók: D. Slobodnik, Sovietsky zborník o problémoch komparatistiky.* Slavica slova, Bratislava, 1969. No. 2.; V. Vlasinova, *O literárnych vzťahoch nové i postaru.* Československá rusistika, Praha, 1971. No. 2.

[18] *Slovenská a ruská literatúra.* Bratislava, 1973.

[19] Azon szovjet kiadványok közül, amelyek készítésében résztvettek a SzUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézet munkatársai, megemlítjük a következőt:

Recenzió: B. Galster, *Tamietnik Literacki,* Warszawa, 1971. z.3.

[20] Октомври и развитието на българската литература. София, 1967.

[21] Az az orosz nyelvű bibliográfia, amelyik arról szól, miképp fogadták az orosz írókat Csehszlovákiában, valamint a cseh és a szlovák írókat a Szovjetunióban, 1973-ban készült el, szovjet szerzők tollából, s Prágában jelent meg. Чешско-русские и словацко-русские литературные связи, 1945-1972. Библиография. Составитель: А.Я. Огнева, вступит. статья Л.С. Нишкина. Прага, 1973.

A Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézet munkatársai,

J.D. Beljajeva és M.I. Rizskova elkészítették a jugoszláv írók bibliográfiai szótára számára az orosz fordítások bibliográfiáját.

[22] L. a következő recenziókat: T. Bujnicki, *Wokol genezy realizmu socjalistycznego. Ruch Literacki, Krakow, 1965. No. 2.*; И.Бернштейн, *На подступах к большому обобщению. Вопросы литературы, Москва, 1968. No. 7.*; В. Нолевски, *В настъпление. Литературен фронт, София, бр. 44. 2.н.*;
D. Āurišin, *Slovenskè pohl'ady, Bratislava, 1973. No. 2.*; J. Heřtová, *Sovětsky sbornik o mezinárodní literární kritice. Tvorba, Praha, 1973. No. 14.*; D. Slobodnik, *Slavica Slovaca, Bratislava, 1970. No. 4.*; D. Āurišin, *Slovesnkè pohl'ady, Bratislava, 1971. No. 2.*; П.Русев, *Пламя, София, 1970. No.18.*
Б. Ломидзе, *Вопросы литературы, Москва, 1971. No. 6.*; Л. Тимофеев, *Русская литература, Москва, 1971. No.3.*; С. Игов, *Литература фронт, София, 1970. No. 45.*

[23] A legutóbbi tudományos konferenciák közül megemlítjük a krakkóit, amely a háboru utáni lengyel irodalom problémáival foglalkozott (1972), a szocialista realizmus problémáival foglalkozó konferenciát Besztercebányán (1973. október 15-20), valamint Pozsonyban (1973).

[24] L. a következő közleményeket: КСИС, вып. 25, 1958.; Вестник АН СССР, 1959. No.9.

[25] Български диалентен атлас, I. Югоизточна България. ч. 1. Нарт, ч.2, Статии. Коментари. Показалци. София, 1964. /277 карт, 204 стр./

[26] Н. Мирчев, *Език и литература. кн. 4. София, 1965.*; Т. Бояджиев, *Български език. кн. 1. София, 1966.*;
E. Horák, *Slavica Slovaca, Bratislava, 1966. No. 1.*; F. Sławski, *Rocznik Slawistyczny, cz. 1. Kraków, 1966.*; M. Zdrenghea, *Cercetări de lingvistică, t. 2. Cluj, 1966.*;
J. Schütz, *Zeitschrift für slavische Philologie, Hf. 1. 1968.*

[27] Е.И. Демина, *Тихонравовский Дамаскин, Болгарский памятник XVII. В. ч.1. филологическое описание и текст. София, 1971.*

[28] *У.аз, ч.2. Палеографическое описание и текст. София, 1971.*

[29] Т. Стоянов, *Мовознавство, НИ в, 1972. No. 3.*;
Й. Пенчев и др., *Български узик., кн. 5. София, 1967. 442.*;
С. Божнов, *Българска академия на науките. 1869-1969. София, 1967. 186.*;
А. Минчева и др. *Български език, кн. 4-5. 1969. 401.*;
М. Младенов, *Там же, кн. 1. 1969. 81-82.*;
П. Динеков,

Там же, нн. 2-3. 1971. 206.; Л. Андрейчин, Там же, нн. 5. 1972. 454.; Д. Иванова-Мирчева, Там же, нн.5. 1972. 459. стр.; И. Тодоров, Текстология славянских литератур. Ленинград, 1973. 204.

[30] Е.В. Чешно, История болгарского склонения, Москва, 1970.

[31] Вестник АН СССР, 1961. Но. 2.; НСИС, вып. 35. 1862.

[32] Sorbischer Sprachatlas, Bautzen, Bd. 1. 1965.; II - 1968.; III - 1970. Az atlaszra vonatkozó recenziókat L.A. Zareba, Rocznik slawistyczny, XXX. Krakow, 1969.; G.H. Stone, The Slavonic and East European Review, London, 1969. No. 47.; A. Habovštiak, Slavica Slovaca, Bratislava, 1969. No. 4.; A. Frinta, Přehled lužickosrbského kulturního života za rok 1965-1966. č. 9. Praha, 1967.; Л.Э. Нальнь, Советское славяноведение, 1967. Но. 2.

[33] A munka igen elismerő recenziója található: S. Michalk, Zeitschrift für Slavistik, Berlin, 1969. No. 2.; K. Heltberg, Linguistics, The Hague - Paris, 1972. No. 86.

[34] Л.Э. Нальнь, О фонологической системе одного из нижнелужицких говоров. В книге: *Studije serbskeje dialektologiji. Bautzen, 1963.; Ugyancsak tőle*, О нижнелужицком вокализме. В книге: Серболужицкий лингвистический сборник. Москва, 1963. /далее: СЛС7; *Ugyancsak tőle*, Из истории нижнелужицкого вокализма. В сборнике: Исследования по сербско-лужицким языкам. Москва, 1970. /далее: Иссл./

[35] М.И. Ермаков, Морфология и значение форм настоящего времени в низнелужицком языке. В книге: СЛС.; *Ugyancsak tőle*, Двойственной число в серболужицких языках. В сборнике Иссл.

[36] Серболужицкий лингвистический сборник. Москва, 1963.; Исследования по серболужицким языкам. Москва, 1970;

A gyűjteményes kötettel kapcsolatos recenziókat l. L.I. Rojzenov, Slavia, roč 35. Praha, 1966.; H. Fasseke, Letopis Instituta za serbski ludospyt, 18. Bautzen, 1971.; R.Lötzsch, Zeitschrift für Slavistik, IX. Berlin, 1964.;

[37] Р.М. Цейтлин, О принципах составления словаря старославянского языка. Вопросы славянского языкознания. Вып. 6. Москва, 1962. 112.

[38] Вестник АН СССР, 1964. Но. 6.; НСИС, Вып. 43. 1965.

[39] A tervezetet l. Slavica Slovac, 1972. No. 1.

3-22.

[40] Az említett bibliográfia egy része bekerült az alábbi könyvbe (1956-1960): И.Е. Можеева, Славянское языкознание. Библиографический указатель литературы, изданной в СССР с 1918 по 1960 г. ч. 2. 1956-1960. Москва, 1963.

[41] Лимба ши литература молдовенясна, 1973. No.3.; A téziseket l.: Симпозиум по проблемам карпатского языкознания /24-26. IV.1973./ Москва, 1973.

[42] Советское славяноведение, 1972, 2.

[43] A szlovák nyelvészek igen jó értékelést nyújtottak L.N. Szmírnov könyvéről. Recenziók: J. Oravec, Slovenská reč, Bratislava, 1971. No. 3.; E. Sekaninová, Jazykovednij casopis, Bratislava, 1971. No. 2.; F. Miko, Slavica Slovac, Bratislava, 1973. No. 3.

[44] Советское славяноведение, 1973. No. 4.; Věstnik ČSAV, Praha, 1973. No.6.

TÖRTÉNETI TÉMÁJU KIADVÁNYOK A KINAI NÉPKÖZTÁRSASÁGBAN

Mindazokban a marxista történészekben, akiknek drágák a kínai nép szocialista vívmányai, alapos aggodalmat keltenek a Kínai Népköztársaságban egyre nagyobb számban megjelenő, nagyhatalmi sovinizmussal átítatott történeti kiadványok, melyeknek célja: megindokolni a KKP maoista vezetőinek hegemónisztikus aspirációit. Az a tény, hogy a Szovjetunióval, a szocialista világrendszerrel és a marxista-leninista tudományal vivott ideológiai harcban a maoisták egyebek között felhasználhatják a történelmet is, egyáltalán nem véletlen. Az ujkori és legujabbkori történelem maoista "átdolgozása" jelentős helyet foglalt el Mao Ce-tung azon próbálkozásaiban, melyekkel a KKP-ra és a kínai népre kívánta erőltetni antimarxista, antileninista ideológiáját. A marxista történészek felelősségteljes, internacionalista feladata a történeti fejlődés maoista koncepciójának bírálata.

A Kínai Kommunista Párt internacionalista erői nem egyszer figyelmeztettek a nagyhatalmi sovinizmus növekvő veszélyére. A KKP VIII. kongresszusának határozatai szóltak erről, a Zsemmin-zsibao 1956. dec. 29-i szerkesztőségi cikke pedig megjegyezte: "Jóllehet országunk jelenleg gazdasági és kulturális tekintetben még mindig elmaradott, mégis, a feltételek megváltozása esetén a nagyhatalmi sovinizmus tendenciája kétségkívül jelentős veszélyé válik, ha nem sikerül minden erővel utját állni." [1]

Mint ismeretes, nem sokkal a VIII. kongresszus után Mao Ce-tung csoportjának sikerült megsemmisítenie annak határozatait és a pártvezetőségre ráerőltetnie saját nézeteit. Ennek ellenére több kiváló, kínai marxista történész az egyre növekvő sovinizsista hullám ellenére továbbra is védelmezte a történeti jelenségek osztály-megközelítését, óva intett a nagyhatalmi, nacionalista, történelem-"modernizálástól". A pekingi egyetem tanára, Csen Po-can pl. ezt írta a Kuangming-Zsibao 1961. dec. 22-i számában: "A nemzeti viszonyokat leírva, meg kell különböztetnünk a különböző nemzetiségű uralkodóosztályokat és népeket, de nem lehet azt állítani, hogy a népnek csak osztályöntudata van, és nincsenek tisztán nemzeti érzései és nézetei. Még most, a felszabadulás után is, agitációt folytatunk a han sovinizmus és a helyi nacionalizmus ellen... Az osztálytársadalom fennállásának korszakában létezett a nagyhatalmiság, a legrosszabb történelmi hagyomány, amelyet az osztálytársadalomtól örököltünk." [2]

A nagy han sovinizmus megnyilvánulásai ellen különböző formában felléptek más ismert kínai történészek is, pl. Hon Vai-lu, Sang Jüe, Vu Han, Teng to és mások. A szigorú cenzúra és a más nézetek képviselőinek kiméletlen üldözése miatt a Kínai Népköztársaságban sok kiváló történésznek rejtett harcot kellett folytatnia, történeti allegóriákat, párhuzamokat, aesopusi nyelvezetet használva, valamint a marxizmus-leninizmus olyan tételeit propagálva, melyeket a maoizmus elvetett. Pl. Hou Vai-lu cikksorozatát közölt Tang Sziang-cu (1550-1616) drámairól és költőről. Ebben arra irányította a figyelmet, hogy ez az alkotó milyen bátran leleplezte a Ming dinasztia idejében uralkodó viszonyokat.

A maoizmus elleni nyílt politikai harc elkerülése jellemezte ebben a korszakban nemcsak a történészeket, de a kínai párt- és állam sok vezetőjét is, akik ilyen vagy olyan módon figyelmeztettek Mao Ce-tung nacionalizmusának a veszélyességére, azonban a Mao-kultusz egyeduralmának körülményei között nem merték ezt az irányzatot nyílt, alapvető, elvi bírálattal illetni.

Amikor a KKP vezetői a 60-as évek elején kezdtek eltérni a marxista-leninista elmélettől és gyakorlattól, amikor a KNK történettudományában kezdtek nacionalista eszmék terjedni, a szovjet történészek felhívták a figyelmet arra, hogy a kínai társadalom fejlődési törvényszerűségének analízise helyett egyre inkább a maoizmus számára megfelelő megvilágításban, szubjektív módon interpretálják Kinában a történeti eseményeket. Ebben az időben több kínai történész antimarxista koncepcióját illették indokolt és alapos bírálattal a szovjet tudósok. A Mongol Népköztársaság tudósai is élesen kritizálták Csu Ku-csen, Han Zsu-ling és más kínai történészek áltudományos, a nagyhan sovinizmustól átítatott elméletét az Európa és Ázsia elleni tatár-mongol támadások állítólagos haladó jellegéről. [3] 1966-ban Szun Jat-szennek, a Szovjetunió nagy barátjának, a kiváló kínai forradalmi demokratának, a Cing mandzsú dinasztia megdöntéséért küzdő kínai nép hősi harca vezérének századik születésnapja alkalmából szovjet sinológusok kollektívája tanulmánygyűjteményt közölt "A mandzsú uralom Kinában" címmel, amelynek cikkei a lehetőséghez képest teljesen és meggyőzően mutatták ki az egyes kínai történészek által megindokolni próbált azon elméletek alaptalanságát, melyek szerint Kína meghódítása a mandzsuk által haladó volt és a mandzsú uralkodóknak ebben történeti érdekeik vannak.

Az 1966. közepén megkezdődött "kulturforradalom" lefékezte Kinában a társadalomtudományok terén folyó tudományos kutatásokat, ezen belül a történeti tárgyú könyvek és cikkek kiadását. Megszakadt a történeti folyóiratok kiadása; a történelemtanítás az iskolákban és az egyetemen a kádérképzés. Üldözni kezdték azokat a kiváló kínai történészeket, akik nem értettek egyet a maoista vezetés nacionalista vonalával. A kínai "kulturális forradalom" időszakának eseményei arra késztették a szovjet tudósokat, hogy alaposabban tájéko-

zódjanak a kínai történettudományban az 1949 után kialakult helyzetről, új módon szemléljék a KNK-ban az 50-60-as években lefolytatott, történeti problematikájú elméleti és módszertani viták anyagát.

Ezt a feladatot töltötte be a "Történettudomány a Kínai Népköztársaságban" (Moszkva, 1971) c. tanulmánygyűjtemény. A szerzők megállapították, hogy már a forradalom utáni kínai historiográfiában, azaz már 1949-1959 között kísértettek a megkövesedett tradíciók, a skolasztika, a dogmatizmus, a "Mao Ce-tung eszmék" egyre erősödő kanonizációja. Mindezek már fellelhetők voltak a KKP VII. kongresszusán, 1945-ben is. A későbbi korszakban a kínai történészeknek részt kellett venniük a "nagy ugrás"-ban és sok más politikai jellegű kampányban, ami nagymértékben gátolta alkotó munkájukat. Az 1956-1958-as évek politikai kampányai során, amelyek "a két ut harca a történettudományban" elnevezést nyerték, kategórikusan kritizálni kezdték a Kína határain kívüli történettudományt, a külföldi történészek munkáira való mindenfajta hivatkozást az ortodox és követendő uttól való eltérések minősítve, mint "lebecsülését mindannak, ami kínai", mint a "külföld előtt való hajbókolást".

A kialakult politikai helyzet következtében 1959-1965 során a kínai történettudomány lefekeződött. Kifejezetten hibás koncepcióju, idealista, nacionalista tartalmu művek jelentek meg (pl. a mongol hódítás és Dzsingisz kán, a mandzsuralom és Kangszi, Kína "különleges" szerepe a világtörténelemben, a kínai parasztság "örök forradalmisága"); megkezdődött sok, Kína történetében jelentős mozgalom és személy szerepének revíziója; a kínai császárság fennhatósága alá kényszerített kis népek asszimilálását, mint számukra jótétet, interpretálták; "klasszikus"-nak nyilvánítottak minden eszmét, ami kínai; minden módon felnagyították Kína szerepét a világtörténelemben; sok eseményt tisztán konjunkturálisan kezdtek megvilágítani. Egyes ókori és középkori uralkodók helyének és szerepének revíziójához az alapot kétségkívül politikai és nacionalista motívumok adták, az a törekvés, hogy dicsőítsék azokat a személyiségeket, akik a nagyban büszkeség szellemét erősítették. Igen jellemző tünet, hogy egyrészt revízióknak vetették alá a legtöbb történelmi személyiség értékelését, másrészt "erős egyéniségek" kezdtek felbukkanni: a központi hatalmat megalapozó császárok, hadvezérek, miniszterek. Dicsőítik a kegyetlen hódítókat is: Dzsingisz kánt, Kubilajt, Kangszit. Az általános irányváltással egyidejűleg a kínai történettudomány egyre inkább elszigetelődött a SZU és a szocialista országok marxista tudományától.

A maoista vezetők által elindított "nagy proletár kulturforradalom" közvetlen előzménye volt az a kampány, amely Mao Ce-tung személyes ajánlására indult, s amelyben Wu Hannak Haj Zsuejről szóló darabjait és történeti cikkeit tették bírálat tárgyává. Wu Han történeti drámáiban: "Haj Zsuej kigynolyja a császárt" és "Haj Zsuej megkapja elbocsátását", valamint a Ming dinasztíának mintegy 400 évvel ezelőtt élt eme tisztvi-

selőjéről szóló számos cikkében a középkori Kína bátor és megvesztegethetetlen politikai személyiségét ábrázolta, aki az udvar önkénye, a hivatalnokok jogtalanságai, a korrupció és a földbirtokosok által a paraszti földek elrablása ellen lépett fel. Haj Zsuej mindezekért a tulkapásokért Cia-cing császárt tette felelőssé és tiltakozása jeléül kérte a császárt: bocsássa őt el. 1965. nov. 10-én (vagyis 6 évvel Wu Han Haj Zsuejről szóló alapvető munkáinak megjelenése után) Jao Ven-jüan sanghái ujságíró, akinek közvetlen kapcsolatai voltak Mao Ce-tung családjával, a sanghái Venekuen-bao c. ujság hasábjain élesen megbírálta Wu Han műveit, melyekben a "nagy ugrás", a népi kommunák és Mao Ce-tung elleni burkolt támadást látott.

Jao Wen-jüan cikkével kezdetét vette Wu Han műveinek sorozatos bírálata. Azzal vádolták, hogy Haj Zsuej életéről és tevékenységéről szólva valójában Peng Tö-huaj marsallra gondolt, akit Mao Ce-tung a KKP KB 1959 július-augusztusi VIII. plenumán Lusanban eltávolított a nemzetvédelmi miniszteri tisztségből, a "nagy ugrás" és a népi kommunák megalaktálásának nyílt bírálása miatt. A Hongkongban 1968-ban kínaiul és angolul kiadott "A Peng Tö-huaj ügy" c. dokumentumgyűjtemény idézte a KKP KB plenumán elhangzott szavait: "Nem fogok tovább hallgatni. Haj Zsuej akarok lenni." Valószínűleg ezek a szavak váltották ki Wu Han megvádolását.

Lo Er-kang neves történésznek Lin Sin-csengről szóló munkáit a "kulturális forradalom" vezérkarának másik fő alakja, Csi Pen-jün támadta meg élesen, mondván: Lin Sin-cseng, a tajping felkelés egyik neves vezére, kalmár, lélek, mivel elárulta a tajping állam fejének, Hung Si-csüan-nak az eszméit. A hunvejping rölapokon a "kulturális forradalom" idején rejtett analógiát vélték felfedezni a Lo Er-kang munkáiban nagy szimpátiával bemutatott Lin Sin-cseng és a KNK elnöke, Liu Sao-csi között, akit a "kulturális forradalom" idején "Mao eszméinek elárulása" miatt bíráltak.

A "kulturális forradalom" után a sovinszta ideológia uralkodó szerepet töltött be a KNK-ban, ami nemsokára a történettudományban is jelentkezett. A "kulturális forradalom" által okozott sokéves szünet után elsőként kiadott társadalomtudományi folyóirat, a régészeti profilu "Venin" (Anyagi kultúra) első, 1972. januári számát már annak a feltételezésnek szentelték, hogy a mai Sinkiang-Dzsungária területe és a keleti turkesztán ősidők óta Kinához tartoztak.

A Kuangming Zsibao c. ujság saját tudósítója 1972. I. 11-én így irt a folyóirat első számának megjelenése alkalmából: "A "Venin" c. folyóirat tárgyalt számának az a legfontosabb tulajdonsága, hogy szorosan kötődik a jelen helyzethez." A Kuangmind Zsibao tudósítója még energikusabban realizálja a "jelen helyzethez való kötődést", amikor a Szovjetunió kínai területek bekebelezésére irányuló étvágyáról ír.

A kínai hegemónia hangoztatása és a SZU iránti el-lenségeskedés hatja át azt az egyetemes történeti cikksorozatot, amelyet Si Csun a Hungcsi 1972-es évfolyamában (4, 5, 6. és 11. szám) jelentetett meg. Az irást a KNK minden újságja átvette, sőt később önálló brossurában is publikálták. A cikk irányelv-jellegű volt és a kínai pártiskolahálózatban tanulmányozták.

Si Csun cikksorozata első bekezdéseiben meghatározza Kína eljövendő szerepét a világpolitikában: "Az az idő, amikor a földön két szuperhatalom uralkodhatott, már nem tér vissza. Ilyen korban élve mindenképpen fel kell készülnünk egy olyan nagy harcra, amely sok speciális vonásban különbözik a korábbi harcformáktól. A mi szocialista Kinánk pedig, amely győzött a forradalomban, még nagyobb részt kell, hogy vállaljon az egész emberiség sorsában." [4] A kínai népnek a világforradalom iránti felelősségéről szóló vezérmotívum hatja át Si Csun minden cikkét. Világképét az osztályelemzés teljes hiánya, a doktriner sematizmus jellemzi. A maoisták külpolitikai elméleteit ismétli. Si Csun Kinát a világforradalom "fő központjának" nyilvánítja. Kinán kívül egyetlen országot sem nevez szocialistának. Ami a Szovjetuniót illeti, Si Csun egy tollvonással az imperialista országok kategóriájába utalja. A szocialista világrendszer is teljesen eltűnik, a mult nagy történelmi eseményei közül pedig a Nagy Októberi szocialista forradalmat meg sem említi.

Si Csun a világ ideológiai központjának nevezi Kinát, hogy így a "harmadik világ" országainak természetes vezetőjeként tüntesse fel, ami Peking szerint a maoizmus hegemóniájának elsőrendű biztosítéka.

Si Csun szerint az egyetemes történetben különleges szerepet játszanak a háborúk. Így próbál "történeti alapot" teremteni a maoista világfejlődés-elmülethez, amely szerint a háborúk és a világkonfliktusok a forradalmi folyamat elsődleges stimulátorai és meggyorsítói. Világforradalmi fejlődési sémájában "nem veszi észre" sem a szocialista világrendszert, sem az iparilag fejlett országok munkásosztályát, sem a nemzetközi kommunista- és munkásmozgalmat.

Si Csun cikkei az európai népek iránti faji megkülönböztetés, lenézés hatja át. Szerinte ezek a népek semmit sem tettek az általános történeti haladásért. Si Csun verziója szerint a nyugati országok azon túl, hogy semmivel sem járultak hozzá a haladó történelmi mozgalmakhoz, mindig az agressziót és a pusztítást képviselték, míg Ázsia, Afrika és Latin-Amerika - a gyarmati leigázás előtti évszázadokban, sőt évezredekben - a kultura és a haladás egyedüli képviselője volt. Si Csun mélyen hallgat a keleti országok belső, reakciós erőiről.

A Hungcsi 1973. évi 5. száma is közölt egy irányadó cikket (ez is minden kínai újságban megjelent). A szerző ez-uttal Si Ping. A tárgy: Kína története. "A történeti tapasztal-

lat figyelmet érdemel. Beszéljünk egy kissé a Kína ujkori történetéről szóló olvasmányról". A cikk fő célja a maoista sémák és dogmák megalapozása az uj és legujabbkori kínai történet terén, a nagyhan sovinizmus és az idegengyűlölet elhíntése, a Szovjetuniónak és a forradalom előtti Oroszországnak mint Kína hagyományos, uj- és legujabbkori fő ellenségének az ábrázolása, a kínai uj és legujabb korral foglalkozó szovjet történeti munkák diszkreditálása. Si Ping munkája nem tartalmaz érvelő elemzést az említett könyvekről és szerzőik hibáiról. Mao Ce-tung nyomán Si Ping ignorálja a monopóliumok előtti kapitalizmus és az imperializmus közötti különbséget, túlzóan ítéli meg a kínai parasztság forradalmi lehetőségeit. Azt állítja, hogy a tajpingok "sohasem kapituláltak a kínai nép fő ellensége, az imperializmus előtt", jóllehet "nem ismerték fel az imperializmus lényegét". Ezzel elfeledi azt a tényt, hogy az 1850-1864 közötti időszak a monopóliumok előtti kapitalizmus kora volt.

Az ifjúság nagyhan-soviniszta szellemű nevelését szolgálja az a 9 brosurából álló sorozat, amely a sanghái Zsenmin Csupan se kiadónál 1973-ban jelent meg "Válogatott könyvek Kína ujkori történetéről" címmel. Wang Teng a Kuang-ming zsibao 1973. okt. 22-i számában, "Nem sikerül gátat vetni a történelem patakjának" c. cikkében a sorozat megjelenését üdvözölve így írt: "az ilyen jellegű brosurák megjelentetése segíti a munkásokat, parasztokat, katonaságot, különösen pedig az ifjúságot ... az öntudat növelésében és Mao elnök proletár forradalmi vonalába való bekapcsolódásában." Wang Teng eltorzítva ábrázolja a 19. sz. 40-60-as éveinek orosz-kínai viszonyát, recenziójában pedig megismétli az említett brosurák szerzőinek a "Balhas tótól keletre és délre fekvő, történetileg Kinához tartozó" szovjet területekre és a Szovjet Távol-Keletre vonatkozó követeléseit. Nem takarékoskodik a Szovjetuniónra szórt rágalomokkal. A cári Oroszországnál is agresszívebbnek ábrázolja, mondván, hogy a KNK területére is igényt tart. A szovjet történészekről azt írja, hogy "a régi cárok büntetéseit mentegetik".

A nagyhatalmi hegemonizmust hangoztató, nyíltan szovjetellenes, uj és legujabbkori kínai és egyetemes történeti tárgyú cikksorozatok és újra kiadott művek arról tanuskodnak, hogy Kína történetének maoista sémája Peking egyik legfontosabb politikai-ideológiai fegyvere mind az országban, mind a nemzetközi porondon. A kínai vezetők fő célja változatlan: "Mao Ce-tung eszméit" a világtörténeti fejlődésről szóló általános tudományként jellemezni, s megindokolni Kína vezető szerepét a világ-forradalom jelenlegi szakaszában.

A maoista ideológusok elvetik az uj és legujabbkori történelem marxista-leninista periodizációját, az olyan mérföldköveket, mint az 1789-es francia polgári forradalom, a Párizsi Kommün vagy a Nagy Októberi szocialista forradalom. Azt állítják, hogy a nagy világ-forradalmi változás "igazi kezdetét" a 19. századközepi kínai események jelentik; a kínai nép első lépései a gyarmatosítók elleni harcban. Ezt a mesgyét

azért választották, hogy "megállapítsák": a 19. sz. közepén a kapitalista Európában keletkezett, s világ-forradalmi változásról szóló marxi teóriával egyidejűleg Kinában is létrejött a felszabadító harc "különleges", "önmagától keletkező" koncepciója. Mindez a "kínaiizált marxizmus" (Mao Ce-tung eszméi) objektív feltételezését jelenti.

- x -

1974-ben a pekingi vezetés megindította a "Lin Piao és Konfucius kritikája" elnevezésű politikai kampányt. Lin Piao széles körben bevonta a kínai történészeket is. A kampány során történetileg meg kellett indokolniok a "kulturális forradalom" kilengéseit; Mao kultuszát; a maoista messianizmust és Kína "nemzeti küldetésé"-t; a SZU iránti ellenségeskedést; a világ vezető szerepére irányuló maoista törekvéseket. 1973-1974-ben a kínai sajtóban egyre-másra jelentek meg a Kína ó- és középkorával foglalkozó cikkek, amelyek dicsérték a legista filozófiai és politikai irányzathoz tartozó császárokat és államférfiakat, elítélve a konfuciánus filozófusokat és politikusokat. Jellemző módon a cikkek szerzői hallgattak arról, hogy mind a konfucianizmus, mind a legizmus idealista filozófiai és eszmei politikai iskola volt, amely a feudális uralkodó osztály szükségleteit elégítette ki.

A konfuciánusok és legisták belső harcának felidézésére Mao Ce-tungnak nemcsak azért volt szüksége, hogy megindokolja a politikai ellenségeivel való leszámolást (Lin Piaot, akit Mao a IX. kongresszuson hivatalos utódjának nevezett ki, most a konfucianizmus hívének kezdték beállítani), hanem azért is, hogy nagyhatalmi pozícióban végrehajthassa a kínai mult revízióját, megteremthesse Kína és az egész emberiség történetének új, nagyhatalmi interpretációját az ifjú kínai nemzedék számára.

1974 tavaszától a Lin Piaot és Konfuciuszt elítélő cikkek özöne dicsőítette Csin Si-huang császár tevékenységét, vette védelmébe véres terrorját és elnyomó politikáját, dicsőítette a legizmus híveit, stb. Egyre buzgóbban dicsérték az említett Csin Si-huangot, valamint a Han dinasztia császárárt, Wut (i.e. 156-87, uralk. i.e. 140-87), stb. A fenti uralkodók területi expanziójának dicsőítése nyílt szovjet- és mongolelles tartalommal bír, és burkolt ellenségeskedést tartalmaz a KNK-gal szomszédos Koreával és Vietnámmal szemben is, ugyanis a kínai hadsereg ezekben az években elfoglalta és hosszú időre megszállta ezeket az országokat. Hung Si-ti Csin Si-huangról szóló brosurájában már 1972-ben megénekelte annak hódító politikáját. Az általa megteremtett birodalmat olyan "sokmilliós egységes államnak" nevezte, "amely hazánk különféle nemzetiségei közös óhajának volt a kifejezője ebben a távoli korban." [5]

1974. májusában a Zsenmin Zsibao kampányt indított a konfucianusok ellen, azzal vádolva őket, hogy a nyugati Han dinasztia idején kapitulálni akartak Kína északi szomszéjára, Siung Nu (Hiung Nu, vagyis a hunok - A ford.) előtt. A cikk közvetlen párhuzamot vont az ókori konfucianusok és Lin Piao között, aki szintén mintegy Kína kapitulációjára törekedett az északi szomszéd - a Szovjetunió - előtt. Az ilyen cikkek megjelenése egyébként arról is tanuskodik, hogy a KNK-ban a maoista külpolitikának vannak ellenzői is. Valójában róluk, és nem az i. e. 3. században élt konfucianusokról ír, a Zsenmin zsibao 1974. május 18-án." A konfucianusok a Siung Nu elleni védelmi hadjárat ellen léptek fel, ... Azt javasolták, hogy vonják ki a csapatokat és szüntessék meg az összecsapásokat a határon. A konfucianusok azt tartották, hogy két nagy állam között egyetértésnek kell uralkodnia, és javasolták a határerődítmények lerombolását és kölcsönösen kedvező feltételű tárgyalások megindítását Siung Nuval. Ezen felül reakciós politikai szövetséget akartak kötni az agresszorral - Siung Nuval." A Kuangming Zsibao, még jobban "modernizálva" a Kína és Siung Nu közötti, i. e. 3. századi kapcsolatokat történetét, és egyértelmű utalásokat téve a SZU és a KNK között jelenleg folyó határügyek tárgyalására, 1974. jun. 28-i számában így írt: "A konfucianusok a jóakarát megnyilvánulására és Siung Nuval békés megegyezésre törekedtek. Ellenezték a katonai akciókat és javasolták: a két fél deklarálja az erőszakról való lemondást. A legisták ugyanakkor "határozottan a háborúra készülődtek, a Siung Nura mérendő csapás előkészítésekor, arra törekedtek, hogy háboru segítségével kerüljék el a háborút".

A maoisták által dicsőített másik személy a nyugati Han dinasztia katonai stratégája, Cao Cao, aki - a kínai újságok szerint - "a Siung Nu elleni harcra szólított"; javasolta: "aktívan készüljenek" a háborúra; gyűjtsenek gabona-tartalékokat; neveljenek a határok megerősítésében és kiépítésében járatos katonákat; a népet telepítsék át az északi végek megerősítésére.

Cao Cao személyének és elméletének szervezett dicsőítéséről tanuskodnak a központi sajtó cikkei. Így pl. a pekingi helyőrség katonai egységeinek 6. ezredében lévő "elméleti csoport" "Órséget teremteni, felkészülni a háborúra, ellenállni a betolakodónak" címmel a Zsenmin Zsibaóban 1975. febr. 16-án közölt cikket Cao Cao nézeteiről és katonai céljairól, hangsúlyozva, hogy "ezek az eszmék segítenek a további háborus készülődésben, a harcban az imperializmus és szocialimperializmus diverziója és agressziója ellen."

1974. december közepén Pekingben ismét kapható volt a Li Si Jencin (Történeti tanulmányok) 1974-es száma. Csak üdvözölhették volna a "kulturális forradalom" nyolc évi sünete után újból megjelenő legfőbb kínai történeti folyóiratot, ha a maoisták nem töltötték volna meg hasábjait szovjetellenességgel és nagyhatalmi hegemonizmussal. Az első számban mindjárt három, más népeket lenéző, göggel átitatott cikk jelent meg.

Az egyik cikk pl. Si Jun-szin szerzőtől azt "bizonyítja", hogy a Távols-Kelet és a Csendes óceán partjának ősi népessége mindig kínainak tartotta magát; "az Amur mindkét partja kínai terület".

Si Ju-szin évszázadokat és évezredeket ugrik át, hogy megerősítse a kínaiak "örökös" jelenlétének elméletét a kínai államhatárokon kívüli területeken.

Nem fér kétség ahhoz, hogy a kínai történészek nagyon jól ismerik az általuk kiforgatott tényeket, így azt a körülményt, hogy az észak-keletet ábrázoló 17. századi mandzsu és kínai térképek számtalan ténybeli pontatlanságot tartalmaznak és arról tanuskodnak, hogy szerzőik nagyon keveset tudtak a konkrét helységekről. Az is széles körben ismert, hogy a G.I. Nyevelszkij által vezetett 1849-1855. évi Amur-menti expedíció a tengerparti területeken nem találta nyomát se a kínaiaknak.

Si Ju-szin cikke idealizálja a mandzsu uralmat Kinában, rózsaszínben tünteti fel a Cing dinasztia 268 éves uralmát a kínaiak és a Cing-császárság területébe erőszakosan bekapcsolt más nemzetiségek fölött, idilli képet fest a Cing uralom alatt élő népek barátságáról.

A szovjet történészek kimutatták a Cing állam agresszív, hódító jellegét mind a mandzsu betörése idején, mind a mandzsu hatalom megszilárdítása után. Ugyisintén leírták a Cing monarchia reakciós belpolitikáját. Az 1966-ban publikált "A mandzsu uralom Kinában" c. cikkgyűjtemény gazdag anyaggal jellemzi Kína és a környező országok és népek meghódítóinak reakciós bel- és külpolitikáját.

A későbbi években számos szovjet szerző irt tanulmányt a mandzsu dinasztia idejének történeti eseményeiről és folyamatairól.

Szun Jat-szen, a Singek uralmát megdöntő kínai forradalom elismert vezére, még a mandzsu uralom idejében "három népi alapelv"-nek egyikét, a "nacionalizmust", így magyarázta: "A mandzsuk által leigázott kínaiak hazátlan néppé váltak. ... Mindenki gondoljon arra az időre, amikor államunk elvesztett", "amikor őseink nem akarták magukat a mandzsuknak alárendelni". "Hunyjátok le szeméiteket és képzeljétek el az elkeseredett ütközeteket, mikor a vér patakokban ömlött és a mezőt az elesettek teste borították, és akkor megértitek, hogy őseink lelkiismerete tiszta." - írta Szun Jat-szen. "Ha pedig emlékeztek azokra az időkre, amelyek államunk bukása után következtek, amikor a mandzsu kormány minden módon csúfot üzött a han nemzetből" - folytatta Szun Jat-szen - "akkor látjátok, hogy mi, hanok, csak külsőleg estünk áldozatul az idegeneknek, lélekben sosem egyeztünk ki az elnyomóinkkal, és sokszor keltünk föl ellenük." [6]

A "Fan Cing" ("le a Cingekkel") minden népi mozgalom legelterjedtebb jelszava volt a 17. sz. hatvanas éveitől egészen 1912. februárjáig.

Marx Károly munkáiban igen sok jellemzést találhatunk a kortárs kínai rendszerről, vagyis a Cing monarchiáról. "A forradalom Kinában és Európában" c. vezércikkében (New York Daily Tribune 1853. jun. 14.) azt írta: a Kinában már kb. tíz éve tartó krónikus felkelések "vallási, dinasztikus vagy nemzeti" formában jelennek meg: Anglia, Franciaország és az USA "segélyt próbálnak nyújtani a mandzsu dinasztianak". Marx felhívta a figyelmet arra, hogy "az idegenek iránti gyűlölet és a birodalomból való kizárásuk - egykor csupán Kína földrajzi és néprajzi helyzetének a következménye - csak azóta vált politikai rendszerré, amióta a mandzsu tatárok meghódították az országot." [7] Marx ugyanezen cikkében nagyon érdekes összehasonlítást találunk a mandzsu politikája és a Habsburgok 1848-as politikája között. A Cing császárság összehasonlítása a soknemzetiségű Habsburg birodalommal népeinek forradalmi felkelése idején, számunkra nagyon értékes, mivel jobban megértjük a mandzsu dinasztia reakciós nemzeti politikáját. Másik munkájában, a "Kínai ügy"-ben, amelyet a Die Presse 1862. július 7-i száma közölt, Marx így írt: "Kína, ez az élő kövület, forradalmasodni kezdett. ... Kinában egy külföldi dinasztia van hatalmon. Miért ne támadna 300 év után egy mozgalom, e dinasztia megdöntésére?" [8]

V.I. Lenin a Cing kormányt jellemezve "A kínai háboru" című művében, (1900) azt írta, hogy a kínai nép szenved "a barbár kormánytól, amely az éhező parasztból adókat sajtol ki és katonai erővel elnyom minden szabadságtörekvést." [9] "Demokrácia és narodnyikság Kinában" c. cikkében (1912 július) Lenin kifejtette, hogy a kínai feudális rendszer politikai kifejezői ebben az elmaradott, mezőgazdasági, félf feudális országban " ... a hűbérurak voltak -, mindannyian együtt és külön-külön, élükön a császárral mint a rendszer fejével". [10]

A mandzsu császárok uralmának Si Ju-szin-féle idealizálása távol áll a tudománytól s a maoisták nagyhatalmi, egyeduralmi céljainak a "megalapozását" szolgálja a KNK szomszédaival szemben.

Sz. L. Tyihvinszkij cikke a
"Nowe drogi" c. folyóirat
1976. 2. számából (160-170. l.)

Jegyzetek

[1] Ld. Még egyszer a proletárdiktatura történelmi tapasztalatáról. Orosz kiad. 1956. 33-34 l.

[2] Csen Po-can: Bevezető mérlegelések néhány történelmi probléma megoldásának kérdésében. Ld. Történettudomány a Kínai Népköztársaságban, orosz kiad. 1971. 248-249. l.

[3] Az "Unen" folyóirat szerkesztőségi cikke: A Mongol Népi Forradalmi Párt II. plénumának harci határozata - a proletár internacionalizmus elveinek megtestesítése (Pravda, 1962. XI. 1.)

[4] Zsemmin Zsibao 1972. IV. 9. 2. l.

[5] Hung Si-ti: Csin Si-huang. Sangháj. 1972. 67. l.

[6] Szun Jat-szen: A három népi elv és Kína jövője. Válogatott művek, Moszkva, 1964, 121-122. l.

[7] K. Marx és Fr. Engels művei. 9. köt. Bp. 1964. 89-95.

[8] K. Marx és Fr. Engels művei. 15. köt. Bp. 1968. 487.

[9] V.I. Lenin összes művei. 4. köt. Bp. 1969. 356.

[10] V.I. Lenin összes művei. 21. köt. Bp. 1969. 386.

FOLYÓIRATREPERTÓRIUM 1974/II.

AHR	= American Historical Review (New York)
AHY	= Austrian History Yearbook (Houston, USA)
AIIA	= Anuarul Institutului de Istorie si Arheologie (Cluj)
AMN	= Acta Musei Napocensis (Cluj)
BH	= Blätter für Heimatkunde (Graz)
CASR	= Canadian American Slavic Studies (Pittsburgh)
ČMM	= Časopis Matice Moravské (Brno)
EEQ	= East European Quarterly (Boulder, Colorado, USA)
GFF	= Godisnjak Filozofskog Fakulteta u Novom Sadu (Novi Sad)
HČ	= Historický Časopis (Bratislava)
JEH	= Journal of Economic History (New York)
JIC	= Jugoslovenski Istorijski Časopis (Beograd)
JMH	= Journal of Modern History (Chicago)
Korunk	= Korunk (Koložsvár)
KH	= Kwartalnik Historyczny (Warszawa)
MSG	= Mitteilungen der Südosteuropa-gesellschaft (München)
ÖO	= Österreichische Osthefte (Wien)
PP	= Past and Present (London)
QS	= Quaderni Storici (Roma)
RHDGM	= Revue d'Histoire de la Deuxieme Guerre Mondiale (Paris)
RHMC	= Revue d'Histoire et Contemporaine (Paris)
RRH	= Revue Roumaine d'Histoire (Bucureşti)
RSI	= Rivista Storica Italiana (Napoli)
SR	= Slavic Review (Washington)
SUBB	= Studia Universitatis Babeş-Bolyai (Cluj)
WZUR	= Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität (Rostock)

Történettudomány,
népszerűsítés

Skrzypek, A.: Badania naukowe w instytutach historii AN ZSRR.
(A tudományos munka a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának történeti intézeteiben.)
KH, 1974. 1. 105-109.
A történeti kutatások tudományos megszervezése a szovjet akadémián, az egyes köztársaságokban működő történettudományi intézetek tevékenysége.

- Sorlin, P.: Clio à l'écran ou l'historien dans le noir.
(Clio a vásznon, vagy az elkeseredett történész.)
RHMC, 1974. 21, 252-278.
A történelmi filmek problematikája.

Nemzetközi történésztanácskozások

- Kozminski, M.: Sesja Komisji Historycznej Polsko-Węgierskiej.
(A lengyel-magyar történész vegyesbizottság ülése.)
KH, 1974. 2. 453-454.
1973. jun. 10-13. Gdansk. Téma: a közép-kelet-európai országokban jelentkező fasiszta tendenciák és diktatúrák. Magyar részről Lackó Miklós a magyarországi fasiszta mozgalmakról, Tilkovszky Lóránt a két háború közötti Magyarország nemzetiségi politikájáról adott elő. A vitában résztvett Ormos Mária és Szokolay Katalin.
- Kessler, W.: Tagung des Studienkreises für Kulturbeziehungen in Mittel- und Osteuropa. Akademien, Wissenschaftliche Gesellschaften und Hochschulen in Mittel- und Osteuropa (1750-1850).
(A Kelet- és Közép-Európa kulturális kapcsolataival foglalkozó tanulmányi kör ülése. Akadémiák, tudományos társaságok és főiskolák Kelet- és Közép-Európában 1750-1850 között.)
MSG, 1974. 1. 26-30.
1973. szept. 24-29. Schönburg. Magyar részről Sziklay László a pest-budai szerb, szlovák és magyar irodalmi és tudományos társaságokról, Halász Előd pedig a komparatiztika módszertani kérdéséről tartott előadást.
- Marsina, R.: Rokovala Ćeskoslovensko-mad'arská historická komisija.
(A csehszlovák-magyar történész bizottság ülése.)
HC, 1974. 3. 480-482.
Beszámoló a cseh-szlovák-magyar történész bizottság XI. üléséről. (Brnó, 1974. ápr. 1-5.)

Egyetemes történet

- Ferenczi I.: Uj távlatok az erdélyi rézkor kutatásában.
(Az Aranyosgyéresen feltárt malomsír.)
Korunk, 1974. 1. 127-135.
A sírok anyaga azt bizonyítja, hogy a Keletről jött embercsoport már ismerte az állattartást, apajogu társadalomban és törzsszövetségben élt.
- Crisan, I.H.: Dăspre arta "trăco-getică".
(A trák-géta művészetről.)
AIIA, 1974. 17. 23-35.
A romániai területeken feltárt i.e. 5-4. századi fémről készült tárgyak diszítőműveleteinek sokfélesége azt mutatja, hogy a trák-géta művészet nem volt egységes: szkíta, görög stb. motívumok mellett uralkodó az állatfigurák jelenléte.
- Russu, I.I.: Contribuții epigrafice la istoria Daciei romane.
(Adatok a római Dácia történetéhez néhány felirat alapján.)
AIIA, 1974. 17. 36-59.
A thessalonikói feliratokat elemzi.

- Bodor, A.: Napoca - az ókori Kolozsvár.
Korunk, 1974. 8. 920-924.
Az egykori dák település, Napoca hogyan vált római municipiummá.
- Brown, E. A.R.: The tyranny of a construct: feudalism and historians of medieval Europe.
(Egy szerkezet uralma: a feudalizmus és a középkori Európa történetirői.)
AHR, 1974. 4. 1063-1088.
A feudalizmus, feudális rendszer fogalma és tartalma a történelemszeknél.
- Urban, W.: Drogi rozwoju reformacji w Srodkowo-Wschodniej Europie.
(A reformáció fejlődésének utjai Közép-Kelet-Európában.)
KH, 1974. 1. 19-32.
Lengyelországban és Magyarországon az antiklerikális nemesség a kálvini reformációt választotta a 16. században.
- Donvito, L. - Rosa, M.: Pauperismo, carità e assistenza pubblica in Francia e in Italia nell'età moderna.
(Pauperizmus, jótékonyosság és közsegélyezés Franciaországban és Olaszországban az ujkorban.)
QS, 1974-1975. 27. 914-932.
Összefoglalás a legújabb kutatások eredményeiről.
- Mokyr, J.: The Industrial Revolution in the Low Countries in the first half of the nineteenth century: a comparative case study.
(Az ipari forradalom a Németalföldön: összehasonlító vizsgálatok.)
JEH, 1974. 2. 365-391.
Belgium és Hollandia összevetése, növekedési modell.
- Thackray, A.: Natural knowledge in cultural context: the Manchester model.
(Természettudomány kulturális összefüggésekben: a manchesteri modell.)
AHR, 1974. 3. 672-709.
A tudomány, technika és társadalom összefüggései. Az angol ipari forradalom és az európai tudományos forradalom egymásrahatása.
- Cochran, Th.C.: The business revolution.
(Az üzleti forradalom.)
AHR, 1974. 5. 1449-1466.
Az ipari forradalom megközelítése az üzlet, a vállalkozók szempontjából.
- Degler, C.N.: What ought to be and what was: women's sexuality in the nineteenth century.
(Aminek lennie kellene és ami volt: a nők szexualitása a 19. században.)
AHR, 1974. 5. 1467-1490.
Orvostörténeti visszatekintés, angol, amerikai vonatkozások. A viktoriánus korszakról alkotott téves nézetek felülvizsgálása.
- Cairns, J.C.: A nation of shopkeepers in search of a suitable France: 1919-40.
(A kereskedő nemzet egy jobb Franciaországért: 1919-1940.)
AHR, 1974. 3. 710-743.
Angol - francia - német viszony.

- Egerton, G.W.: The Lloyd George government and the creation of the League of Nations.
(A Lloyd George kormány és a Népszövetség megalakítása.)
AHR, 1974. 2. 419-444.
Mennyiben járultak hozzá a britek a Népszövetség létrejöttéhez és mi volt Lloyd George szerepe.
- Korbonski, A.: The prospects for change in Eastern Europe.
(A változás kilátásai Kelet-Európában.)
SR, 1974. 2. 219-239.
Kelet-Európa fogalmának problémái, a "modernizálódás" fogalma, politikai struktúra, az "elit" stb.
- Croan, M.: Some constraints on change in Eastern Europe.
(A változás korlátai Kelet-Európában.)
SR, 1974. 2. 240-245.
Történeztvíta.
- Griffith, W.E.: The pitfalls of the theory of modernization.
(A modernizálás elméletének csapdái.)
SR, 1974. 2. 247-252.
Korbonski cikkével vita. A gazdasági és társadalmi erők szerepe, az "elit" fejlődése.
- Korbonski, A.: Reply.
(Válasz.)
SR, 1974. 2. 253-258.
Válasz Griffith, valamint Croan cikkére. A belső és külső erők elemzése Kelet-Európa fejlődésében. A gazdasági tényezők védelme. A modernizálódás nem különálló jelenség, hanem része az általános folyamatnak.

A polgári forradalmak összehasonlító vizsgálata

- Schmidt, S.: Die Revolution von 1848/49 als europäische Revolution.
(Az 1848/49. évi forradalom mint európai forradalom)
WZUR, 1974. 8. 483-488.
Az európai forradalmak közös vonásai. A forradalmak vezető ereje az egyes országokban.
- Schmidt, W.: Zum Vergleich der Revolutionen von 1848/49 in Europa.
(Az 1848/49. évi európai forradalmak összehasonlítása.)
WZUR, 1974. 8. 501-505.
Az 1848 tavaszán levert reakciós erők 1848 június végétől pozícióikat visszaszerezték, és ezzel egyidejűleg a néptömegek balra tolódtak.
- Kossok, M.: Bemerkungen zur Frage des europäischen Charakters der Revolution 1848/49.
(Megjegyzések az 1848/49. évi forradalom európai jellegének kérdéséhez.)
WZUR, 1974. 8. 507-510.
- Becker, G.: Die Arbeiter in der französischen und in der deutschen Revolution - Gemeinsamkeiten und Unterschiede.
(Munkások a francia és a német forradalomban. - Azonosságok és különbségek.)
WZUR, 1974. 8. 511-515.

A proletáriátus mindkét ország forradalmában hajtóerő volt. A különbség: Franciaországban a proletariátus öpálló erőként saját követelésekkel lépett fel; Németországban mint a demokrácia előfutára jelentkezett.

Zeise, R. - Zessin, H.: Zur Solidarität deutscher und ungarischer Revolutionäre im Frühjahr 1849.

(Német és magyar forradalmárok szolidaritása 1849 tavaszán.)

WZUR, 1974. 8. 525-527.

Magyar huszárok a dresdai barrikádokon, német forradalmárok, közöttük néhány tanonc harca Magyarországon a császáriak ellen.

Küttler, W.: Zur vergleichenden Analyse bürgerlicher Revolutionen im Werk Lenins.

(A polgári forradalmak összehasonlító elemzése Lenin munkásságában.)

WZUR, 1974. 8. 529-535.

Kiinduló pont az NDK-ban folyó összehasonlító analízishez.

Időjárás-kutatás

Goldenberg, S.: Le climat et l'histoire. Contribution a une histoire du climat dans les Pays Roumains aux 16e - 17e siècles.

(Az éghajlat és a történelem. Adalékok a román országok 16-17. századi klimatörténetéhez.)

RRH, 1974. 2. 305-321.

Az időjárás történetének kutatása elsősorban a gazdaságtörténelem számára nyújt jelentős segítséget. Forrásai elsősorban a krónikák, városi feljegyzések, naplók. Közli 1508-1699-ig az erdélyi időjárás alakulását a források szerint, külön csoportosítva az egyes időjárás-i szélsőségeket.

Post, J.D.: A study in meteorological and trade cycle history: the economic crisis following the Napoleonic wars.

(A meteorológia és a kereskedelmi ciklusok vizsgálata a napóleoni háborukat követő gazdasági válság kapcsán.)

JEH, 1974. 2. 315-349.

Hogyan hat az időjárás, a vulkanikus tevékenység, stb. a termelésre és a javak elosztására. Ár és időjárás-i mutató-táblázatokkal.

Néesség-történet

Sori, E.: Storia demografica.

(Néesség-történet.)

QS, 1974-1975. 27. 933-958.

Néhány új demográfiai tanulmány ismertetése.

Várostörténeti kutatás

Berengo, M.: La città di antico regime.

(A középkor városa.)

QS, 1974-1975. 27. 661-692.

A városok fejlődése a városállamok és a territoriális államok közti küzdelemben; a hatalom és az uralkodóosztályok alakulásának nyugati és keleti modellje; a fővárosi szerepért vagy a környező vidék fölötti fennhatóságért folyó vetélkedés a városok között.

- Caracciolo, A.: Dalla città tradizionale alla città nell'età del capitalismo.
(A tradicionális várostól a kapitalizmus korszakának városáig.
QS, 1974-1975. 27. 693-710.
Az "ipari város" definíció helytelen alkalmazása az utolsó két évszázad során kifejlődött nagyvárosra. A tradicionális város-típustól való eltérés lényege: Roma, Bologna, Ancona példája.)
- De Seta, C.: L'ideologia della città nella cultura pre-marxista.
(A város ideológiája a pre-marxista kulturában.)
QS, 1974-1975. 27. 711-734.
A város, mint fizikai, gazdasági, társadalmi realitás, a városi- és agrártársadalom kapcsolata Moore, Campanelle, Fourier, Babeuf, Howard, Owen filozófiájában. A várostörténet specifikus feladatai.
- Gambi, L.: Il reticolo urbano in Italia nei primi vent'anni dopo l'unificazione.
(A városhálózat Olaszországban az egyesítés utáni első 20 évben.)
QS, 1974-1975. 27. 735-760.
A centralista adminisztráció és a vasúthálózat kiépülése következtében létrejövő strukturális változások 1860-80 között. Az eddigi hierarchia átalakulása.
- Carozzi, C. - Mioni, A. - Rozzi, R.: Processo di crescita urbana in un gruppo di città padane (1880-1970 circa). Lineamenti di analisi.
(A városi növekedés folyamata néhány Padua környéki városban. Az elemzés fő vonalai.)
QS, 1974-1975. 27. 761-784.
A velencei egyetem építész-hallgatóiból alakult csoport kollektív kutatásai néhány északolasz város fejlődésének, demográfiai változásainak, infrastrukturái alakulásának, élelmiszerellátásának felmérése.
- Tafari, M.: Frederick Law Olmsted (1822-1903) e le origini del Planning negli Stati Uniti.
(F.L. Olmsted és a planifikáció kezdetei az Egyesült Államokban.)
QS, 1974-1975. 27. 785-802.
F.L. Olmsted munkásságának kulturális jelentősége, koncepciója a városi központok, külvárosok és a környező vidék alakításával kapcsolatban.
- Klingenstein, G.: Vienna nel Settecento. Alcuni aspetti.
(Bécs a Settecento folyamán. Néhány szempont.)
QS, 1974-1975. 27. 803-815.
Bécs viszonylag késői fejlődésének tényezői, a 18. században bekövetkezett politikai-közigazgatási konszolidáció kulturális-társadalmi hatása.
- Burke, P.: Gli studi sulle città in Inghilterra nei secoli 18-19.
(Az angol városokra vonatkozó tanulmányok a 18-19. században.)
QS, 1974-1975. 27. 816-826.
Várostörténeti áttekintés. Főbb irányvonalak az angol ipari város tanulmányozásában.)

- Bergeron, L. - Roncayolo, M.: "De la ville préindustrielle à la ville industrielle." Essai sur l'historiographie française.
(*"A preindusztriális várostól az ipari városig."* Tanulmány a francia historiografiáról.)
QS, 1974-1975. 27. 827-876.
A francia várostörténet által kialakított modellek, a kutatás főbb területei: a városi strukturák fejlődése; a demográfiai szektor; város és társadalom, a társadalmi csoportok dinamikai befolyása; a városok formái alakulása.
- Trento, A.: *Crescita urbana e sviluppo subalterno in America Latina.*
(Városi növekedés és alárendelt fejlődés Latin-Amerikában.)
QS, 1974-1975. 27. 877-886.
A tárgyra vonatkozó tanulmánygyűjtemény ismertetése.
- Dal Co, F.: *Città modello e controllo sociale.*
(Modell-város és társadalmi ellenőrzés.)
QS, 1974-1975. 27. 887-894.
A kísérletképpen alapított Pulmann város példájából leszűrt tapasztalatok elemzése.
- Pavia, R.: *"Città e società civile": la questione delle origini.*
(*"Város és polgári társadalom": az eredet kérdése.*)
QS, 1974-1975. 27. 895-904.
A tárgyra vonatkozó néhány újabb munka kritikai ismertetése.

Technika-történet

- Robinson, E.H.: *The early diffusion of steam power.*
(*A gőz, mint hajtóerő elterjedésének korai időszaka.*)
JEH, 1974. 1. 91-107.
- Brittain, J.E.: *The international diffusion of electrical power technology, 1870-1920.*
(*A villamosenergia felhasználásának elterjedése az iparban 1870-1920.*)
JEH, 1974. 1. 108-121.
- Evenson, R.: *International diffusion of agrarian technology.*
(*A mezőgazdasági technológiák nemzetközi elterjedése.*)
JEH, 1974. 1. 51-73.
Milyen tényezők segítik elő az új technika elterjedését.
- Aufhauser, R.K.: *Slavery and technological change.*
(*A rabszolgaság és a technika fejlődése.*)
JEH, 1974. 1. 36-50.
Annak a nézetnek a cáfolata, hogy a technika változásai feltétlenül a haladást mutatják.
- Felix, D.: *Technological dualism in late industrializers: on theory, history and policy.*
(*A későn iparosodott országok technikai dualizmusa: elmélet, történelem és politika.*)
JEH, 1974. 1. 194-238.

Anglia

- Sharp, A.: Edward Waterhouse's view of social change in seventeenth-century England.
(E. Waterhouse felfogása a társadalmi változásokról a 17. századi Angliában.)
PP, 1974. 62. 27-46.
E.W. (1619-1670) szociológiai-irodalmi munkásságának új értékelése. A társadalmi mobilitásról vallott nézetei, összevetve a kor általános felfogásával.
- Beattie, J.M.: The pattern of crime in England 1660-1800.
(A bűnözés mérve Angliában 1660-1800.)
PP, 1974. 62. 47-95.
A bűnözés görbéje a kortársak véleménye és a bírósági forrásanyag feldolgozása alapján. A vagyon elleni bűntettek növekedésének összefüggése a munkanélküliség, a bérek, és árak problémáival.
- Edelstein, M.: The determinants of U.K. investment abroad, 1870-1913: the U.S. case.
(Az Egyesült Királyság külföldi befektetéseinek meghatározói 1870-1913 között, az Egyesült Államok esete.)
JEH, 1974. 4. 980-1007.
Az angol piac elszigeteltsége és az USA betörése a piacokra.

Ausztria

(Osztrák-Magyar Monarchia)

- Gordon, B.M.: The Challenge of Industrialization: The Catholic Church and the Working Class in and around Vienna, 1815-1848.
(Az iparosodás mint kihívás. A katolikus egyház és a munkásosztály Bécsben és környékén 1815-1848.)
AHY, 1973-1974. 9-10. 123-142.
Ez az időszak az ipari forradalom kezdete Ausztriában, az ipari munkásság morális magatartása az ausztriai egyházat problémák elé állítja.
- Austensen, R.A.: Count Buol and the Metternich Tradition.
(Buol gróf és a metternichi hagyományok.)
AHY, 1973-1974. 9-10. 174-193.
Az 1830-as években Ausztria badeni nagykövete, az 50-es években külügyminiszter.
- Kimball, S.B.: The Mormons in the Habsburg Lands, 1841-1914.
(Mormonok a Habsburg birodalomban 1841-1914.)
AHY, 1973-1974. 9-10. 143-165.
A mormon egyház 1830-as megalapítása óta nagy térítő tevékenységet fejtett ki a katolikus országokban is, így az üldözések ellenére dacolt a hatóságokkal Ausztriában is.

- Swoboda, W.W.: The Changing Views of Marx and Engels about the Nationalities in the Austrian Monarchy, 1845-1855.
(Marx és Engels változó nézetei a nemzetiségekről az Osztrák Monarchiában 1845-1855.)
AHY, 1973-1974. 9-10. 3-28.
Alapös elemzés Marx és Engels nézetei alapján.
- Peša, V.: Sjezd v Neudörflu a sociálně demokratické hnutí v Rakousku-Uhersku.
(A osztrák szociáldemokrata mozgalom Ausztria-Magyarországon.)
ČMM, 1974. 1-2. 33-46.
- Urban, O.: K problémám politické struktury Předlitavska a možnostem vznikajícího organizovaného socialistického hnutí.
(Ciszlajtánia politikai strukturájának problémái és a kialakulóban lévő szervezett szocialista mozgalom lehetőségei.)
ČMM, 1974. 1-2. 80-83.
- Jordán, F.: Založení rakouské sociální demokracie a české dělnické hnutí.
(Az osztrák szociáldemokrata párt megalakulása és a cseh munkásmozgalom.)
ČMM, 1974. 1-2. 22-32.
- Kolejka, J.: Národnostní program v začínajícím, socialistickém hnutí v Rakousku 1868-1874.
(Nemzetiségi program a kialakulóban lévő szocialista mozgalomban Ausztriában 1868-1874.)
ČMM, 1974. 1-2. 84-97.
- Dohnal, M.: Počáteční cesta ostravského dělnictva k socialistickému uvědomění.
(Az osztravai munkásság első lépései a szocialista öntudat felé vezető úton.)
ČMM, 1974. 1-2. 119-127.
A 19. sz. 60-as - 70-es évei.
- Bakala, J.: K počátkům socialistického dělnického hnutí ve Slezsku.
(A szocialista munkásmozgalom kezdetei Sziléziában.)
ČMM, 1974. 1-2. 98-105.
- Šindelař, B.: Od plebejského k proletářskému třídnímu vědomí.
(A plebejusi tudattól a proletár osztályöntudatig.)
ČMM, 1974. 1-2. 58-68.
Morvaország története.
- Novotný, K.: K otázce kolektivního vědomí našeho dělnictva v období živelného dělnického hnutí.
(Munkásságunk kollektiv tudata az ösztönös munkásmozgalom időszakában.)
ČMM, 1974. 1-2. 69-79.
Morvaország története.
- Matějček, J.: Hospodářské a sociální předpoklady počátečního vývoje dělnického hnutí v oblastech hornictví a hutnictví.
(A munkásmozgalom kezdeti fejlődésének gazdasági és szociális előfeltételei a bányászat és a kohászat területén.)
ČMM, 1974. 1-2. 152-159.
Morvaország története.

- Spurný, F.: Počátky organizovaného dělnického hnutí na severní Moravě.
(A szervezett munkásmozgalom kezdetei Észak-Morvaországban.)
CMM, 1974. 1-2. 106-118.
- Purš, J.: Hospodářské a sociální předpoklady vzniku první dělnické strany u nás.
(Az első munkáspárt kialakulásának gazdasági és szociális feltételei.)
CMM, 1974. 1-2. 6-21.
Morvaország története.
- Brodesser, S.: Dělnická otázka v politice moravských mladočechů.
(Munkáskérdés a morvaországi ifjucsehek politikájában.)
CMM, 1974. 1-2. 128-136.
A 19. sz. vége.
- Malíř, J.: Pokrokové hnutí na Moravě a dělnické hnutí.
(A morvaországi haladó mozgalmak és a munkásmozgalom.)
CMM, 1974. 1-2. 137-145.
[1897-1907]
- Kraváček, F.: "Křesťanský socialismus" a dělnictvo na Moravě koncem 19. a počátkem 20. století.
(A "keresztény szocializmus" és a morvaországi munkásság a 19. sz. végén és a 20. sz. elején.)
CMM, 1974. 1-2. 146-151.
- Pitronová, B.: Sociální demokracie a haličská imigrace.
(A szociáldemokrácia és a galíciai bevándorlás.)
CMM, 1974. 1-2. 160-165.
A 19. sz. 90-es éve.
- Janák, J.: Dosavadní stav bádání o dejinách dělnického hnutí na Moravě do roku 1914 a jeho výhledy.
(Az 1914-ig terjedő morvaországi munkásmozgalom története, kutatásának eddigi helyzete és további kilátásai.)
CMM, 1974. 1-2. 47-57.
- Kojecký, Z.: Návrh na neutralizaci Rakousko-Uherska z května 1914.
(Ansztria-Magyarország semlegességére vonatkozó javaslat 1914. májusából.)
CMM, 1974. 3-4. 321-340.
- Grossfeld, L.: Sprawa Chełmszczyzny w 1918 r.
(A Chełm-vidék ügye 1918-ban.)
KH, 1974. 1. 33-43.
Az 1918-as béketárgyalások egy problémája.
- Redzić, E.: Stanovište austrijske socijalne demokratije prema jugo-slovenskom pitanju.
(Az osztrák szociáldemokraták álláspontja a jugoszláv kérdésben.)
JJC, 1974. 3-4. 43-95.
Mindenkül a saját utját járta a világháború küszöbén, s ez az osztrák uralom végét, a jugoszláv és más nemzetek születését jelentette Közép- és Dél-Kelet Európában.

Csehszlovákia

- Fic, V.: Československá buržoázní emigrace a přípravy Slovenského národního povstání.
(A csehszlovák burzsoá emigráció és a Szlovák Nemzeti Felkelés előkészítése.)
CMM, 1974. 3-4. 277-300.
1941-től.
- Vardan, Z.: Komunistický program řešení vztahu Čechů a Slováků za Slovenského národního povstání.
(A cseh-szlovák viszony megoldásának kommunista programja a Szlovák Nemzeti Felkelés idején.)
CMM, 1974. 3-4. 239-252.
- Straka, J.: Mládež v národoslobodzovacom boji na Slovensku.
(Az ifjúság részvétele a szlovákiai nemzeti felszabadító harcokban.)
CMM, 1974. 3-4. 253-276.
1938-től.
- Mainuš, F.: Rumunská armáda v bojích při osvobození Československa.
(A Román Hadsereg a Csehszlovákia felszabadításáért folytatott harcokban.)
CMM, 1974. 3-4. 301-320.

Franciaország

- Le Goff, T.J.A. - Sutherland, D.M.G.: The Revolution and the rural community in eighteenthcentury Brittany.
(A forradalom és a falusi közösségek a 18. századi Bretagne-ban.)
PP, 1974. 62. 96-119.
A francia vidék magatartása a forradalmi berendezkedéssel kapcsolatban. Bretagne forradalomellenes állásfoglalása. A klérus befolyása a vidék társadalmára.
- Whitcomb, E.A.: Napoleon's prefects.
(Napoleon prefektusai.)
AHR, 1974. 4. 1089-1118.
A modern francia helyi adminisztráció megteremtése.
- Cairns, J.C.: Some recent historians and the "strange defeat" of 1940.
(Legújabb történészvélemények és az 1940-es "különös vereség.")
JMH, 1974. 1. 60-85.
A modern historiográfia próbálkozásai az 1940-es francia összeomlás részletkérdéseinek tanulmányozására.

Jugoszlávia

- Matijevics, L.: A vajdasági kétnyelvű földrajzi nevek néhány jellegzetes csoportjáról.
GFF, 1974. 2. 533-541.
A Vajdaság szerbhorvát és magyar névanyagát mutatja.

- Mirnic, J.: Becse város külterületi névanyaga.
GFF, 1974. 2. 544-551.
Becse város külterülete földrajzi neveinek nagy része magyar eredetű (pl. Botra, Csik, Perlek, Járás, Parlag).
- Dinić-Knezević, D.: Migracije stanovništva iz bližeg zaleđa u Dubrovnik u 14. veku.
(A lakosság migrációja a közeli hátsországból Dubrovnikba a 14. században.)
JIC, 1974. 1-2. 19-41.
A "Migrációk a Balkán félszigetről Dubrovnikba" c. munka egyik egyik fejezete a cikk.
- Raukar, T.: Dalmatinski grad i selo u kasnom srednjem vijeku.
(A dalmát város és falu a késői középkorban.)
JIC, 1974. 1-2. 41-51.
Két tényező játszott fontos szerepet: a horvát ill. szláv hátsországi, és az olasz városok.
- Hadžić, A.: Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u 16. vijeku.
(A muafiet jelentősége a városi települések fejlődésében Boszniában a 16. sz.-ban.)
JIC, 1974. 1-2. 60-70.
A muafiet - török jogi terminus, a keresztény és mohamedán lakosság teljes vagy részleges felszabadítása az állami és feudális rendszeres és rendkívüli kötelezettségek alól
vakuf - kegyes alapítvány a mohamedánoknál.
- Matkovski, A.: Migraciji od selo vo grad vo Makedonija od 16. do 19. vek.
(Migráció a faluból a városba Macedóniában, 16-19. sz.)
JIC, 1974. 1-2. 51-60.
- Poplazarov, R.: Promeni vo makedonskite sela i gradovi vo 19. vek.
(1850-1878).
(Változások a macedón faluban és városban a 19. században. 1850-1878.)
JIC, 1974. 1-2. 92-106.
Nagyfokú migráció a faluból a városba. A 19. sz. harmadik negyedében Macedóniában 55-65 kisváros keletkezett, melynek lakossága továbbra is földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozott.
- Alicić, S.A.: Prilog proučavanju položaja sela i grada u Bosni u 19. vijeku.
(Adalék a falu és város helyzetének tanulmányozásához Boszniában a 19. sz.-ban.)
JIC, 1974. 1-2. 79-92.
- Hadžibegović, J.: Promjene u strukturi agrarnog stanovništva u Bosni i Hercegovini. (1878-1914.)
(Változások az agrár lakosság strukturájában Boszniában és Hercegovinában. 1878-1914.)
JIC, 1974. 1-2. 106-112.
- Janković, D.: Radovi o jugoslovenskom pitanju u prvom svetskom ratu objavljeniposlednje decenije (1965-1974).
(Az utóbbi tíz évben megjelent munkák a jugoszláv kérdésről az I. világháborúban.)
JIC, 1974. 3-4. 95-120.

Janković professzor munkája Istoriografija Jugoslavije III. (1965-1974) kötetéhez készült, amely angol fordításban is szerepelt a XIV. Nemzetközi Történetész Kongresszuson San-Franciscóban. A szintézis még nem született meg, de az eredmények biztatóak.

Lengyelország

- Zaremska, H.: Zywi wobec zmarłych. Brackie i cechowe pogrzeby w Krakowie w 14 - pierwszej połowie 16 w.
(Az élők a halottak iránt. Céhtemetések Krakkóban a 14. századtól a 16. sz. első feléig.)
KH, 1974. 4. 733-749.
- Serwanski, M.: Kandydataura francuska do tronu polskiego za panowania Zygmuta Augusta.
(Francia jelölt a lengyel trónra Zsigmond Ágost uralkodása idején.)
KH, 1974. 2. 251-266.
1571-ben Médici Katalin a lengyel király nővérét, Annát Henrikkel, Anjou hercegével kívánta összeházasítani, hogy így Henrik kerüljön lengyel trónra. Ez a terv csak később valósult meg.
- Voisé, W.: Pierwsza książka o Polsce w języku francuskim (Z okazji 400 rocznicy).
(Az első francia nyelvű könyv Lengyelországról - a megjelenés 400. évfordulójára.)
KH, 1974. 2. 303-306.
Michel de Montaigne 1573-ban Párizsban jelentette meg a lengyel királyok és fejedelmek történetét. A könyv megjelenése összefüggött a francia udvar lengyelországi orientációjával.
- Stankiewicz, Z.: Zygmunt Wielopolski w okresie powstaniowym. Z dziejów ugody.
(Zygmunt Wielopolski a felkelés utáni időszakban. A kiegyezés történetéből.)
KH, 1974. 2. 267-288.
Az 1863-64-es felkelés után az arisztokrácia egy része, Z. Wielopolski vezetésével a cári udvarral való megegyezést kereste.

Magyarország

- Pascu, S.: Inceputurile Clujului medieval.
(A középkori Kolozsvár kezdetei.)
AIIA, 1974. 17. 60-78.
A város 9-13. századi történetének fordulópontjait elemzi, különösen azokat a változásokat, amelyeket a magyarok bejövetele váltott ki. Ebben a tanulmányában is visszatér a város nevének eredetére. Pascu szerint legvalószínűbb, hogy a latin eredetű Clusa névből ered, mivel ilyen nevű svájci és francia város is létezett. A 13. század legfontosabb eseménye a város történetében a tatárjárás volt. Anonymus mellett Karácsonyi-Borovszky okmánykiadványait, Márki művét, Váczi Péter tanulmányát is felhasználja a szerző.

- Pascu, S.: Cluj-Napoca - 1850 de ani de la conferirea statului de municipiu.
(Kolozsvár-Napoca - 1850 éve lett törvényhatósági jogu város.)
AIIA, 1974. 17. 18-24.
Kolozsvár legfontosabb történelmi eseményei. A dákok által lakott falut kedvező gazdasági, politikai, stratégiai fekvésénél fogva 124-ben nevezték ki a rómaiak municipiummá. A légiók kivonulása után a Kis Szamos mellett élt tovább a lakosság. Erre a 4-6. századi különböző régészeti leletek a legfontosabb bizonyítékok. A 9. században már kialakult várrendszer védte a várost. Neve a clausum (clusum - clusa - cluj) változásából alakult ki. A 18. században jelentős fejlődésnek indult. Hasonló fejlődést 1867 után ért el. 1918 után gazdasági, kulturális központtá nőtte ki magát.
- Vogel, S.: A Barcaság multjából.
Korunk, 1974. 10. 1103-1111.
Az országrész 13-19. századi történetéből közöl részleteket.
- Kuzmik, J.: Stredoveky rukopisny zbornik stredoslovenskej proveniencie.
(Középszlovákiai eredetű középkori kéziratos gyűjtemény.)
HC, 1974. 2. 261-266.
Az esztergomi káptalan könyvtára őrzi azt a 15. század eleji 66 lapos gyűjteményt, melyben egyházi énekek szerepelnek: 48 latin, 4 ócseh, 2 német és 1 latin-német szövegű. A 16. század eleji tulajdonos Révai István.
- Haselsteiner, H.: Das Widerstandsrecht der Stände in Ungarn.
(A rendek ellenállási joga Magyarországon.)
OO, 1974. 2. 123-136.
Az 1545:XXXIII. t.c.-et tárgyalja részletesen a cikk első fejezetében. A II. fejezetben tárgyalja a tripartitumot és az aranybullát.
- Vyslouzil, J.: Das älteste Ölgemälde, das die Hochzeit von Mitgliedern des Kärtner und Steiermärkischen Adels am Kaiserhofe darstellt.
(A legrégebbi olajfestmény, amely a császári udvarnál lévő kárintiai és stájerországi nemesség tagjainak menyegzőjét ábrázolja.)
BH, 1974. 2. 52-65.
A morvaországi Holesov (Holleschau) kastélyában található kép érdekessége magyar ikonográfiai vonatkozással bír: Sigismund von Dietrichstein 1525. július 22-én tartott esküvőjén résztvett Miksa császáron kívül II. Ulászló magyar király, fia, II. Lajos, leánya Anna, valamint Mária osztrák főhercegnő, II. Lajos későbbi felesége. A kép alján a jelenlevő személyek címereit is ábrázolta a festő.
- Fenesan, C. - Gündisch, K.G.: Informații privind istoria Transilvaniei sec. 16-17. în calendarele lui Paul Eber.
(Néhány Erdélyre vonatkozó információ a 16-17. századi Paul Eber kalendáriumában.)
AIIA, 1974. 17. 79-97.
A kittenbergi születésű Eber (1551) Wittenbergben Luther tanítványa, s mint ilyen, Erdélyben a nyugat-európai reformáció képviselője.
- Dan, M.: Schimbul de mărfuri între Cluj și Cracovia în ultimul deceniu al sec. 16.
(Kolozsvár és Krakkó közötti áruforgalom a 16. század utolsó évtizedében.)
AMN, 1974. XI. 151-168.

- Valentinitisch, H.: Hans Edelmann - ein steirischer Kaufmann und Unternehmer zur Zeit des Dreissigjährigen Krieges.
(Hans Edelmann - egy stájer kereskedő és vállalkozó a harmincéves háború idején.)
BH, 1974. 3. 80-88.
1635-ben törés jelentkezett a Magyarországról Velencébe irányuló marhakereskedelemben, melyet a magyar arisztokrácia tartott kézben. Hatalmas felvevőpiacot jelentett viszont a harmincéves háborútól elpusztított dél-Németország. Ebbe a Magyarországról kiinduló marha- és sertéskereskedésbe kapcsolódott be Edelmann. A cikk számszerű adatokat közöl korabeli dokumentumok alapján a hazánkból Németországba exportált állatokról.
- Pap, F.: Comerțul transilvănean al Clujului din prima jumătate a sec. 17 în registrele vamale.
(Kolozsvár az erdélyi kereskedelemben a 17. század első felében a vámkimutatások tükrében.)
AMN, 1974. XI. 169-184.
A város fontos kereskedelmi csomópont volt.
- Marecková, M.: Majetkově poměry bardějovských učitelů v první polovině 17. století.
(A bártfai tanítók vagyoni helyzete a 17. század első felében.)
ČMM, 1974. 3-4. 371-391.
- Pop, I. - Moldovan, L.: Răscoala țaranilor din Saschiz 1673-1678.
(A szászkézdi parasztfelkelés.)
AMN, 1974. XI. 199-213.
Az erdélyi szászság történetének egyik fontos eseményét dolgozza fel.
- Bunta, M.: Clujul medieval în gravuri.
(A középkori Kolozsvár metszeteken.)
AMN, 1974. XI. 184-197.
A török-ellenes harcok idején megnőtt Európa érdeklődése a délkeleti országok iránt.
- Vantuch, A.: O podobnosti národnostného vyvoja v Uhorsku a vo y Francúzsku.
(A nemzetiségi fejlődés hasonlóságáról Magyarországon és Franciaországban.)
HC, 1974. 2. 227-235.
Szűcs Jenővel vitázva leszögezi, hogy nem lehet párhuzamot vonni a magyar és francia fejlődés között, mert a középkori magyar állam soknemzetiségű ország maradt. Sokkal inkább svájci és belga analógiákat kellene keresni.
- Jakó, Zs.: A torockói legenda születése. I.
Korunk, 1974. 12. 1241-1247.
A 13. századi kiváltságlevél, amelyre hivatkoznak, a valóságban 18. századi hamisítvány.
- Wessely, K.: The development of the Hungarian military frontier until the Middle of the Eighteenth Century.
(A magyar katonai határőrvidék fejlődése a 18. század közepéig.)
AHY, 1973-1974. 9-10. 55-110.
Viszonylag késői kialakulása miatt eddig ezzel a török elleni védővonallal nem nagyon foglalkoztak.

- Nistor, I.: Ideea ridivariei prin cultura a românilor din Transilvania oglindită în cărțile tipărite la sfârșitul secolului 18 și începutul secolului 19.
(Az erdélyi románok kulturális felemelkedése: ennek tükröződése a 18. század végi és a 19. század elejei könyvnyomtatásban.)
SUBB, Ser. historia 1. 1974. 17-33.
Nistor a dákoromán elméletet a köztudatban és a szakirodalomban meghonosító Erdélyi Iskola történészeinek az elemzésére fektet nagy súlyt.
- Barany, G.: "Magyar Jew or: Jewish Magyar?" To the question of Jewish assimilation in Hungary.
("Magyar zsidó vagy zsidó magyar?" A magyarországi zsidó asszimiláció kérdéséhez.)
CASR, 1974. 1. 1-44.
A reformkori emancipációs és asszimilációs törekvéseket vizsgálja, de kitér az 1848-1867 közötti időszakra is.
- Gyémánt, L.: Memoriul românilor din Ardeal din anul 1834.
(Az erdélyi románok 1834-es beadványa.)
AIIA, 1974. 17. 98-117.
- Binder, P.: A brassói háromnyelvű publicisztika a testvériség jegyében.
(1837-1849.)
Korunk, 1974. 7. 861-866.
A Gazea de Transilvania, a Siebenbürger Wochenblatt és a Brassói Lap.
- Vajda, L.: Interpretarea metalurgică de la Zlatna între anii 1848-1918.
(A zalatnai kohászati üzem 1848-1918 között.)
SUBB, Ser. historica, 1. 1974. 77-102.
Az erdélyi bányászat fejlődése, a munkásság bér és életszínvonalala.
- Kovácsy, Z.: Petőfi- emlékek 1849-ből.
Korunk, 1974. 9. 857-961.
Petőfi életének két ismeretlen epizódját tárja fel a cikk a szerző családi hagyományai alapján: Szijártó Antal esküvőjén való részvétel és Woroniecki Miecisław lengyel ezredessel való második találkozása.
- Károlyi, D.: Adunările românilor din Cluj, Abrud, Cîmpeni și Bistra în primăvara anului 1848.
(A kolozsvári, abrudi, topánfalvi és bisztrai románok gyűlése 1848. tavaszán.)
AIIA, 1974. 17. 118-135.
A petíció készítője, Ioan Buteanu, Vasile Buteanu és Vasile Dragos igen szoros kapcsolatban álltak Teleki Sándorral.
- Egyed, Á.: Az 1848-as forradalom kezdetei Háromszéken.
(Vázlatok a népi ellenállás kibontakozásának előzményeihez.)
Korunk, 1974. 2. 311-319.
Nagy jelentőségűnek tartja, hogy mind a háromszéki katonai rendek, mind a parasztság a forradalom kitörése után rövidesen egységbe tömörült.
- Mirel, M.: Miscarea țaranilor de la Sîmihai în anul 1850.
(A szentmihályi parasztek felkelése, 1850.)
AMN, 1974. XI. 253-259.
A felkelés célja: a románok jogokat követeltek maguknak a falu vezetésében.

- Cipaianu, G. - Cipaianu, A.M.: Ziire maghiare din Transilvania și Ungaria des initiative si actiuni culturale ale romanilor din Monarchia Habsburgica. 1860-1863.
(Az erdélyi és a magyarországi sajtó a Monarchiában élő románok kulturális kezdeményezéseiről és akcióiról, 1860-1863.)
AMN, 1974. XI. 262-270.
- Firoiu, D.V.: Locul dietei de la Sibiu (1863-1864) în istoria politică a Transilvaniei.
(A szebeni diéta helye Erdély politikai történetében.)
AMN, 1974. XI. 271-281.
- Ardos, A.M.: Date privind participarea Transilvaniei la expoziția mondială de la Viena 1873.
(Erdély részvétele az 1873-as nemzetközi világiállításán.)
AMN, 1974. XI. 323-333.
Képet ad a különböző termékek fajtáiról, területi elosztásáról, az értékesítésben és a termelésében résztvevők nemzetiségi megosztásáról.
- Karpat, J.: Represie národnostnych prejavov v Uhorsku za dualizmu.
(Nemzetiségi elnyomás Magyarországon a dualizmus korában.)
HC, 1974. 2. 237-244.
Az 1878-as büntető-törvénykönyv 172. paragrafusára lehetőséget adott a nemzetiségi megmozdulások megtorlására. A korabeli szlovák sajtó reagálása.
- Tajták, L.: Priemyselná rovelucia na Slovensku a jej sociálne dôsledky.
(Ipari forradalom a szlovákoknál és szociális következményei.)
HC, 1974. 3. 347-367.
- Congdon, L.: Endre Ady's summons to national regeneration in Hungary, 1900-1919.
(Ady Endre felhívása a nemzeti megújulásra Magyarországon 1900-1919.)
SR, 1974. 2. 302-322.
Ady politikai cikkei és versei.
- Roman, E.: Munich and Hungary: an overview of Hungarian diplomacy during the Sudeten crisis.
(München és Magyarország. Áttekintés a magyar diplomáciáról a szudéta válság idején.)
EEQ, 1974. 1. 71-97.
- Németország
- Lidtke, V.L.: Naturalism and socialism in Germany.
(Naturalizmus és szocializmus Németországban.)
AHR, 1974. 1. 14-37.
A 19. század második felében kevés értelmiségit vonzott a mozgalom.
- Neuburger, H. - Stokes, H.H.: German banks and German growth, 1883-1913: an empirical view.
(Német bankok - német gazdasági növekedés 1883-1913. Empirikus vizsgálat.)
JEH, 1974. 3. 710-738.
A bankok és az iparosodás.

- Tipton, F.B. Jr.: Farm labor and power politics: Germany, 1850-1914. (Mezőgazdasági munkaerő és nagyhatalmi politika: Németország 1850-1914.)
JEH, 1974. 4. 951-979.
A konzervatív agrár vonal tulsulya hogyan vezetett a német társadalom labilitásához és az első világháborúhoz.
- Pietschmann, H.: Zum Einfluss der Revolution von 1905 bis 1907 in Russland auf die deutsche Arbeiterjugendbewegung. (Az 1905/7. évi oroszországi forradalom befolyása a német munkás ifjúsági mozgalomra.)
WZUR, 1974. 2. 109-116.
Az oroszországi forradalom szerepe a német munkás-fiatalság mozgalmának balratolódásában.
- Scholze, S. - Staude, Fr.: Zum Anteil Clara Zetkins an der Entwicklung der proletarischen Jugendbewegung. (Clara Zetkin befolyása a proletár ifjúsági mozgalom fejlődésére.)
WZUR, 1974. 2. 117-122.
Karl Liebknecht és Clara Zetkin szerepe a szociáldemokrata proletár ifjúsági mozgalomban.
- Wiederhöft, H.: Hermann Duncher und der ideologische Klärungsprozess in der revolutionären Arbeiterjugendbewegung Deutschlands 1918. (Hermann Duncher és az ideológiai tisztázódási folyamat a német forradalmi munkás ifjúsági mozgalomban 1918-ban.)
WZUR, 1974. 2. 123-127.
Hermann Duncher a Spartakus-csoport tagja volt. Szerepe a forradalmi munkás ifjúsági mozgalom balratolódásában.
- Elsen, H.: Die deutsche kommunistische Kinderorganisation - untrennbarer Bestandteil der revolutionären proletarischen Jugendbewegung. (A német kommunista mozgalom elszakíthatatlan része.)
WZUR, 1974. 2. 137-142.
1920 december 27-én Edwin Hoernle megalakította a kommunista gyermekcsoportot, amelyet az ifjúsági mozgalom előiskolájának szántak.
- Bois, J.P.: L'opinion catholique rhénane devant le séparatisme en 1923. (A Rajna-vidéki katolikus közvélemény a szeparatizmusról 1923-ban.)
RHCM, 1974. 21. 221-251.
- Döke, W.: Zu den historischen Traditionen des Leninischen Komsomol bei der internationalistischen Erziehung der jungen Generationen der Jahren 1928 bis 1933. (A lenini Komszomol történelmi tradíciója az ifjú generációk nemzetközi nevelésében 1928-1933.)
WZUR, 1974. 2. 149-155.
Németország kommunista ifjúsági szövetsége a nemzetközi osztályharc és a kommunista ifjúsági internacionale különleges figyelmet fordított működésére.
- Jahnke, K.H.: Zum Anteil Ernst Thälmanns an der Durchsetzung der Prinzipien marxistisch-leninistischer Jugendpolitik in der KPD. (Ernst Thälmann részvétele a NKP marxista-leninista ifjúsági politikája elveinek keresztülvitelében.)
WZUR, 1974. 2. 143-148.
Ernst Thälmann-nak különösen két beszéde jelentős: az 1932. okt. 21-i, és az 1932. november 15-i.

- Mitrović, A.: *Ergänzungswirtschaft. O teoriji jedinstvenog privrednog područja Trećeg Rajha i jugoistočne Evrope (1933-1941).* (A Harmadik Birodalom és Dél-Kelet-Európa egységes gazdasági elméletéről.)
 JIC, 1974. 3-4. 5-43.
 Az "Ergänzungswirtschaft": tézis arról, hogy Dél-Kelet-Európa a Harmadik Birodalom kiegészítő gazdasági területévé váljék.
- Müller, R.: *Im Kampf um die Einheit der Arbeiterklasse wurde die FDJ geschaffen.* (A munkásosztály egységének harca során hozták létre a FDJ-t.)
 WZUR, 1974. 2. 157-163.
 Az 1935-ben alakított FDJ-nek a hitleri faszizmus szétverése után igen jelentős politikai szerep jutott.

Olaszország

- Merlo, G.G.: *La campagna del Piemonte centroorientale tra il 13 e il 15 secolo.* (Nyugat-közép Piemont vidéke a 13-15. sz. között.)
 QS, 1974-1975. 27. 905-913.
 Piemont középkori agrártörténetével foglalkozó néhány újabb tanulmány kritikai elemzése.
- Ostenc, M.: *La jeunesse italienne et le fascisme à la veille de la seconde guerre mondiale.* (Az olasz ifjúság és a faszizmus a második világháború előestéjén.)
 RHDGM, 1974. 94. 47-64.
 A modern diktatúrák pszichológiája és az ifjúság.
- Borejsza, J.: *Włochy a tendencje faszystowskie w krajach bałtyckich.* (Olaszország és a fasiszta irányzatok a balti államokban.)
 KH, 1974. 1. 44-75.
 Mussolini állama különféle módon támogatta a litván, lett és észti fasiszta mozgalmakat.
- Schroder, J.: *Les prétentions allemandes à la direction militaire du théâtre italien d'opération en 1943.* (Német követelések az olasz hadszíntér vezérkarától 1943-ban.)
 RHDGM, 1974. 94. 29-46.
 A német-olasz viszony kiéleződése, Mussolini bukásának előzményei.

Románia

- Toma, Gh.: *Nicolae Bălcescu - concepția asupra istoriei.* (N. Bălcescu történeti koncepciója.)
 SUBB, Ser. historia. 1. 1974. 55-63.
 Bălcescu, a "demokratá forradalmár" állásfoglalása az irodalommal és a történelemmel kapcsolatban: mindkettő a demokratikus eszmék megvalósításának szolgálatában áll.

- Glodariu, E.: Societati culturale românești din Monarchia Austro-Ungară și Academia Română.
(A különböző román kulturális társaságok az Osztrák-Magyar Monarchiában és a Román Akadémia.)
AMN, 1974. XI. 283-293.
Központi helyet foglal el az Astra tevékenységének bemutatása.
- Iancu, Gh.: Desfășurarea și rezultatele alegerilor parlamentare din noiembrie 1919 în circumscripțiile Transilvaniei.
(Az 1919-es novemberi választások menete és eredményei Erdélyben.)
SUBB, Ser. historia. I. 1974. 101-131.
Az 1919-es választási törvény hozzájárult a politikai élet modernizálásához, de a Gyulafehérvári határozatokhoz képest visszacsúszást jelentett, mivel a román burzsoázia eltávolodott a demokratikus alapelvektől. A szerző beszámol a különböző pártok: SZDP, a Román Nemzeti Párt, valamint egyéb kisebb pártok helyzetéről.
- Balogh, E.: Negyvenéves nemzetiségpolitikánk.
Korunk, 1974. 7. 818-820.
A MADOSZ megalakulásának évfordulója, a Vásárhelyi Találkozó (1937), az 1943-as népfrontos év eseményei.
- Aszódy, J.: 1944 forró augusztusa.
Korunk, 1974. 7. 813-817.
Korunk, 1974. 8. 896-900.
Románia kiugrása a háborúból.
- Bunta, P.: Az 1944 július 13-14-i titkos tanácskozásról.
Korunk, 1974. 8. 893-895.
Bukarestben konspiratív találkozó a RKP, a király közvetlen környezete és a hadsereg között, amely véglegesen eldöntötte a háborúból való kiugrás időpontját.
- Firoui, D.V.: Az államgépezet jellege az 1944. augusztus 23. - 1945. március 6. közötti időszakban.
Korunk, 1974. 6. 728-732.
A nép akciói a reakciós többségű kormányok ellenére is jelentős sikereket értek el.
- Firoiu, D.V.: Az államgépezet fejlődése 1944. augusztus 23. - 1947. december 30. között.
Korunk, 1974. 9. 972-976.
Jelentős lépéssel haladt előre az államgépezet megtisztítása, az új parlamenti rendszer kialakulása, a gazdasági alapok megváltozása.
- Cicală, I.: 30 de ani de victorii istorice sub conducerea Partidului Comunist Român.
(30 év telt el a Román Kommunista Párt vezette történelmi győzelem óta.)
AIIA, 1974. 17. 7-17.
1944. augusztus 23. nemzetközi visszhangjával foglalkozik.

Szovjetunió
(Oroszország)

- Alexander, J.T.: Catherine II, bubonic plague, and the problem of industry in Moscow.
(II. Katalin, a bubópestis és a moszkvai ipar problémája.)
AHR, 1974. 3. 637-671.
Miért adott Katalin cárnő iparkitelepítési parancsot Moszkvából? A zsufolt gyárak, mint a járvány fészkei.
- Metzer, J.: Railroad development and market integration: the case of Tsarist Russia.
(Vasúthálózati fejlődés és piaci integráció a cári Oroszországban.)
JEH, 1974. 3. 529-550.
A vasút, a mezőgazdasági termelés, és a nemzeti piac.
- Muchameshanow, M.: Aus der Geschichte der internationalen Zusammenarbeit zwischen der sowjetischen und der deutschen Jugend in den Jahren 1918 bis 1923.
(A szovjet és a német fiatalság nemzetközi együttműködésének története, 1918-1923.)
WZUR, 1974. 2. 129-135.
A Komszomol hatása az FDJ-re.
- Bailes, K.E.: The politics of technology: Stalin and technocratic thinking among Soviet engineers.
(Politika a technikában: Sztálin és a technokrata gondolkodású szovjet mérnökök.)
AHR, 1974. 2. 445-469.
A Szovjetunió értelmiségi politikája a 30-as években.

USA

- Gunderson, G.: The origin of the American Civil War.
(Az amerikai polgárháború okai.)
JEH, 1974. 4. 915-950.
A rabszolgaság gazdaságtana.
- Maestro, M.: Il contributo di Filangieri al pensiero di Benjamin Franklin in materia penale.
(Filangieri befolyása B. Franklin büntetőjogi felfogására.)
RSI, 1974. 1. 82-100.
Franklin jogtudományi munkássága, kapcsolata, levelezése Filangierivel.
- Diggins, J.P.: Getting Hegel out of history: Max Eastman's quarrel with Marxism.
(Hegel kiküszöbölése a történelemből: Max Estman nézeteltérése a marxizmussal.)
AHR, 1974. 1. 38-71.
A 20. századi amerikai történetfilozófus Marx Hegel-felfogását megkülönbözteti a szerinte helyes lenini felfogástól. Trockij "metafizikus illúziói" ellen harcol, melyeket Lenin egyszer már megbirált.

Faint, illegible text at the top of the page, possibly a header or introductory paragraph.

Second block of faint, illegible text, appearing as a separate section or paragraph.

Third block of faint, illegible text, continuing the document's content.

Fourth block of faint, illegible text, possibly containing a list or detailed notes.

Fifth block of faint, illegible text, appearing as a distinct section.

Sixth block of faint, illegible text, continuing the narrative or list.

Seventh block of faint, illegible text, possibly a concluding paragraph.

Final block of faint, illegible text at the bottom of the page.

MAGYAR SZERZŐK MŰVEINEK KÜLFÖLDI VISSZHANGJA

CASS	= Canadian-American Slavic Studies (Pittsburgh)
ČCH	= Československý časopis Historický (Praga)
HČ	= Historický časopis (Bratislava)
NNI	= Новая и новейшая история /Москва/
Sof	= Südostforschungen (München)
SR	= Slavic Review (Washington)
VI	= Вопросы истории /Москва/
VSW	= Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte (Köln)

A magyar történettudomány válogatott bibliográfiája 1945-1968.

(Bp. 1971. 855. p.)

Rec.: Nehring, K.

Sof, 1973. t. XXXII. 376.

Tartalmi ismertetés.

Andics Erzsébet: Metternich und die Frage Ungarns.

Bp. 1973. Akad.k. 514. p.

Ism.: Averbuh, R.A. - Gejlikman, É.L.

VI, 1974. 10. 190-192.

Arató Endre: Charakteristické číty maďarskej "národnej" ideológie v 18. storočí.

(A magyar "nemzeti" ideológia jellemző vonásai a 18. században.)

Historický časopis 1971. 559-573.

Ism.: J.N. ČCH, 1973. 1. 143.

Benedek, M.: Babits Mihály.

(Bp. 1969. 137 p. Irodalomtörténeti kiskönyvtár. Magyar Írók, 6.)

Rec.: Silagi, D. - Sof, 1973. t. XXXII. 392.

Tartalmi ismertetés.

Bónis, Gy.: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon.

(Bp. 1971. 446.)

Rec.: Révész, L.

Sof, 1973. XXXII. 381-382.

A munka a szakembernek szól, aki ismeri a magyarországi központi hivatalok funkcióját. E vonatkozásban valóságos tárháza az új ismereteknek.

Boros, F.: Magyar-csehszlovák kapcsolatok 1918-1921.

(Bp. 1970. 329.)

Rec.: Spira, Th.

Sof, 1973. XXXII. 388-389.

Magyar, cseh és szovjet levéltári forrásokon alapszik. "Egyoldalú"-nak itéli.

- Cartographia Hungarica. I. Magyarország térképei a 16. és 17. századból.
(Bp. 1972. 11 l. és 10. térkép.)
Rec.: Nehring, K.
Sof, 1973. XXXII. 376-377.
Tartalmi ismertetés. A helynevek kutatása szempontjából kiváló
forrásanyag a 10 facsimile térkép.
- Csapodi, Cs.: The Corvinian Library. History and Stoks.
(Bp. 1973. 516., 107. tanulmány.)
Ism.: Gácsová, A.
HC, 1974. 3. 450-451.
Tartalmi ismertetés.
- Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1938-1945. III. Magyar-
ország külpolitikája 1938-1939.
(Bp. 1970. 809.)
HC, 1973. 1. 151-152.
- Eperjessy K.: Városaink multja és jelene.
(Bp. 1971. Műszaki k. 308.)
Ism.: Wagner, Francis S.
SR, 1974. 1. 169-170.
- Erdélyi, I. (kiad.): Ostjakische Heldenlieder aus József Pápay's Nachlass.
(Ostják hősdalok Pápay József hagyatékából.)
Rec.: Nehring, K.
Sof, 1973. XXXII. 391.
A Pápay-hagyaték kiadását üdvözli. A sorozat első kötete csak-
ugy, mint az egész életmű a filológia, néprajz és őstörténet
kiváló forrása.
- Farkas Dezső: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az agrárkérdés
1900 és 1914 között.
(Bp. 1973. Akad. k. 290.)
Ism.: Mandrik, I.A. - Pavlenko, G.W.
NMI, 1974. 4. 212-214.
- Földes Éva - Mészáros István (ed). Comenius and Hungary: Essays.
(Comenius Magyarországon. Esszék.)
(Bp. 1973. Akad.k. 240.)
Ism.: Balogh, Eva S.
SR, 1974. 2. 380.
- Gerevich, L.: The Art of Buda and Pest in the Middle Ages.
(Buda és Pest művészete a középkorban.)
(Bp. 1971. 146., 140 művészi nyomat, 378 képpel.)
Rec.: Bogay, Th.
Sof, 1973. XXXII. 390-391.
Részletes ismertetés. Hangsúlyozza, hogy az Árpádok korában mi-
lyen erős a bizánci hatás. A regisztert hiányolja; kifogásolja,
hogy a fordító a személyneveket modern helyesírással közli, ami
félreértésre ad okot.
- Gyimesi, S.: Az európai városok a kapitalizmus küszöbén.
Századok, 1972. 281-303.
Ism.: N.J.
CCH, 1973. 3. 467.
- Győrffy, Gy.: A besenyők európai honfoglalásának kérdéséhez.
Történelmi Szemle XIV. 1971. 3-4. 281-288.
HC, 1973. 3. 475.

- Harmatta, J.: Studien in the History and Language of the Sarmatians.
(Szeged 1970. 131.)
Ism.: O.P.
CCH, 1973. 2. 270.
- Heckenast, G.: Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban.
(Bp. 1970. 132.)
Rec.: Bak, J.M.
Sof, 1973. XXXII. 379-381.
"Egész sor új és fontos ismeretet rejt magában." Szól a hasonló típusu cseh és lengyel munkákról is, de azoknál tágabb horizontnak ítéli. "Ceterum censeo: egy fordítás, amely ezeket az eredményeket a nemzetközi kutatás számára hozzáférhetővé tenné, feladata a Magyar Akadémiának!"
- Jemnitz, J.: The Danger of War and the Second International.
(Budapest 1972. 135.)
Ism.: H.P.
CCH, 1973. 3. 470.
- Kemény, G. Gábor: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez. V. kötet.
HC, 1973. 2. 269-300.
- Király, P.: Der sogenannte Beutel König Stephans I. von Ungarn.
(Studia Slavica Hung. 17. 1971. 219-248.)
HC, 1973. 1. 146.
- Kolossa, T.: Der Zusammenhang einiger Probleme der Betriebsstruktur und der Produktion in der Landwirtschaft Ungarns und Deutschlands in der zweiten Hälfte des 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts.
(Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1972/III. 179-196.)
CCH, 1973. 4. 616.
- Köpeczi, B.: La France et la Hongrie au début du 18e siècle.
(Akadémiai Kiadó, 1971. 624., 41 kép.)
Ism.: Vantuch A.
HC, 1973. 1. 131-134.
- Kristó, Gy.: 11-13. századi epikánk és az Árpád-kori írásos hagyomány.
(Ethnographia LXXXIII, 1972. 1. 53-73.)
Ism.: Ku, M.
HC, 1973. 3. 477.
- Kulcsár, P.: Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése.
(Bp. 1973. 251.)
Ism.: A.G.
HC, 1974. 3. 463-464.
Tartalmi ismertetés.
- Mérei, Gy.: A magyar polgári pártok programjai (1867-1918.)
(Bp. 1971. 383.)
Rec.: Tóth, A.
Sof, 1973. XXXII, 386-388.
Megkérdőjelezi a 6 csoportba osztás elveit; kifogásolja, hogy a fenti 6 csoportba nem vette be a szerző a szociáldemokrata párt és a nemzetiségi pártok programjait.
- Ortutay, Gy.: Hungarian Folklore. Essay.
(Bp. 1972. 430.)
(Magyar folklor. Esszék.)

Rec.: Kretzenbacher, L.
Sof, 1973. XXXII. 392-393.
Ismerteti Ortutay Gy. pályafutását, majd a tanulmánykötetet.

Pach, Zs.P.: Барщина и наемный труд в помещичьем доменальном хозяйстве Венгрии в XVI-XVII вв. Вопросы истории, 1972. 9. 82-97.

Ism.: (M)
HC, 1973. 3. 477-478.

Pamlényi Ervin (szerk.) Die Geschichte Ungarns.

(Bp. 1971. Corvina, 786.)

Ism.: Techová, Alice.
VSW, 1974. 1. 119-122.

Sarlós, B.: Deák és Vukovics: Két igazságügy-miniszter.

(Bp. 1970. 108.)

Rec.: Király, B.

Sof, 1973. XXXII. 385-386.

Sarlós életpályáját ismertetve rátér a kötet tartalmára. Kiválóan tartja a két igazságügyminiszter szereplésének leírását és értékelését a forradalom alatt. Ismerteti Deák életét és pályafutását. Olyan műnek itéli, amelyre a jelenkori magyar történetírás büszke lehet.

Spira, Gy. (szerk.): Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről.

(Bp. 1971. 251.)

Rec.: Paulinyi, A.

Sof, 1973. XXXII. 377-378.

Kiváló a kötet vitaszelleme. Sor került az 50-es évek jellemző nézeteinek átértékelésére, amely nem tér le a marxizmus álláspontjáról. A kötet fontos dokumentum a magyar történettudomány áramlatainak és vitáinak helyzetéről az 1970-es évek elején.

Szabadvány, F. - Szőkefalvi Nagy Z.: A kémia története Magyarországon.

(Bp. 1972. 365.)

Ism.: R.F.

HC, 1974. 3. 468-469.

Tartalmi ismertetés.

Szabó, I.: A falurendszer kialakulása Magyarországon. 10-15. század

(2.kiad.)

(Bp. 1971. 215.);

A középkori magyar falu.

(Bp. 1969. 251.)

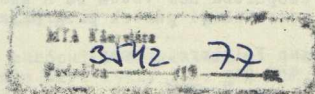
Ism.: Gácsová, A.

HC, 1973. 1. 146-147.

Székely, Gy.: Les facteurs économiques et politiques dans les rapports de la Hongrie et de Venise à l'époque de Sigismond. Venezia e Ungheria nel Rinascimento, Firenze 1973. 37-51.

Ism.: J.J.

CCS, 1973. 4. 607-608.

- Székely, Gy.: Fakultät, Kollegium, Akademische Nation-Zusammenhänge in der Geschichte der mitteleuropäischen Universitäten des 14. und 15. Jahrhunderts.
Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolandi Eötvös nominatae, Sectio historica tomus XIII, Budapest 1972., 47-78.
Ism.: Spěváček, J.
OCH, 1973. 4. 606-607.
- Szinai Miklós - Szücs László (ed): Bethlen István titkos iratai.
(Bp. 1972. Kossuth k. 493.)
Ism.: Sakmyster, Thomas L.
CASS, 1974. 1. 161-162,
- Tardy, L.: Régi magyar követjárás Keleten.
(Bp. 1971. 221.)
Ism.: Duka, N.
HC, 1973. 1. 149.
A magyarok diplomáciai erőfeszítései Keleten a törökellenes szövetségesek megszerzésére a 16. sz. végéig.
- Tilkovszky, L.: Južné Slovensko v rokoch 1938-1945.
(Dél-Szlovákia 1938-1945-ben.)
(Bratislava 1972. 219.)
Ism.: V. La
OCH, 1973. 5. 800.
- Ujváry, Z.: Az agrárkultusz kutatása a magyar és az európai folklórban.
(Debrecen, 1969. 285.)
Rec.: Kretzenbacher, L.
Sof, 1973. XXXII. 393-395.
Kiváló anyaggazdag könyv, amely széleskörű összehasonlításra ad lehetőséget a magyar és a szláv népek agrárkultuszáról. Kiválóan hasznosíthatja a néprajz és a vallástörténet is.
- Varga, J.: A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban.
(Bp. 1971. 367.)
Rec.: Révész, L.
Sof, 1973. XXXII. 383-384.
A munkát dicséri, bár jónéhány kifogást tesz. Pl. a könyv szerkezete nem eléggé világos; a szorosban a témához nem tartozó fejezeteket rövidíteni kellene, miáltal a könyv áttekinthetőbb lenne. Dicséri a magyar és szlovákiai levéltárakban gyűjtött hatalmas eredeti forrásanyagot.
- Zimányi, V.: A nagymartonai kerület gazdaság- és társadalomtörténete a 16. századtól 1767-ig.
(Századok 1972. 5-55.)
Ism.: A.M.
OCH, 1973. 1. 142.

KÜLFÖLDÖN MEGJELENT MAGYAR VONATKOZÁSÚ MŰVEK
KÜLFÖLDI VISSZHANGJA

- Bayerle, Gustav: Ottoman diplomacy in Hungary: letters from the Pashas of Buda.
(Török diplomácia Magyarországon: a budai pasák levelei.)
Bloomington, 1972. Indiana Univ. Publ. 204 p.
Ism.: Szakály Ferenc.
Slavic Review, 1974. 1. 167-168.
- Király, Béla K.: Hungary in the late eighteenth century. The decline of enlightened despotism.
(Magyarország a késői 18. században. A felvilágosult despotizmus hanyatlása.)
New York-London, 1969. Columbia pr. 295 p.
Ism.: Low, Marion A.
Slavic Review, 1974. 1. 168-169.
- Meshko, I.M.: The Public-Political Movement and Social Thought in Hungary at the Turn of the 18-19 Centuries.
(Politikai népmozgalom és társadalmi gondolkodás Magyarországon a 18-19. század fordulóján.)
Lvov, 1971. Vyd. L'vivs'koho Univ. 188. pp.
Ism.: Basil Dmytryshyn. Portland State Univ. USA
American Historical Review 1974. 5. 1591-1592.
A korábban megjelent magyar munkákra épül. Sokat foglalkozik a haladó polgári gondolkodókkal, pl. Berzeviczyvel, Széchenyivel és Martinoviccsal. Elitéli a bécsi kormányzat politikáját.
- Pushkash, A.I. (ed): History of Hungary.
(Magyarország története.)
Vol. 3. Moscow, 1972. Nauka. 965 pp.
Ism.: Paul N. Hehn. USA, State Univ. of New York.
American Historical Review (Washington) 1974. 5. 1591.
A két legérdekesebb fejezet az 1917-20 forradalmi korszakkal és az 1956-al foglalkozó.
- Radványi János: Hungary and the superpowers.
(Magyarország és a szuperhatalmak.)
(Stanford, Calif. 1972. Hoover Inst. pr. 157.)
Ism.: Volgyes, Ivan.
CASS, 1974. 1. 163-165.

Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
A folyóirat egyedárúsítója: Akadémiai Könyvesbolt,
Budapest, V., Váci utca 22.
a Magyar Történelmi Társulat (Budapest, I., Űri utca 51/53)
tagjai illetményként kapják a folyóiratot
A borítólapot tervezte: Bozóky Mária
HU ISSN 0083-6265

778509 MTA KESZ Sokszorosító. F. v.: Szabó Gyula